ISSN 2618-9623

Туган җир

Родной край

Төбәк тарихы буенча журнал

Краеведческий журнал

2*2018

ОРЕНБУРГСКИЕ ТАТАРЫ
ЧЕЛМАЙДАН, СУДЬБА МОЯ
Шафкать Халиков
Фәузия Бәйрәмова
Очерки из истории

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
җәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

2*2018

Казан – 2018

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

2*2018

Казань – 2018

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:
Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:
Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:
Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гыйләҗев Искәндәр
Габдрафиков Илдар
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Ногманов Айдар
Сидиков Айрат
Сафин Фаиль
Тычинских Зәйтүнә
Шәйдуллин Рафаил

Җаваплы сәркәтип:
Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы

Главный редактор:
Дамир Мавлявеевич Исхаков,
доктор исторических наук.

Заместитель главного редактора:
Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:
Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гилязов Искандер
Габдрафиков Ильдар
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Ногманов Айдар
Сидиков Айрат
Сафин Фаил
Тычинских Зайтуна
Шайдуллин Рафаиль

Ответственный секретарь:
Сагидуллина Мунира Халимовна

Басманың адресы:
Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
e-mail: Monitoring_vkt@mail.ru
Татар төбәк тарихы буенча кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Адрес издания:
г.Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
e-mail: monitoring_vkt@mail.ru
Ежеквартальный журнал по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

Туган җир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край:Краеведческий журнал]. №2.Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2018.

ЭЧТӘЛЕК

Д. М. Гыйсметдин.
Авыл йорты. Шигырь. 10

Журналның теркәү номеры. 11

«Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыятенең» ТҖО теркәү таныклыгы. 12

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

М. М. Акчурин.
Үзәк һәм Көнчыгыш Азия кочевникларының идел-урал татарлары этногенезына йогынтысы: генетик тикшеренүләр буенча соңгы язмаларны күзәтү. 13

Р. Ф. Гатауллин.
Көньяк Урал артында таралып утыруның яңа каркасын формалаштыру... 18

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Д. М. Исхаков.
«Дәфтәре Чыңгыз-намә» әсәренең бер урынына комментарий. 25

Н. Г. Гариф.
Авыллар археологиясе. 29

М. Х. Ибраһимов.
1921–1923 еллардагы Урал-Идел буйларындагы ачлык.........................35

А. А. Борһанов.
Кабан шәһәрчеге – Казан шәһәре җирлегендәге табигать һәм тарихның уникаль һәйкәле. 45

З. А. Тычинских.
Саз ягы татарларының тарихи риваятьләре. 61

О. В. Степанов.
Татарстан Республикасы Биектау районы Шәпше авылы тирә-ягындагы Алтын Урда тәңкәләре табылдыклары.. 68

И. Е. Алексеев.
Патша үзенчәлекле баш киемендә...71

Фәнни популяр язмаларда төбәк тарихы

Р. И. Фәтхиев.
Фәтхия ыруы..83

Ф. Ә. Вәлиәхмәтов
Ыру язмышы – халык язмышы. 92

Д. Н. Таҗиев.
Кыям Җәгъфәров: автобиографик истәлекләр. Серле дәфтәрләр эзеннән 105

Р. З. Салиев.
Аксубай районы Иске Кәрәмәт авылының барылыкка килү тарихы... 116

Т. Ә. Биктимирова.
Авылым фаҗигасе 123

З. Н. Хәбипова.
Баулы районы Исергәп авылының Әүлия кабере турында. 128

И. Г. Гомәров, И. Г. Закирова
Семипалатинск татарлары 136

Г. Г. Хафизов.
Сугыштан хат. 151

Мәктәптә төбәк тарихын куллану

А. Ф. Орлова.
Туган якны өйрәнү чарасы буларак экскурсия. 154

Ф. К. Дәминова.
Татар халык язучысы Мөхәммәт Мәһдиев музее: эзләнүләр, табышлар. 157

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Ф. Р. Яхин.
«Мәликә китабы» тарихы 159

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар

1716–1717 еллардагы Ландрат халык санын исәпкә алу материаллары. Казан өязе. 172

Авыл эшмәкәрлеге: хыялны чынбарлыкка әверелдерү

Тир тамызсаң, җир кызганмый (Р. Р. Минһаҗ әңгәмәсе). 188

Кымыз ясалган җирендә файдалырак (Р. Р. Минһаҗ әңгәмәсе). 192

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Вакыйгалар хроникасы 195

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр.

Р. Р. Минһаҗев.
Алан – аланлыкта туган авыл. 200

Татар рухы

М. Х. Сәгыйдуллина.
Себер иленә сәяхәт. 201

Р. В. Айсин.
Гогомагоги: татар гештальты һәм җенесләр көрәше. 212

Юбилярлар турында сүз

Рауза Яхина
Юбилярны котлау. 216

С. Х. Бекенин.
Гаиләдә – татулык. 217

Хушлашу

Л. Б. Хәбибуллина.
Хушлашу. 218

Г. Абдрахманова.
Соңгы хатым. 220

А. Ә. Борһанов.
Ул һәрвакыт татар халкы мәнфәгатьләре өчен көрәште. 222

«Татарстан Республикасы төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыятенең»
ТҖО Уставы. 225

Авторлар буенча белешмә. 236

СОДЕРЖАНИЕ

Д. М. Гисметдин.
Деревенский дом. Стихотворение. 10

Регистрационный номер журнала. 11

Свидетельство о регистрации РОО «Общество татарских краеведов». 12

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

М. М. Акчурин.
О влиянии кочевников Центральной и Восточной Азии на этногенез волго-уральских татар: обзор последних публикаций по генетическим исследованиям. 13

Р. Ф. Гатауллин.
Формирование нового каркаса расселения в Южном Зауралье. 18

Научные публикации по краеведению

Д. М. Исхаков.
Комментарий к одному месту произведения «Дефтери Чингиз-наме». 25

Н. Г. Гариф.
Археология деревень. 29

М. Х. Ибрагимов.
Голод в Урало-Поволжье 1921–1923 годах. 35

А. А. Бурханов.
Кабанское городище – уникальный памятник природы и истории на территории города Казани. 45

З. А. Тычинских.
Исторические предания заболотных татар. 61

О. В. Степанов.
Находки золотоордынских монет из окрестностей села Шапши Высокогорского района Республики Татарстан. 68

И. Е. Алексеев.
Царь в особом головном уборе в виде шапки… 71

Краеведение в научно-популярных публикациях

Р. И. Фатхиев.
Род Фатхия. 83

Ф.А. Валиахметов
Судьба поколения – судьба народа. 92

Д. Н. Тажиев.
Киям Жафаров: автобиографические воспоминания. По следам таинственных тетрадей....................105
Р. З. Салиев.
История возникновения села Старая Киреметь Аксубаевского района. 116
Т. А. Биктимирова.
Трагедия деревни. 123
З. Г. Хабипова.
Про могилу Святого в д.Исергапово Бавлинского района. 128
И. Г. Гумеров, И. Г. Закирова.
Татары Семипалатинска. 136
Г. Г. Хафизов.
Письмо с фронта. 151

Применение краеведения в школах

А. Ф. Орлова.
Экскурсия как средство изучения истории родного края....................154
Ф. К. Даминова.
Музей татарского народного писателя Мухаммеда Магдеева: поиски, открытия. 157

Наше историко-краеведческое наследие

Ф. Р. Яхин.
История «Книги Малики». 159

Исторические источники по краеведению

Материалы Ландратской переписи 1716–1717 гг. Казанский уезд. 172

Сельское предпринимательство: воплощение мечты в реальность.

Пролил пот – от земли будет отдача (интервью Р. Р. Мингазова)..........188
Кумыс полезен там, где сделан (интервью Р. Р. Мингазова). 192

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Хроника событий. 195

Информация о краеведческих трудах. Рецензии.

Р. Р. Мингазов.
Алан – деревня, возникшая на поляне. 200

Татарский дух

М. Х. Сагидуллина.
Путешествие в Сибирь. 201

Р. В. Айсин.
Гогомагоги: татарский гештальт и борьба полов. 212

Слово о юбилярах

Рауза Яхина
Поздравление юбиляра. 216

С. Х. Бекенин.
В семье – согласие. 217

Некрологи

Л. Б. Хабибуллина.
Прощание. 218

Г. Абдрахманова.
Последнее письмо. 220

А. А. Бурханов.
Он всегда боролся за интересы татарского народа. 222

Устав РОО «Общество татарских краеведов Республики Татарстан». 225

Об авторах...236

АВЫЛ ЙОРТЫ

Дамир Гыйсметдин

Авыл йорты тора юл чатында,
Карап кала үткән-узганны.
Мин дә монда кайтам сирәк кенә,
Юлларымда еллар тузаны.

Капкалар утырган, әрем үскән,
Кем карасын – нәсел нигезен?!
Сигез бала үстек шушы җирдә –
Ник соң берсе калсын сигезнең?!

Кемдер бәхет эзләп киткән читкә,
Кемдер ята инде кабердә,
Туган йортка юллар өзелүе
Бигрәк каты суга бәгырьгә.

Мәрхәмәтле нигез, туган туфрак,
Монда күрдек яхшы – яманны.
Кичер инде, авыл, балаларны –
Без бит сайламадык заманны.

Авыл йорты һәммәбезгә якын.
Искә төшә иртән-төнен дә.
Кая гына барып төпләнсә дә
Һәр татарның яши күңлендә...

ТАСС
ИНФОРМАЦИОННОЕ АГЕНТСТВО РОССИИ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о регистрации в Национальном центре

ISSN

и присвоении Международного стандартного номера
сериального издания
(International Standard Serial Number)

Издание: Основное заглавие: Туган жир
Параллельное заглавие: Родной край
Ключевое заглавие: Туган жир
Номер Свидетельства о регистрации СМИ в Роскомнадзоре: -
Издатель: Всемирный конгресс татар
Место издания: г. Казань
URL: -
Язык издания: русский, татарский
Периодичность: 4 раза в год
Вид издания: журнал
Версия издания: печатное

зарегистрировано в Национальном агентстве ISSN Российской Федерации.

Изданию присвоен номер ISSN: 2618-9623

Владелец номера предупреждается о том, что номер ISSN нужно использовать в строгом соответствии с нормативными документами, не передавать его другим лицам и организациям.
Об изменениях в сведениях, заявленных при регистрации, в т. ч. о любых изменениях в заглавии, изменении издателя, контактной информации и пр. необходимо сообщать в Национальное агентство ISSN.

Свидетельство выдал _______ / Ерохина Е. / 29.03.2018

ISBN ISMN ISSN

Федеральное государственное унитарное предприятие «Информационное телеграфное агентство России (ИТАР-ТАСС)».
Российская книжная палата
125993, Москва, ГСП-3, Тверской бульвар, д. 10-12, тел.: +7 (499) 791-04-44, web: www.tass.ru

МИНИСТЕРСТВО ЮСТИЦИИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о государственной регистрации некоммерческой организации

Региональная общественная организация «Общество татарских краеведов» Республики Татарстан

(полное наименование некоммерческой организации)

420060, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Карла Маркса, д. 38/5, каб.314

(адрес (место нахождения) некоммерческой организации)

Решение о государственной регистрации некоммерческой организации при создании принято "14" марта 2018 г.

Управлением Министерства юстиции Российской Федерации по Республике Татарстан

(наименование уполномоченного органа, принявшего решение о государственной регистрации)

Запись о некоммерческой организации внесена в Единый государственный реестр юридических лиц "19" марта 2018 г. за основным государственным регистрационным номером: 1 1 8 1 6 9 0 0 2 3 1 9 5

Начальник Управления Министерства юстиции Российской Федерации по Республике Татарстан

(должность уполномоченного лица органа, принявшего решение о государственной регистрации)

(подпись) М.П.

В.Н. Демидов

(фамилия, инициалы)

Учетный № 1 6 1 2 0 1 2 3 7 5 Дата выдачи "22" марта 2018 г.

Ранее выданное свидетельство о государственной регистрации некоммерческой организации от "--" ------------- ------------ г. не применяется в связи с выдачей настоящего свидетельства.

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения.

О ВЛИЯНИИ КОЧЕВНИКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ АЗИИ НА ЭТНОГЕНЕЗ ВОЛГО-УРАЛЬСКИХ ТАТАР: ОБЗОР ПОСЛЕДНИХ ПУБЛИКАЦИЙ ПО ГЕНЕТИЧЕСКИМ ИССЛЕДОВАНИЯМ

М. М. Акчурин

Аннотация: *Проведен обзор современных научных публикаций в области генетических исследований современных народов Евразии и останков древних захоронений различных исторических эпох, в первую очередь относящихся к степным культурам. Рассмотрены вопросы обнаружения связей татар Среднего Поволжья и Урала с восточноазиатскими кочевниками.*

Ключевые слова: *волго-уральские татары, кочевники, кыпчаки, степь, Золотая Орда, аутосомы, Y-хромосома, ДНК.*

В последние годы ведущими генетиками были опубликованы целый ряд ключевых работ по истории степных народов Евразии. Огромное евразийское степное пространство от Венгрии до Монголии с древних времен населяли разные племена и народы. Но в этом обзоре нам хотелось бы выяснить, позволят ли результаты проведенных исследований обнаружить связи волго-уральских татар не только с западными кочевниками, которые географически ближе, но и, прежде всего, с восточноазиатскими?

В первую очередь хотелось бы обратиться к работе Б. Юнусбаева, М. Метспалу и других соавторов «The Genetic Legacy of the Expansion of Turkic-Speaking Nomads across Eurasia» [Yunusbayev: 2014]. В ходе своего исследования, авторы решили сравнить аутосомы тюркских народов и их нетюркских соседей с четырьмя этносами Южной Сибири и Монголии: тувинцами, монголами, бурятами и эвенками. Для

оценки было использовано два независимых метода: вычисление пропорции компонентов Admixture и метод анализа IBD-сегментов и блоков, имеющих общее генетическое происхождение. Оба метода показали, что в Западной Евразии, несмотря на общую во многом схожесть с генофондами соседних народов, более высокую долю взятых генетических азиатских компонентов имеют тюркоязычные народы. След восточных миграций у всех разный – у кого-то он значительный (например, у башкир), у кого-то меньше (например, на Кавказе и Турции), но именно его наличие как раз и отличает тюркские народы от их нетюркских соседей. Из нетюркских этносов исключение составляют калмыки и исследованные марийцы из Башкортостана, у которых обнаруженны следы восточных миграций, сопоставимые с тюркскими. В частности, татары и чуваши имеют чуть больший вклад компонентов Южной Сибири и Монголии по сравнению с удмуртами, коми, карелами, вепсами, а также мордвой (мокша или эрзя) и русскими.

Затем ученые, используя определенные методы (ALDER и SPCO), выполнили расчеты датировок времени последнего значимого генетического смешивания для различных тюркских популяций (см. Рис. 1). В итоге было обнаружено несколько волн восточноазиатской экспансии.

Было установлено, что последняя примесь у современных казахов, узбеков, кыргызов, а также татар и башкир, произошла в период XIII–XIV вв. При этом авторы отметили, что перечисленные народы разговаривают на тюркских языках, относящихся к кыпчакско-карлукской языковой группе. Для сравнения интересна ситуация у северокавказских тюрков. Для балкарцев обнаруживается примесь, происшедшая в VIII в. – то есть отражается влияние ранних тюрков, зато наиболее поздняя и более значительная примесь была у кумыков в XV–XVI вв. и у ногайцев в XVI–XVII вв. Интересно, что доля компонентов из Южной Сибири и Монголии у исследованных кубанских ногайцев и татар сопоставима. А вот у чувашей период смешивания выпал на IX в. Таким образом, стоит подчеркнуть, что татары как этническая популяция сформировались в период, который совпал с ордынским временем, связанным с новой крупной тюркской экспансией потомков восточных кыпчаков и иных групп тюрок. В то время как на чувашей и балкарцев золотоордынское влияние, видимо, генетически никак не сказалось. Не отразилось оно и на языковом уровне – у этих народов зафиксировались следы только более ранней тюркской экспансии.

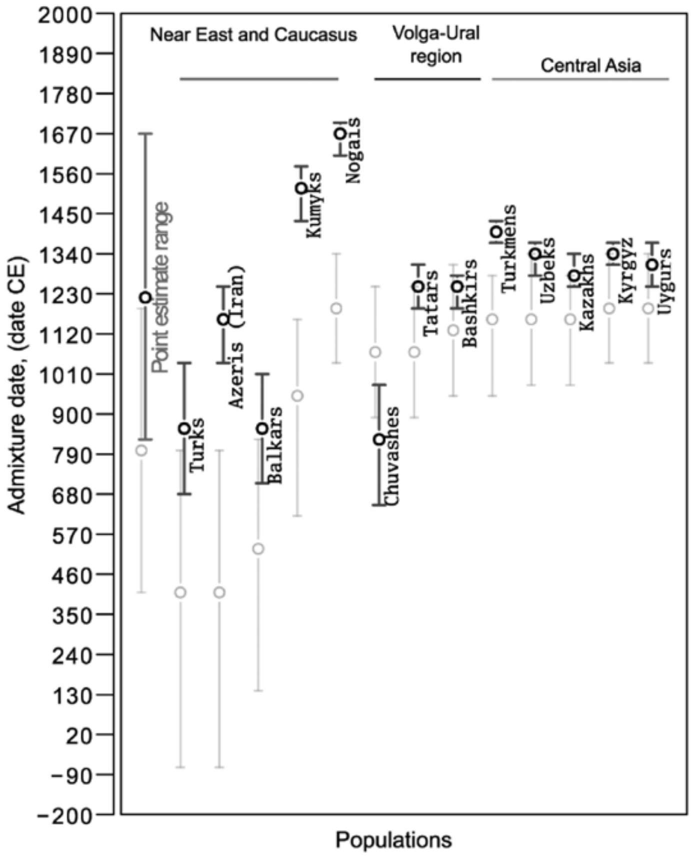

Рис.1. Датировки на временной шкале последних примесей, являющихся общими с населением Южной Сибири и Монголии у тюркских народов (см. синие отрезки)

В 2017г. вышла еще одна статья – «Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe» [Unterländer: 2017]. («Происхождение, демография и генетическое наследие кочевников евразийских степей периода раннего железного века») с результатами генетических исследований ДНК останков из древних захоронений обширного пояса степей Евразии скифской эпохи. В основном были изучены митохондриальные ДНК (прямая женская линия) и сделано небольшое количество полногеномных анализов. Исследования выявили различия в формировании генетического состава древних кочевников скифской эпохи, населявших западную и восточную части Евразийского степного пояса.

Выяснилось, что несмотря на огромное географическое расстояние, между западными и восточными кочевниками скифской эпохи зафиксированы многочисленные генетические контакты. В генофонде у всех

степных кочевников раннего железного века обнаружено нескольких предковых компонентов – восточно-евразийского и западно-евразийского происхождения. Западный компонент проникал на юг Сибири и далее на Алтай еще с бронзового века – по мнению авторов названной работы, его носителями были представители ямной культуры. Исследователи отметили, что западные обитатели степей оставили заметный генетический вклад у многих народов Евразии, а вот следы восточных скифских групп обнаруживаются исключительно среди тюркоязычного населения. Особенно высока их доля у теленгитов, тубаларов, тофаларов, кыргызов, казахов, каракалпаков, но также они обнаружены еще дальше на запад у поволжских татар.

В 2018 г. была представлена большая научная работа «137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes» [Willerslev: 2018], написанная группой ученых под руководством Эске Виллерслева – одного из ведущих мировых специалистов в области изучения древнего ДНК. В ней были исследованы образцы различных исторических эпох на всем степном пространстве Евразии. И, что важно, кроме аутосом для многих образцов удалось получить результаты секвенирования Y-хромосомы, определяющей родство по прямой мужской линии. Статья содержит много интересных выводов о взаимном влиянии западных и восточных обитателей степей на протяжении разных эпох, важно то, что все исходные данные были помещены в открытый доступ в сети Интернет на ресурсах Европейского Биоинформационного Института. Стало быть, мы имеем возможность сравнивать результаты конкретных образцов древних ДНК с современными татарами, например, с результатами коммерческих тестов доступных в проекте «Idel» при лаборатории Family Tree DNA[1].

Так, можно обнаружить, что в одну родственную по прямой мужской линии группу (субклад), которую определяет SNP-маркер Q-YP4500, с образцом DA127 из захоронения ранних гуннов (IV в.) в Тянь-Шани[2], попали многочисленные потомки одного из самых знатных и влиятельных татарских родов Кадомского уезда (ныне это территория на границе Рязанской области и Мордовии), известных по документальным источникам с начала XVI в. Представителями этого рода были князья и мурзы из таких старинных фамилий, как Мансыревы[3], Дивеевы, Аганины, Сюндюковы и др.

---

[1] Сайт проекта «Idel»: https://www.familytreedna.com/public/tatarlar?iframe=yresults

[2] Интерпретация была выполнена Тедом Канделлом (TheodoreE. Kandell) – участником проекта Open Genomes (http://www.open-genomes.org) и Владимиром Гурьяновым – администратором проектов по гаплогруппе Q в Family Tree DNA и YFull.

[3] Выражаем искреннюю признательность Владимиру Гурьянову за помощь в организации полного секвенирования Y-хромосомы представителя татарского рода Мансыревых

Некоторые из современных татар могут оказаться в одних родственных группах с образцами из ранних гуннских захоронений в Тянь-Шани и некоторых средневековых захоронений. Правда, нужно оговориться, что, поскольку, у нас нет оценок времени жизни общих предков, нельзя сказать, насколько они оказались близкими к исследуемым древним образцам.

Таким образом, представленные в обзоре результаты современных генетических исследований демонстрируют, что этногенез тюркских народов Поволжья связан с несколькими волнами экспансии восточноазиатских кочевников в западную Евразию. Значительное влияние, как минимум, на язык татар Поволжья и Урала, оказал приход потомков восточных кыпчаков в золотоордынский период (XIII–XIV вв.). Причем он отразился и на генофонде – их генетические следы обнаруживаются у всех современных татар. Да, можно отметить, что это явление не носило массовый характер. Но несмотря на относительную малочисленность восточных «пришельцев», их доминирование сыграло значительную роль в процессе формирования новых этносов.

Литература:

1. M. Unterländer at al. Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe.//Nature, 2017, V. 8. [Электронный ресурс] Адрес доступа: https://www.nature.com/articles/ncomms14615 (Дата обращения 10.05.2018)

2. E. Willerslev at al. 137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes.//Nature (2018). [Электронный ресурс] Адрес доступа: https://www.nature.com/articles/s41586-018-0094-2 (Дата обращения 10.05.2018)

3. B. Yunusbayev, Metspalu M. at al. The Genetic Legacy of the Expansion of Turkic-Speaking Nomads Across Eurasia // PLoS Genetics, 2014, vol. 11. e1005068. [Электронный ресурс] Адрес доступа: http://journals.plos.org/plosgenetics/article?id=10.1371/journal.pgen.1005068 (Дата обращения 10.05.2018)

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОГО КАРКАСА РАССЕЛЕНИЯ В ЮЖНОМ ЗАУРАЛЬЕ[1]

Р. Ф. Гатауллин

Аннотация: *В статье рассматриваются проблемы формирования каркаса расселения в Южном Зауралье, обосновано предложение по формированию Магнитогорской агломерации.*

Ключевые слова: *каркас расселения, плотность населенных пунктов, Южно-Зауральская агломерация.*

В Башкирском Зауралье, при включении в эту зону и Белорецкого района, на территории 40,1 тыс. кв. км проживает 402,2 тыс. чел. Число населенных пунктов – 519, в т. ч. 4 города: Сибай, Белорецк, Учалы и Баймак. Доля сельского населения в Башкирском Зауралье составляет 51 %, плотность городских поселений – 1 город на 10 тыс. кв. км, сельских населенных пунктов – 1,3 поселения на 100 кв.км. Средняя удаленность между сельскими поселениями – 8,7 км, что заметно выше, чем в других зонах республики.

В настоящее время сохранение каркаса расселения поселений признано стратегической задачей. Поскольку в Зауралье преобладает сельский тип расселения, свой анализ начнем с его рассмотрения.

В соответствии со ст. 3 ФЗ от 28.06.2014 г. № 172 «О стратегическом планировании в Российской Федерации» предусматривается создание «Стратегии пространственного развития Российской Федерации» как самостоятельного документа, нацеленного на поддержание устойчивости системы расселения на территории страны.

В связи с этим следует отметить, в данном случае не вполне понятно, что понимается под устойчивостью системы расселения. Если речь идет о сохранении существующей сети населенных пунктов, то это не имеет смысла. Система расселения, обладая определенной самостоятельностью в своем развитии, являясь результатом развития производительных сил, имеет свою динамику. Если взять довоенный период, то до коллективизации (1928–1932 гг.) в стране преобладала тенденция создания новых сельских населенных пунктов. Рост численности населения в уже существующих селах, освоение новых земель, стремление сократить расстояние от места жительства до места работы, обуславливали рост числа населенных пунктов.

---

[1] Работа выполнена в рамках темы: «Нивелирование пространственной поляризации разноуровневых территориальных систем в условиях формирования технологического прорыва» (№ госрегистрации АААА-А17-117021310209-5). Направление: «Разработка стратегии трансформации социально-экономического пространства и территориального развития России».

Так, в межпереписной период 1897–1939 гг. численность сельского населения на территории Республики Башкортостан увеличилась с 1912,2 тыс. до 2618,7 тыс. чел. или на 137%. При этом рост городского населения составил 6,8 раза (от 79,2 тыс. до 540,3 тыс. чел.).

По материалам переписи 1926 г. на территории Республики Башкортстан существовали 10271 сельских населенных пунктов с численностью проживающих 2431,9 тыс. чел. Из них поселения с численностью населения менее 10 чел. – 1579 (15%), до 100 чел. – 5090 (50%). С численностью населения более 1 тыс. чел. на территории республики были 425 поселений или 4% от их общего числа.

Из общей численности сельского населения 37,5% составляли русские, 35,7% – татары и 13,8% – башкиры.

Удар по сельскому населению, связанный с коллективизацией, в целом не смог нарушить общую динамику роста численности сельского населения. Высокая рождаемость населения в этот период могла подпитывать как рост численности городского, так и сельского населения.

В 1926–1939 гг. обозначилась тенденция к изменению национальной структуры сельского населения. Так, доля русских в структуре численности сельского населения сократилась до 34,3%; татар – до 26,9%. В то же время доля башкирского населения на селе увеличилась до 24,1%. Можно заметить, что порядковое место, занимаемое каждым этносом в общей численности сельского населения, в этот период не изменилось.

Ощутимый урон населению нанесла Великая Отечественная война. В годы войны проявилась тенденция к сокращению абсолютной численности сельского населения. Она продолжалась и в послевоенный период. Начавшаяся индустриализация и рост городов обусловили массовое переселение сельского населения в города. В первую очередь процесс урбанизации затронул русских, за ними в города потянулись татары и башкиры. По данным переписи 1979 г., в Башкирии численность сельского населения сократилась до 1662,6 тыс. чел., при этом среди сельского населения начали преобладать башкиры (40,4%). Доля татар сократилась до 25,6%, русских – до 19,8% [Гатауллин, 2017].

В 2015 г. на территории Республики Башкортостан были зафиксированы 4536 сельских населенных пунктов против 4635 – в 2000 г. За последние 15 лет из карты республики исчезли более ста населенных пунктов. В период с 1926 г. по 2015 г. исчезли – 5735 сельских населенных пунктов, что более чем на тысячу превышает число оставшихся.

Процесс ликвидации сельских населенных пунктов и сегодня не приостановлен. Более того, после некоторого ослабления, данная тенденция

может приобрести характер окончательного уничтожения сельского образа жизни и сельской системы расселения.

В 2005 – 2016 гг. в Республике Башкортостан были ликвидированы 152 населенных пунктов, из них: 23 – башкирских, 12 – татарских, 11 – смешанных татаро-башкирских и 61 – русских. За этот период было уничтожено 4,2 % сельских населенных пунктов. Наибольшее число исчезнувших сел (14 % от общего числа по району) наблюдалось в Белебеевском районе [Закон РБ]. Больше всего русских населенных пунктов исчезло в Иглинском, Благовещенском, Белебеевском и Архангельском районах, т. е. на территории их традиционного расселения. По два населенного пункта с башкирским населением исчезло в Кугарчинском, Зианчуринском и Баймакском районах, также являющихся территорией традиционного расселения, но уже башкир.

На сохранение сел влияет, как уже было сказано, развитие производительных сил. Существование сельскохозяйственного производства, являющегося базовой отраслью на селе, есть главное условие для сохранения села.

В настоящее время еще в работающих хозяйствах происходит отказ от животноводства. А малые деревни в дореформенный период в основном существовали за счет животноводства. В каждой деревне была своя ферма. Работу на ферме механизаторы в теплое время года совмещали с трудом в растениеводстве. За счет этого обеспечивалась круглогодичная занятость населения.

В настоящее время после закрытия школ, клубов (1970–1980 гг.) в малых деревнях в лучшем случае имеется магазин. Нарушена социальная стратификация населения. В результате, в малых селах исчез такой важный институт, как социальная организация сельского сообщества, распространяется пьянство, люди перестают соблюдать вековые обычаи и традиции. Исчезает прослойка сельской интеллигенции. В этих условиях село уже с трудом выполняет функцию по сохранению нравственных корней, языка и культуры национальных меньшинств, для которых языковая среда в полной мере имеется только на селе.

В Республике Башкортостан существует большая разница по территории в условиях ведения сельского хозяйства и системы расселения. Больше всего исчезает сельских населенных пунктов в Северной лесостепной зоне (4,7 %), что объясняется особенностями расселения в ее пределах. В данной зоне наши исследования показывают преобладание доли населения, проживающего в мелких населенных пунктах [Гатауллин, 1996]. В Зауралье и Горно-лесной зоне наблюдается большая устойчивость в сохранении сельских поселений.

Выявлена также слабая обеспеченность населенных пунктов этой зоны объектами социальной инфраструктуры, отсутствие дорог и природного газа во многих населенных пунктах.

Существует ли альтернатива тенденции исчезновения сельских населенных пунктов? Мы считаем, что да. Переход к постиндустриальному обществу, развитие инновационной экономики, информационных технологий, транспорта создают альтернативные тенденции в расселении населения. Все больше значение в выборе места жительства людей начинают играть экологические факторы, духовная привязанность людей к определенной территории.

В этом плане среди факторов сохранения существующей системы расселения наряду с экономическими – создание рабочих мест, развитие кооперации, поддержка традиционных ремесел и социальными – сохранение существующей социальной инфраструктуры, начинает все большую роль играть духовная составляющая.

Одним из основных направлений в изменении системы расселения населения является формирование городских агломераций.

Городская агломерация – это скопление населенных пунктов, преимущественно городов, которые объединяются в многокомпонентную систему с интенсивными транспортными, культурными и экономическими связями. В различных странах приняты различные критерии разграничения агломераций. Чаще всего это:

- наличие общих границ поселений;
- превышение застроенных территорий площадей сельхозугодий и лесов;
- маятниковые миграции в размере 10–15% трудоспособного населения.

Не учитываются:

- самодостаточные города;
- поселения, не имеющие транспортную связь;
- расстояния между поселениями;
- административно-территориальное деление [Городская агломерация].

В Башкирском Зауралье трудно говорить о формировании какой-либо агломерации. Самый крупный город – Белорецк с населением в 85,3 тыс. чел., не обладает достаточным потенциалом для обеспечения связанности экономики зоны в целом. Расположенный более удобно г. Сибай, признанный негласно в качестве столицы Башкирского Зауралья, с населением в 60,1 тыс. чел. также не может выступать в качестве структурообразующего центра в развитии зоны в целом.

В то же время города и районы данной зоны экономически явно тяготеют к г. Магнитогорску с населением в 418,2 тыс. чел., который имеет не только мощный промышленный потенциал, но и развитую инфраструктуру. Город имеет крупный аэропорт, связан с другими городами страны железной дорогой.

В качестве субрегионального центра в Челябинской области Магнитогорск серьезно уступает столице области и его развитие подавляется

последним. Будущее Магнитогорска как крупного субрегионального центра просматривается только за счет развития сотрудничества с муниципальными образованиями Башкирского Зауралья. В случае успешной реализации данного проекта можно говорить о формировании Магнитогорской или Южно-Зауральской агломерации.

Состав агломерации обычно определяется показателями связанности. Наиболее простым из них является число отправленных автобусных рейсов в день. Плотность автобусных перевозок между Магнитогорским, Сибайским, Белорецким, Учалинским, Абзелиловским, Баймакским, Хайбуллинским районами по числу отправлений рейсов не уступает отправлениям в Кизильский, Брединский, Верхнеуральский и Уйский МО. Перечисленные МО, по нашему мнению, могут рассматриваться как части формирующейся агломерации.

Расстояние от Магнитогорска до Сибая составляет 98 км, до Белорецка – 83 км, с. Акъяр (Абзелиловский р-н) – 26 км. До самого удаленного района в Башкирском Зауралье – Зилаирского, расстояние от Магнитогорска – 209 км. В Челябинской зоне расстояние до центра ближайшего Агаповского района – 23 км, до самого дальнего Варненского района – 174 км.

Как видно, расстояния в Башкирском Зауралье и Магнитогорской зоне вполне сопоставимы (таблица 1).

Таблица 1

Число отправленных автобусных рейсов в день, ед. из городов Магнитогорска и Сибая [1]

Города и районы	Магнитогорск	Сибай
Белорецкий	1/83	0/165
Учалинский	3/126	0/222
Абзелиловский	5/26	0/103
Баймакский	4/141	31/28
Хайбуллинский (Акъяр)	2/195	4/99
Сибай	7/98	-
Бурзянский (Старосубхангулово)	0/153	0/150
Зилаирский	1/209	4/114
г. Магнитогорск	-	22/98
Кизильский	7/82	21/18
Верхнеуральский	9/62	0/159
Уйский	6/152	0/266

[1] В числителе – число отправленных рейсов, в знаменателе – протяженность маршрутов (в км)

При реализации нашего предложения в данную Агломерацию войдут городские округа Магнитогорск, Сибай и городские поселения: Белорецк, Учалы, Баймак, Карталы и Верхнеуральск. Кроме перечисленных поселений в состав агломерации войдут 15 сельских районов (рис. 1).

Рис. 1. Состав Магнитогорской (Южно-Зауральской) агломерации

Можно отметить, что на пути формирования межрегиональных агломераций существуют следующие преграды:

– несовершенство федерального законодательства, не предусматривающего развитие таких образований;
– отсутствие опыта положительного решения межмуниципального сотрудничества на межрегиональном уровне;
– низкий уровень научной проработанности проблемы.

Формирование агломераций происходит под действием рыночных сил, т. е. независимо от воли и желания людей. Используя их действие в Зауралье, может быть создана мощная агломерация, способная обеспечить людей не только работой, но и социальными благами. Создание единой производственной и социальной инфраструктуры в Южном Зауралье даст импульс к новому качеству развития и в Башкирской ее части, и во входящих в агломерацию муниципальных образованиях Челябинской области.

Литература:

1. Гатауллин Р. Ф. Исчезновение сельских населенных пунктов: причины и последствия// Человек и природа в Восточном Татарстане. Исчезнувшие и исторические села: изучение, сохранение и возрождение. Материалы Всероссийской конференции.// Серия «Восток – Запад: диалог культур и цивилизаций Евразии». – Выпуск 16. Под редакцией А. А. Бурханова. – Казань: Отечество, 2017. – 254 с.

2. Гатауллин Р. Ф. Экономические проблемы повышения эффективности сферы обслуживания.– Уфа: АН РБ – УНЦ РАН, 1998.– 359 с.

3. Закон РБ от 20.07.2005 г. № 211-з «О внесении изменений в административно-территориальное устройство Республики Башкортостан в связи с объединением, упразднением, изменением статуса населенных пунктов, переносом административных центров».// http://docs.cntd.ru/document/935113266; Закон РБ от 21.06.2006 г. № 329-з «О внесении изменений в административно-территориальноеустройство Республики Башкортостан в связи с объединением, упразднением, изменением статуса населенных пунктов, переносом административных центров».// http://docs.cntd.ru/document/935113265; Закон РБ от 29.12.2006 г. № 404-з «О внесении изменений в административно-территориальноеустройство Республики Башкортостан в связи с объединением, упразднением, изменением статуса населенных пунктов, переносом административных центров».// http://docs.cntd.ru/document/935113261; Закон РБ от 31.01.2012 г. № 497-з «Об упразднении географического объекта в Шаранском районе Республики Башкортостан».// http://docs.cntd.ru/document/935123453; Закон РБ от 23.05.2016 г. № 373-з «Об упразднении географического объекта в Буздякском районе Республики Башкортостан».// http://docs.cntd.ru/document/439054385.

4. Городская агломерация [Электронный ресурс]/ URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B0%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F.

«ДӘФТӘРЕ ЧЫҢГЫЗ-НАМӘ» ӘСӘРЕНЕҢ БЕР УРЫНЫНА КОММЕНТАРИЙ

Д. М. Исхаков

Аннотация: *Статья посвящена анализу одного из не изученных исторических преданий, содержащегося в татарском историческом сочинении конца XVII в. «Дефтер-и Чингиз-намэ» в его разделе, посвященном эмиру Тимуру. В дастане, где речь идет о наступлении этого эмира на Булгарский вилайет Улуса Джучи, сообщается о некоем «народе Барадж», жившем в давние времена в низовьях реки Зай и связанном с драконом – змеей. Изучение данного сюжета позволило автору статьи сделать заключение о том, что под указанным «народам», афиллированном со змеей-драконом, подразумеваются кыпчаки, возглавлявшееся «народом змей» – уранами/кайами во главе с вождем племени йабагу по имени Бука Будрадж (XI в.), упоминаемом Махмудом Кашгари. Данное предание свидетельствует о проникновении восточных кыпчаков в Южное Приуралье не позже XI в., что находит подтверждение и в других источниках.*

Ключевые слова: *«Дефтер-и Чингиз-намэ», дастан, кимаки, кыпчаки, йабагу, Бука Будрадж.*

Татар тарихы чыганаклары арасында күптән билгеле булган, XVII йөз ахырына караган (дөрес, аның кайбер вариантлары XIV–XV йөзләрдә дә язылган булырга мөмкин) «Дәфтәре Чыңгыз-намә» әсәре әле дә яхшы өйрәнелгән хезмәт булып санала алмый [Усманов, 1972]. XIX йөзнең беренче яртысыннан ук басылып килүенә карамастан, аның критик тексты әлегә кадәр эшләнмәде [тулырак бу турында карагыз: Ivanics, Usmanov, 2002]. Хәлбүки, мондый текст булдырылырга тиеш, чөнки әйтелгән әсәрнең билгеле версияләрендә игътибарга лаеклы үзенчәлекләр барлыгы хәзер инде ачык. Бу үзенчәлекләр «Дәфтәре Чыңгыз-намә»дә җирле халык хәтерендә борынгыдан сакланган мәгълүматлар булуы белән дә аңлатыла. Кайбер очракларда мондый информациянең очлары ерак дәверләргә

барып тоташа. Түбәндә без шушы фикерне раслау өчен әйтелгән чыганактан бер өзек китереп, аңа комментарий язара булдык.

Сүз «Аксак Тимер нәселе турындагы дастан» дип аталган «Дәфтәре Чыңгыз-намәнең»бер өлеше турында бара. Анда Аксак Тимернең Шәһри Болгарны алганыннан соң (тарихи чыганакларда бу турыда төгәл генә мәгълүмат юк) Биләр шәһәренә килүе тасвирлана. Һәм шул уңайдан безне кызыксындырган чыганакта мондый юллар бар: «..Ул вакытта Буләр шәһәренең ханы Самат хан иде. Күбесе Беркабак дигән халык, Бараҗ (аерып күрсәтү безнеке – Д. И.) дигән халык иде. Бараҗ халкының әүвәл замандагы төп йорты Зәй тамагында иде. Алыплар заманы иде. Бер Бараҗ дигән аждаһа елан килде. Ул шәһәрнең халкына көч, зыян салды. Чыгып аждаһа белән орыштылар, җиңә алмадылар. Ахырда үзләре шәһәрне калдырып качтылар, Болгар шәһәре янына барып, Буләр суының өстенә йорт-шәһәр салдылар. Ул шәһәрләрен дә Буләр дип атадылар. Шул сәбәптән халыкны Бараҗ халкы дип йөртәләр» [Мирастан биш сәхифә. 2011: 61 б.]. Алга таба бу дастандагы хәбәр («алыплар заманына» карагач, борынгы чор турында була инде ул) дәвам итеиә: «[Бу халыкның] ораннары Бараҗ иде. Анда (ягъни, Аксак Тимер килгәч – Д. И.) Самат хан әйтте: «Аһ, әй Бараҗ халкым, борыңгы олуг бабаларыбыз, Бараҗның зыяныннан качып шушы җиргә килеп шәһәр салганнар, мәкам- йорт тоттылар. Инде Бараҗдан көчлерәк Аксак Тимер килде....» [Шунда ук]. Бу сүзләргә җавап бирүчеләр дә чыганакта «Бараҗ халкы» дип атала, аннан соң тагы бер тапкыр Самат ханга буйсынган халык шул исем белән атала. Хәттә, шәһәр капкасы ачылып, аның халкы Аксак Тимергә бирелгәч тә, яулап алучының яшерен рәвештә шәһәр эчендә йөргәнлеген тасвирлаганда, дастанда тагы әйтелә: «Аксак Тимер үзе шымчы булып Бараҗ халкы арасында иде. Шунда әйтте: «Әй, Бараҗ халкы, бу бәла сезгә кайдан килде?»,– дип.

Күренә ки, монда сүз ниндидер аерым бер «халык» турында бара. Ул халыкның «Бараҗ» дигән исеме генә түгел, ә аерым ораны да – «бараҗ» дигән – булганлыгы билгеләнә. Ә оран урта гасыр төрки дөньяда аерым кабиләнең билгесе булган. Нинди «халык» турында сүз бара соң без тикшерә торган дастанда?

Моңарчы куелган сорауга җавап бирүче булмады, шуңа күрә без бу тарихи табышмакка җавап эзләп табарга булдык. Һәм, безнең уебызча, андый җавап Мәхмүт Кашгарый хезмәтендә табылды.

Эш шунда ки, XI гасырның танылган филологы язган «Диван-ат-Лөгать» хезмәтендә Йабагу кабиләсе турында (ә бу кабилә кыпчаклар белән бәйле булган булса кирәк, исеме бәлки борыңгы төрки титул булган «ябгу/ябагу» сүзеннән алынгандыр) сүз чыккач, Мәхмүт Кашгарый мон-

дый мәгълүмат китерә: «Йабагуның башында торган иң зур юлбашчының атамасы Бука Будрадж иде». Шуннан ул хезмәтенең башка урынында «бука» сүзенә аңлатма бирә. Бу – җиде башлы зур елан,– дип. Димәк, сүз аждаһа – елан турында бара һәм Йабагу кабиләсе (берләшмәсе) башында торган юлбашчының исеме – «Будрадж» булса, шушы исемгә кушып аны бөек титул буларак кулланып йөртелгән башка бер – «Бука», ягъни, «аждаһа-елан» атамасы белән дә йөрткәннәр. Күрәбез, «Бараҗ» һәм «Будрадж» (Будрадҗ да була ала) төшенчәләре бер-берсенә бик якын, шуның өстенә, дастандагы «Бараҗ халкының» «аждаһа-елан» белән бәйлелеге дә чыганакта ачык чагыла.

Ләкин бу сюжетны тикшергәндә тагы бер кызык легендар мәгълүматны китерү кирәк. Казах тарихчысы С. М. Ахинжанов күрсәткәнчә [Ахинжанов, 1989: с.183-185], кайбер казах төркемнәре арасында борынгы заманда бик күп санлы (700 меңгә кадәр) «елан халкы» белән сугышу турында легендалар бар. Шушы легендар мәгълүматны тикшереп карагач, ул галим мондый фикергә килә: бу «елан халкы» (Бука Бадрадж шул «халык» белән бәйле булып чыга түгелме) 1030–1040-нчы елларда Үзәк Азиядән күченә башлаган кай (Татарстандагы Кайбыч исеме шуның белән бәйле) кабиләсе белән бәйләнә. Ә бу кабилә исә рус елъязмаларында кыпчаклар арасында билгеле (XII гасыр). Чынлап та, нәкъ шушы кабиләнең борыңгы тамгасы Кытай чыганаклары буенча елан рәвешендә булып, төрки чыганакларда аның башка исеме дә билгеле-ул исем «уран» дип бирелә (уран=урану=елан). Билгеле булганча, Татарстанның көнчыгышында елан кабиләсе, ә күрше Башкортстанда – уран кабиләсе XVII йөзләрдә документларда чагыла (ул халык «башкорт» дип язылган, алар кыпчакларның тарихи варислары һәм хәзер татар теллеләр).

Шулай итеп, «Дәфтәре Чыңгыз-намә» әсәрендә без XI гасырда Көнъяк Урал буйларына үтеп кергән беренче көнчыгыш кыпчак (төгәлрәк исемнәре – кимак/йәмәк) төркемнәренең Болгар җирләренә килеп җитүләрен чагылдырган мәгълүматның сакланганлыгын күрәбез. Бу якларга кыпчакларның килеп чыгуы турында язма чыганаклар (рус елязмаларында XII гасырда) һәм Ык елгасы бассейнында аерым кыпчак балбаллары табылуы да сөйли. Нәтиҗәдә без әйтелгән төрки чыганакның бер «ак тап» булып торган өлешен без хәзер аңлата алабыз. Андый өйрәнелергә кирәк булган урыннар бу чыганакта әле тагы да бар. Ул турыда алдагы язмаларыбызда булыр сүз.

Әдәбият:

1. Ал-Кашгари Махмуд. Диван лугат ат-Турк/ Пер., предис. и коммент. З.-М. Ауэзовой. Индексы сост. Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс, 2005.

2. Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Аты: Наука, 1989.

3. Мирастан биш сәхифә: XVII–XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкярләре/[транск. эшләүче, хәзерге татар әд. теленә күчерүче, иск. һәм сүз. төз., кереш мәкаләләр ав. С. Гыйләҗетдинов]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011.

4. Усманов М. Н. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. Казань: изд-во КГУ, 1972.

5. Ivanics Maria, M. A. Usmanov. Das Buch der Dschingis – Legende (Däftär-i Čingiz-namä). I (Wokwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles). Szeged, 2002.

АВЫЛЛАР АРХЕОЛОГИЯСЕ

Н. Г. Гариф

Аннотация: *Нами найдены и исследованы новые археологичекие памятники. Интересными представляются исследования разных этапов найденных памятников. Для их комплексного изучения необходимо привлечение и других категорий источников – письменных, фольклорных, этнографических, топонимических.*

Полученные материалы могут быть использованы и при обновлении Археологичекой карты Республики Татарстан. Материалы и результаты работ планируется представить к обсуждению на конференциях, опубликовать в научной и популярной литературе.

Ключевые слова: *Археологичекие памятники, материальная культура, монеты, надгробные камни, селища.*

1. Авыллар тарихының башлангыч чорын барлаганда безгә XVI–XVII-нче гасырларда җир бүленешенә бәйле язылган берничә чыганак [Писцовая, 1565–1568; Писцовая, 1602–1603; Писцовая, 1647–1656] һәм XVIII гасыр башында язылган Ландрат белән Ревизия кенәгәләре [РГАДА. Ф. 350 оп. 2, (1–3 ревизия); НА РТ. Ф. 3, оп. 2, (7–10 ревизия)] ярдәмгә килә. XVI–XVII гасырларга караган кенәгәләр татарлар яшәгән бар төбәкләрне дә үз эченә алмый. Ландрат һәм Ревизия кенәгәләре аша, бүгенге көннәрдән 300 ел элек барлыкка килгән һәм 150 ел буена яшәгән яисә юкка чыккан (1710–1858 еллар арасы) авылларны гына күзәтә, барлый алабыз. Әмма Идел-Чулман төбәге халыклары яшәешенең хронологик чикләре меңнәрчә елларга сузыла. Шул сәбәпле, безгә бу очракта археология, нумизматика, эпиграфика өлкәсенә караган табышлар гына ярдәмгә килә. Бүгенге чорда Татарстан җирлегендә 5 меңгә якын археологик һәйкәл исәпкә алынган. Ләкин аларның тупланышы тулы түгел.

Бер мисал. Мамадыш районы, Бөрсет елгасы җирлегендә бүгенге көндә 20 дән артык авыл бар. Археологик картада исә бу җирлектә бары 2 генә һәйкәл («Болгар зираты» һәм XVI гасырга караган торак урыны) искә алынган. Археологик картага гына таянсаң, бу төбәктә авыллар бары 350 ел элек кенә барлыкка килгән һәм Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы чорында, Татарстанның иң үзәк җирләрендә, кешеләр бөтенләй яшәмәгән кебек булып чыга.

Чынлыкта исә табылдыкларның аз булуы төбәктә археологик һәйкәлләрнең булмавын түгел, аларның гомумән өйрәнелмәгәнлеге турында гына сөйли. 2015–2017 еллар арасында без бу төбәкне өйрәнә башладык һәм шушы 2–3 ел арасында гына безнең тарафтан әлеге җирлектә 20 якын археологик һәйкәл табылды. Алар исәбендә бер ныгытылган шәһәр (Түбән Кыерлы – Еники Чишмәсе авылы янында. Фотода әлеге шәһәр җирлегендәге табылдыкланың бер өлеше бирелә), борынгы авыллар, зиратлар, кабер ташлары (Югары Сон авылында Казан ханлыгы чорына караган ике, XVIII–XIX гасырларга караган дистәләрчә кабер ташлары һәм авыл эчендәге йортлар арасында калган тагын да борынгырак чорга караган зират табылды. Әлеге зиратның да кабер ташы булуы, аның бары соңгы чорларда гына яр ишелеп, Сон елгасына төшеп юкка чыгуы турында сөйләделәр. Зираттагы күп ташларны әвен базларына мич чыгарганда куллануларын һәм аларның шунда күмелеп калган урыннарын да күрсәттеләр) һәм борынгы кешеләр эшчәнлегенә, яшәешенә бәйле урыннар да бар. Безнең тарафтан барланган табылдыкларның хронологиясе Казан буе культурасыннан (безнең эрага чаклы булган XVI–IX гасырлар арасы), Болгар, Алтын Урда, Казан ханлык һәм

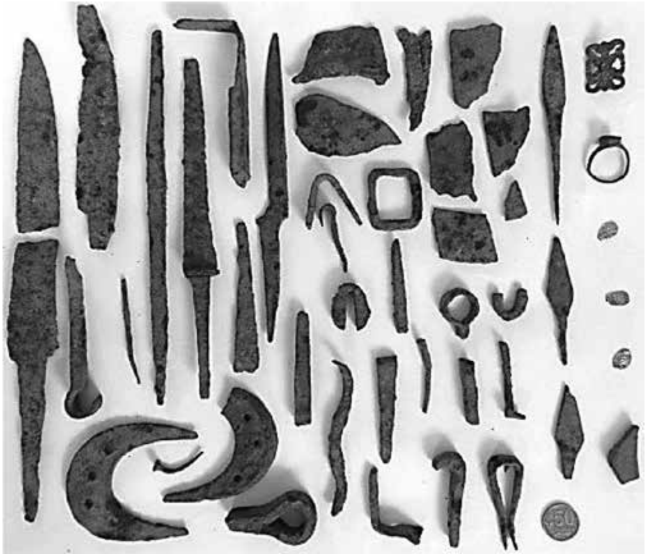

аннан да соңрак чорларга карый. Киләчәктә Бөрсет елгасы биләмәсенә кергән урыннарда яңа археологик һәйкәлләрнең тагын да күпләп табылачагына ышанабыз. Чөнки, без бу юнәлештәге эшне, башладык кына әле. Безнең тарафтан Бөрсет елгасыннан 10–12 чакрым ераклыкта урнашкан һәм аңа параллель рәвештә агучы Шомбыт (Чалллы) елгасы тирәләре дә өйрәнелә башлады. Бу төбәктә бүгенге көндә 18 археологик объект табылды. Аларның күплеге, шушы җирлектә урнашкан Борынгы Чаллы шәһәре (1183–1556) урнашуына да бәйледер. Үзебез тарафыннан табылган археологик урыннарның биләгән мәйданын, торак урыннар булса аларның зират урыннарын билгелибез, картасын төзибез. Андагы табылдыкларны барлап, фотосүрәтләргә төшерәбез, хронологик чикләрен билгелибез (Фотода: Пимәр авылы җирлегендәге табылдыклар. XVI гасыр башы – XVII гасыр ахыры). Киләчәктә без бу урыннарның картасын, табылдыкларын барлап, әлеге төбәкнең археологик картасын туплап, китап итеп бастырырга да әзерлибез.

Төбәктәге археологик һәйкәлләр һәм бүгенге көндә дә кешеләр яши торган торак урыннары, зиратлар, чорына карап, үзенә бер канунчылыкка бәйле урнашкан. Шул сәбәпле, кыска гына рәвештә без аларны эзләү, табу методикасына да тукталасыбыз килә.

1. Элекке карталардагы елга, төрле урыннарның аталышында борынгы чорлар авазы сакланган. Мәсәлән, 1798 елгы картада [Старые карты, 1798] Бөрсет белән Сон елгасы кушылдыгы, хәзерге Урта Сон, Түбән Сон, Баскан авыллары тирәсендә «овраг Мазарка» атамасында 3 елга күрсәтелгән. Сон һәм Бөрсет елгасы булган әлеге кушылдыкларда без дөрестән дә зират һәм авыл урыннары таптык (фотода: карта һәм аңа аңлатма). Безнең тарафтан әлегә Урта Сон авылыннан ерак булмаган авыл урыны гына өйрәнелде. Сукаланган җирдән җыеп алынган керамик материал (савыт-саба, чүлмәк ватыклары) эшләнеше буенча Алтын Урда, Казан ханлыгы чорына карый. Керамик материалның таралышы буенча без авылның чикләрен билгеләдек, картасын төзедек. Соңрак бу урында Кырым ханы Сәгъдәт Гәрәй хан (1524–1532) идарәсе чорында Кырымда, Каффа шәһәрендә сугылган көмеш акча һәм Алтын Урда чорына караган, Сарай әл Җәдид шәһәрендә, 768 (1365–1367) елда Гәзиз Шәех һәм Гөлестан шәһәрендә 763 (1360–1361) елда Хызыр хан идарә иткән чордагы акчалар да табылды. Табылдыклар арасында бизәнү әйберләре (йөзек, беләзек), төрле эш кораллары һәм күп күләмдә тимер кою калдыклары – крицалар да бар. Без бу борынгы авыл урынын 2017 елның салкын көзендә генә таптык һәм ул киләчәктә әле тагында яхшырак өйрәнелер дигән өметтә калабыз.

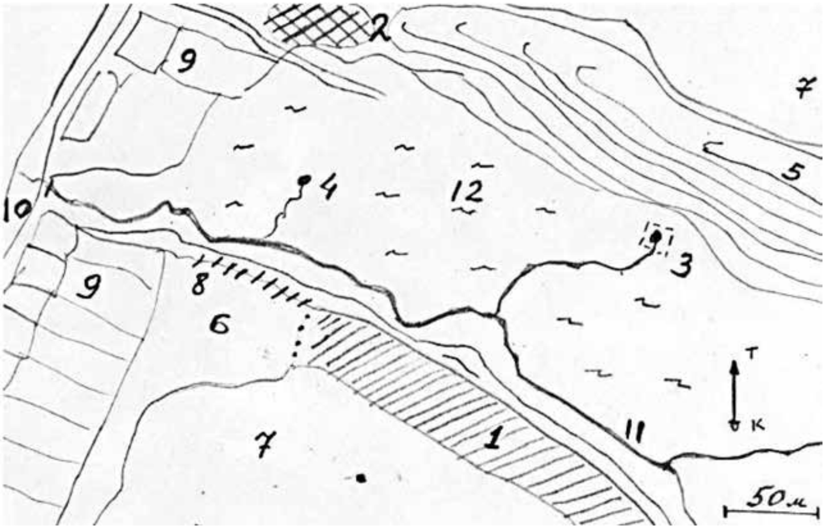

Борынгы авылның урнашу картасы: 1 – Авыл урыны; 2 – Зират; 3 – «Изге чишмә»» 4 – Чишмә; 5 – Тау; 6 – Яшеллек белән капланган урын. Бу урында авылның дәвамы булуы ихтимал. 7 – Хәзерге кырлар; 8 – күп дәрәҗәдә чүлмәк ватыклары чыккан елга буе. 9 – Хәзерге йорт хуҗалыклары чиге. 10 – Авыл эченнән узучы юл. 11 – Елга.

2. Архив чыганакларында авыллар арасындагы җир чикләрен билгеләгәндә төбәкнең борынгы атамалары еш искә алына. Алар күп очракта бүгенгеләреннән аерылып тора. Мәсәлән, Мәшләк авылы янындагы елга буендагы җирләрне бүлгәндә язма кенәгәдә «пустошь, по обе стороны реки» дип, ызанның чиге искәретелеп узыла [РГАДА. Ф. 1312]*. Әлеге җирлектә урнашкан чишмә янында без Алтын Урда, Казан ханлыгы чорына караган керамик материал җыеп алдык. Олы кешеләр хәтирәләренә нигезләнеп, әлеге авылның зираты урынында тәгаенләдек. Әлеге урыннан 2 чакрым ераклыкта, көньяк-көнчыгыш тарафта, «Кирәмәт» елгасы һәм чишмәсе бар. Бу урыннан да XI–XIV гасырларда кулланышта булган керамик материал һәм башка табылдыклар җыеп алынды.

3. Хәзер һәр авылда диярлек металл эзләгечләр белән коралланган байлык эзләүчеләр бар. Без алар белән элемтә урнаштырабыз. Аларны археологик һәйкәлләр исәбенә кергән урыннарга керүдән тыябыз. Тапкан әйберләренең фотокопияләрен алабыз, табылдыкларның чорын билгелибез, бу урынны үзебез тикшереп, чикләрен билгеләп, картасын төзибез. Аларга авыллар җирлегендә яңа төзелүче йорт, төрле биналарның нигезләрен тикшерергә тәгъдим итәбез (Фотода: Чаллыбашы авылында йорт нигезен салганда табылган эшләнмәләр. XVIII гасыр уртасы). 1917 елның

* Чыганакта Зур Мәшләк авылы янәшәсендәге Таммас елгасының як-ягында урнашкан иске авыл урыны – «Пустошь Нагорная» буларак күрсәтелгән. Әлеге авыл янында елга – «овраг кара» дип теркәлгән.

көзендә алар тарафыннан Котлы Бөкәш авылы яныннан агучы Түләк елгасы буенда борынгы авыл урыны табылган. Әлеге авыл урыны хәзер сукалана. Язгы кыр эшләре вакытында без бу урынны өйрәнеп, керамик материал таралышы буенча, әлеге авыл урынының мәйданын ачыклап, картасын төзеячәкбез.

4. Язгы-көзге чорларда, чишмәле елгалар тирәсендәге сукаланган кырларда күзәтү эшләре алып барабыз. Әлеге эшчәнлек нәтиҗәсендә дә борынгы торак урыннары еш ачыклына.

5. Соңгы вакытларда мәктәпләрнең күпләп ябылу, кыскартылуы сәбәпле, шулай ук бүгенге көндә игътибарның бары сугыш чорына гына әһәмият бирелүенә бәйле авыллардагы күп кенә мәктәп музейлары юкка чыга, яисә үзгәрешләр кичерә. Әлеге музейлардагы экспонатлар арасында шушы җирлектән табылган борынгы чор табылдыклары да урын алган. Мәсәлән, Катмыш авылы мәктәбе музееның кадерсез яткан экспонатлары арасында без күп кенә борынга чорга караган табылдыкларга тап булдык (Фотода: Таш гасырга һәм 12–14 гасырларга караган балталар күренеше).

Табылган һәм өйрәнелгән борынгы авылларның урнашуына бәйле бер нәтиҗәгә дә килдек. Чулман елгасы һәм аның кушылдыкларының бер ягы, җир әйләнеше кануннарына бәйле тәбигать тарафыннан текә ярлы буларак формалашкан. Элекке чорларда авыллар, кагыйдә буларак, елгаларның югары өлешендәге чишмәле урыннар тирәсендәге тау итәгендә, Себер җилләреннән ышыклы урыннарда урнашкан. Авылларның зиратлары да, кагыйдә буларак, елга буй-

лап авылдан астарак, 100–150 метр ераклыкта, калкулырак урыннарда барлыкка килгән.

Хәзерге чордагы зур авыллар күп очракта елгалар итәгендә, яисә аларның як-ягында урнашкан. Халык һәм терлек саны арту һәм аларның эшчәнлеге нәтиҗәсендә генә авыл тирәсендә көтүлекләр, болынлыклар барлыкка килгән, сазлыклы урыннар юкка чыгып, дымлылык кимегән.

Сүзебезне тәмамлап, әйтәсе килгәнебез шул – Казан белән Мамадыш шәһәре арасында гына Шомбыт, Бөрсет елгалары кебек дистәдән артык елга бар. Әлеге елгалар урнашкан Кама алды төбәгендә Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы чорларында тормыш кайнап торган. Шул сәбәпле, без бу җирлектә генә дә әлегәчә ачыкланмаган төрле дәрәҗәдәге йөзләрчә билгесез торак, зират урыннары барлыгы турында фикер йөртә алабыз. Сүз тулаем Татарстан җирлеге турында барганда тарихта билгесез кала биргән археологик һәйкәлләрнең исәбе меңнәр белән исәпләнә дип уйлый алабыз. Аларның һәрберсе үз тикшерүчеләрен көтә.

Әдәбият:

1. НА РТ. Фонд 3, опись 2 (7–10 ревизия).

2. Писцовая, отдельная и межевая книги дворцовых сел, поместных и вотчинных земель Казанского уезда, писцов Н. В. Борисова, Д. А. Кикина и Д. Д. Кикина 1565–1568 годов. Казань, 1877.

3. Писцовая книга Казанского уезда, письма и меры Ивана Болтина 1602–1603 годов. Публикация текста. Казань: Изд-во КГУ, 1978.

4. Писцовая книга Казанского уезда 1647–1656 годов. М., 2001.

5. РГАДА. Ф. 350 оп. 2 (1–3 ревизия).

6. РГАДА. Ф. 1312, оп. 1, д. 1122.

7. Старые карты ПГМ Мамадышский уезд 1 вёрстная. Год составления – 1798. http://www.gdenashel.ru/starie-karti/3275-pgm-mamadyshskij-uezd-1-vyorstnaya.html

ГОЛОД В УРАЛО-ПОВОЛЖЬЕ 1921–1923 ГОДОВ.

М. Х. Ибрагимов

Аннотация: *В настоящей публикации автор совершает экскурс в один из трагических периодов в жизни людей, населявших Урало-Поволжье во время голода 1921–1923 гг. Им сделаны попытки освещения причин голода в данном регионе и его последствий, отраженныхв чудовищных картинах в произведениях ряда башкирских и татарских писателей, фактических свидетелей тех событий. Наиболее ярко данные события были раскрыты в повести Галимджана Ибрагимова «Адәмнәр», который будучи выходцем из деревен знал все тяготы крестьянской жизни. Приводятся цифры и факты, ужасающие воображение с точки зрения современников, когда люди, потеряв человеческий облик, могли убить своих детей, чтобы утолить голод. Наряду с этим автор приводит ряд цифр, характеризующих последствия катастрофы 1921–1923 гг.*

Ключевые слова: *голод, причины, писатели, АРА, Башкирия, Татария, цифры*

Общая картина голода в Урало-Поволжье 1921–1923 гг..

Голоду 1921–1923 гг. предшествовал неурожайный 1920 г., когда в Поволжье собрали «около 20 млн. пудов зерна», что составляло меньше собранного в 1913 году более чем в 7 раз (146,4 млн. пудов). Весной 192 г. погибли озимые, засыхали яровые, к этим несчастьям добавились несметные полчища саранчи, сметавшие остатки всходов. Кроме того, голоду способствовала продразверстка 1921 г., когда у крестьян изъяли все «излишки» хлеба, причем данная акция осуществлялась на безвозмездной основе.

Голод распространился на значительную территорию, фактически – от Удмуртии до Каспийского моря. Но в более значительной степени пострадало от голода население, проживающее на территории Башкирии (в границах 1920 г.), Татарии, Самарской и Уфимской губерний. Всего голодало более 31 млн. населения, в число которых включено более 7,5 млн. детей (сведения конца 1921 г.).

Чтобы избежать последствий голода, все мировое сообщество приняло решение о всемерной помощи голодающим гражданам России. Одной из этих мер была организация, носившая название АRА – Американская Администрация Помощи (American Relief Administration=ARA, сокра-

щенное русское написание – АРА), которую возглавил Герберт Гувер. Основной задачей этой общественной организации была организация помощи голодающим России, состоявшей из добровольных пожертвования граждан. Деятельность АРА началась после 21 августа 1921 г., когда было подписано соглашение между АРА и правительством России, которым первоочередной задачей определялось обеспечение продуктами и санитарно-гигиеническими средствами детей, беременных женщин и кормящих матерей. В самый голодный период – с октября 1921 г. по сентябрь 1922 г. – в Россию с помощью АРА было доставлено более 700 тыс. тонн продовольственных посылок, которые были оформлены в виде ящика, в котором находились: банки со сгущенным молоком, бекон, мука, крупа, макароны, сахар и рис.

Советское правительство не бросило голодающее население Урало-Поволжья на произвол судьбы, но «принимало» меры по спасению умирающих от голода людей весьма своеобразно, преследуя при этом определенные цели. Для этого 23 февраля 1922 г. был издан декрет ВЦИК «Об изъятии церковных ценностей, находящихся в пользовании группы верующих», которым местным органам Советской власти предписывалось изъять из храмов все изделия из золота, серебра и драгоценных камней для последующей передачи в Центральный фонд помощи голодающим. Из опубликованных источников известно, что «*...Всего было изъято церковных ценностей на два с половиной миллиарда золотых рублей. Из этих средств только примерно один миллион рублей было потрачено на закупку продовольствия для голодающих. Основная часть собранных средств пошла на «приближение мировой революции...*» [Латышев: 1996]. Ученый А. А. Арутюнов в своей книге приводит следующие ссылки, основанные на архивных документах, «о помощи голодающим»: «*...В стране свирепствовал жесточайший голод, погибали миллионы людей, а в это время партийные лидеры и высокопоставленные чиновники наркоматов, ЦК РКП(б) и ВЦИК на конфискованные у церкви ценности лечились и отдыхали за границей...*» [Арутюнов: 2013. С. 22]. При этом: «*...большую активность в этом омерзительном и безнравственном деле проявил соратник В. Ленина Л. Троцкий, который под видом помощи голодающим, становится инициатором издания правительственных постановлений об изъятии церковных ценностей...*» [Арутюнов: 2013. С. 22]. Далее он пишет: «*...Между тем хлеб в стране имелся, но он отправлялся за границу. Так, например, в июне 1922 г. в Мариупольском порту в течение нескольких недель находилось около 300 тыс. пудов хлеба...*» [Арутюнов: 2013. С. 29]. И как итог: «*...Операция по изъятию церковных ценностей к маю 1922 г. дала в руки советского правительства астроно-*

мическую сумму – 8 трлн. руб. (в дензнаках того времени)…» [Арутюнов: 2013. С. 30]. Для сравнения: бюджет Советской России на 1922 финансовый год был определен суммой в 76 449 669 882 руб. И это несмотря на значительную сумму, которая могла быть направлена на закупку хлеба и медикаментов для спасения от голодной смерти сотен тысяч людей Поволжья, где «*…голодало 20 113 800 человек из 31 млн. 714 чел. пострадавших от засухи.*» [Арутюнов: 2013. С. 22].

Дополняя вышеизложенное, необходимо привести еще ряд сведений о вложениях в западные банки лидеров большевистского правительства, которые возникли по мнению автора после реквизиции церковных ценностей.

Так, в 1920 г. поступило:

– от Троцкого – 11 млн. долларов в один из банков США и 90 млн. швейцарских франков в Швейцарский банк;
– от Зиновьева – 80 млн. швейцарских франков в Швейцарский банк;
– от Дзержинского – 80 млн. швейцарских франков в Швейцарский банк;
– от Ленина – 75 млн. швейцарских франков.

Приведенные цифры заставляют нас задуматься о правителях того времени. Это ведь происходило в то время, когда миллионы людей голодали и мучительно умирали от голодной смерти, поедая даже трупы своих близких и детей. Получается, что в то время, когда мировое сообщество спасало от смерти население Поволжья при непосредственном участии американской АРА от смерти, вожди, в результате разграбления России, в свою очередь, накапливали огромные капиталы в заграничных банках. Основной вывод, который отсюда следует: целью революции было ограбление народа и обогащение небольшой кучки людей, именующихсебя вождями мировой революции и им было наплевать на жителей этой страны [Латышев: 1996].

После приведенных сведений об общем состоянии борьбы с голодом и помощи со стороны мирового сообщества и Советского правительства, уместно раскрыть состояние дел в конкретных субъекта России.

По Башкирии и Уфимской губернии.

Из сводки «Известий ВЦИК» № 22 от 29.01.1922 г.: Общее количество населения – Башреспублики – 1 260 082, голодают – 900 000; по Уфимской губ. – 2 009 459, голодают – 931 582. Дополнительные данные: «*Если в 1921 г. в стране голодало 10 % всего населения, то в Башкирии голод охватил 90 % ее жителей*» [Сайранов: 1957]. Указанные сведения считаем необходимым дополнить следующей архивной выпиской: «*…вплоть до*

августа 1921 г. помощи голодающему башкирскому населению не оказывалось. Если в 1921 г. по стране голодало 10% всего населения, то в Башкортостане – 90%...» [ЦГИА РБ. Ф. 101. Оп. 1. Ед. хр. 33. Л. 2]. «*Вследствие голода 1921–1922 гг. население БАССР сократилось на 26,9%*» [Раимов: 1952].

Но при этом, как указывают отдельные исследователи, «*...первые столовые АРА были открыты в деревнях Султанмуратово и Апсалямово Стерлитамакского кантона 6 декабря 1921 г. Обе столовые были рассчитаны на выдачу ежедневно 75 горячих детских обедов...*» [Усманов: 2007. С. 37]. Однако, реальная помощь голодающим пересекалась с другой бедой – расцветом бандитизма в Уфе в те годы. Так, представитель американской миссии АРА, был поражен огромным плакатом, установленным местными бандитами на привокзальной площади: «*До шести вечера одежда ваша, а после шести наша*» [Усманов: 2007. С. 49].

Происходящие печальные события 1921–1923 гг. уроженец Башкортостана татарский писатель Амирхан Еники, будучи очевидцем событий тех лет, описал так «*...Началась самая жаркая пора лета – раскаленное небо приняло свинцовый какой-то оттенок, неделями на нем не появлялось ни облачка. Солнце палило, а с самого утра, в его лучах целыми днями напролет плавилось все и вся, а вечером красное, разбухшее, словно насосавшееся живого сока земли, оно лениво уходило за ясный горизонт. Это значило, что назавтра следовало ожидать точно такого же пекла*». Дальше еще хуже: «*...Травы давно пожелтели, высохли, сгорели – на пастбищах в пыли бродил скот. ...Реденькие всходы пшеницы, не поднявшись и с ложку высотой, усохли на корню, а тут еще каждый пустой колос облепила саранча. Эти твари в то горькое лето тучей явились к нам откуда-то и усеяли собой поля. Многие давлекановские поля нельзя было отличить от пустующих участков – толи сеяли тут, толи нет...*». Но при этом Еники заметил, что на пустырях буйно разрослась лебеда: «*...народ мгновенно сообразил, что делать: быстренько убрал лебеду, высушил и провеял семена, лебеду ел весь народ. Мы тоже ели всю зиму...*» [Еники: 1999].

А вот как описал эти события Маджит Гафури после посещения ряда мест компактного проживания коренного населения – башкир. «*...Словами не расскажешь, что творится в Тамьян-Катайском кантоне,– пишет Мажит Гафури. – Целыми семьями умирают с голода... Некоторые, чтобы не слышать голодного плача своих детей, отвозят их в глухие леса и там оставляют умирать... Если так будет продолжаться, они умрут все. Никто не слышит их стона, никто им руки помощи не протягивает... От этого народа, проживающего в дебрях Урала, возможно, останется лишь название, имя в истории...*» [Гафури: 1999].

Башкирский поэт Даут Юлтый, будучи в 1922 г., одним из участников организации по оказанию помощи голодающим, под влиянием увиденного и пережитого ужаса голода, написал поэму «Шараф». В ней поэт «*... не закрывает глаза на остроту обстановки, на ужасные последствия невиданного голода – в большинстве деревень жизнь практически остановилась, скотина вся вырезана и съедена, не осталось даже собак и кошек, голод и тиф унесли в могилу бесчисленное множество людей...*» [Хусаинов: 1993. С. 103].

1921–1923 гг. в Татарии.

В Чистопольском кантоне, по данным обследования ТатЦИКа летом 1922 г., из общего количества голодающих – 174 370 человек взрослых и 125 471 детей, умерло от голода за указанный период 18 168 человек. На телеграмму с мольбой из Черемшанской волости: «*...Ежедневная смертность – 50 человек, трупы валяются на улицах, скот, собаки, кошки съедены, съели живых людей столько-то, трупов – столько-то. Помогите!..*», из Москвы приходит ответ: «*...В Черемшанской волости создалось тяжелое положение с продовольствием. Обязываем вас оказать населению этой волости помощь продовольствием...*». Ответ кощунственный, по своей сути.

В последующем стало известно о массовых фактах людоедства и трупоедения. Так, 800 трупов в Аккиреево, которых хоронили весной 1922 года, были со следами изъятия мягких частей тела, но не собаками, их не было в деревне, поскольку всех съели, как и кошек, а людьми. Появились люди с чудовищным промыслом – поставляли человеческое мясо на продажу [Фролов: 2005].

Из архивных документов Национального архива РТ:

«*...В деревне Бурметеевой* [Черемшанский район – прим. автора] *семья Сиразетдинова 27 февраля* [1921 г. – прим. автора] *варила в котле для пищи умершую свою дочь Польмаруй 5 лет. При обыске оказалось, что некоторые части были съедены вместе с оставшейся живой дочкой Кадычей 12 лет на почве голода. Преступница арестована. Милиция ведет следствие по 58 ст. Предволисполкома Муставфин*» [НА РТ. Ф. Р-447 Оп. 1. Ед. хр. 6. Л. 18 об.].

События тягостных дней не оставили в стороне и татарских писателей, которые, действуя наперекор решению Политбюро ЦК РКП(б) и опубликованному 30 января 1922 г. в газете «Правда» запретом на освещение картин массового людоедства и трупоедства в голодающих районах, смогли создать и опубликовать свои произведения, рисующие реалистичные картины голода и состояние людей, доведенных до отчаяния.

Эти картины, вызывающие чувство сострадания и ужаса от происходящего катастрофического голода, легли в основу поэтического сборника М. Гафури «В когтях у голода» (1923). О нем было сказано: «*Голод 1921 г. причинил тяжелую душевную боль. Сборник «В когтях у голода» написан под влиянием этого трагического голода*» [Ахметова: 2016. С. 22].

В свою очередь, татарский писатель Галимджан Ибрагимов, наиболее ярко и реалистично изложил о происшедшей трагедии в повести «Адәмнәр» («Люди»). Уже первые строки его повести приводят в ужас читателя, так какв произведении отражены последствия голода начала 1920 гг. прошлого века:

«*...Үлем үзенең кара канатларын җәйде. Җир гүя, шуның астында капланып калды. Тирә-як куркыныч караңгы каберлекләр, ләхетләр белән, бер үлгәч терелеп чыккан җанлы мәетләр белән тулды...*» [Ибрагимов: 2007. С. 287]

«*...Смерть распустила свои черные крылья, которые накрыли всю землю. Вдруг наступила темнота, вокруг черные надгробия, призраки мертвых заполнили все пространство...*» [Перевод автора – М. И.].

Справка. Мать Галимджана Ибрагимова Бибихасана Габидулловна умерла в 1921 году, возможно, от голода.

В этой повести, один из ее героев – Гарай, доведенный от голода до сумасшествия, убивает свою дочь, чтобы утолить нестерпимый голод. Подобный жестокий поступок Гарая был характерен для того периода. Думается, достаточен только прочитать один фрагмент повести, чтобы понять всю глубину трагедии от голода, постигшего людей в 1921–1923 гг.

«*...На примере одной татарской семьи автор* [Галимджан Ибрагимов] *показал, как люди, теряя человеческий облик, опускаются до людоедства. Изображенные в произведении люди, как дикари и варвары способны отнять жизнь у близких и даже у детей...*» [Ахметова: 2016. С. 22].

8 октября 1921 г., Галимджан Ибрагимов обратился к Фатиху Амирхану о принятом решении выпустить книгу в пользу голодающих и пригласил его участвовать в этом сборнике. Он ждал от него материала в объеме одного печатного листа. Однако Ф. Амирхан решил ничего не писать. Такой поступок на первый взгляд кажется неожиданным и непонятным, поскольку Амирхан всегда жил мыслями о служении народу [Валеев]. Но, как следует из записей в своем дневнике, Ф. Амирхан основными виновниками трагедии считал конкретных лиц того времени из руководства Татарии. Естественно, подобные суждения не могли быть изложены в каких-либо изданиях. Фатих Амирхан в дневниках 1921 г. с негодованием писал о тех, кто конкретно виноват в том, что происходило

в Татарии. «*...Большевики, перевалив тяжесть продразверстки на татарские деревни, свалили с ног все крестьянские хозяйства, и во всех этих безобразных делах, без сомнения, виновата партия, состоящая из таких правителей* [Татарии]*, как Саидгалеевы – Мансуровы...*» [Валеев]. Здесь прослеживается разносторонний подход к освещению голода 1921–1923 гг. Так, М. Гафури и Г. Ибрагимов, не преследуя каких-либо политических, экономических и конкретных сторон событий, отразили реальные события и действия людей в весьма сложной жизненной ситуации.

Думается, что современные кинофильмы ужасов померкнут от реальных картин повести Галимджанома Ибрагимовым. Необходимо отметить, что исполненный женой Галимджана Ибрагимова Гюльсум Мухамедовой перевод повести «Адәмнәр» на русский язык так и не был издан. Одна из версий автора: ужасы голода, описанные в повести, настолько потрясли большевистское руководство страны, что оно не решались их опубликовать. Казанский ученый М. А. Ахметова сделала свои выводы о вкладе татарских писателей в описании событий 1921–1923 гг.: «*...Татарские писатели, отобразив тему голода в художественных произведениях, передали грядущим поколениям реалистические картины душераздирающих страданий татарского народа в 1920-е гг...*» [Ахметова: 2016. С. 23].

Голод в Самарской губернии.

«…1921 г. стал очень непростым для большинства жителей многих районов страны. В Самарской губернии, например, голодало около 85 % населения...

…Цены на продукты резко взлетели. Голод в Поволжье (1921–1922 гг.) привел к тому, что спекуляция начала процветать. В феврале 1922 г. на симбирском рынке пуд хлеба можно было приобрести за 1200 руб. А к марту за него просили уже миллион. Стоимость картофеля достигала 800 тыс. руб. за пуд. При этом годовой заработок простого рабочего составлял примерно тысячу рублей… В следующем, 1922 г., газета «Правда» 27 января написала о том, что в голодающих районах наблюдается повальное людоедство. В уездах Самарской губернии люди, доведенные голодом до безумства и отчаяния, поедали человеческие трупы и пожирали своих умерших детей… Весной 1922 г., по данным ГПУ, в Самарской губернии было 3,5 млн. голодающих, 2 млн. – в Саратовской, 1,2 млн. – в Симбирской, 651,7 тыс. – в Царицынской, 329,7 тыс. – в Пензенской, 2,1 млн. – в Татреспублике, 800 тыс. – в Чувашии, 330 тыс. – в Немецкой коммуне [Поволжья]…».

Подводя итог вышеприведенному, достаточно указать на потери в результате голодной смерти:

«...*Численность населения Башкирской республики и Уфимской губернии упала на 650 тысяч человек (на 22%)*...».

В Республике Чувашия «...*К февралю 1922 г. число голодающих составило около 595 тысяч человек и это из 850 тысяч населения!..*».

В Марий Эл «...*Пораженное голодом население уже с весны начало во многих местах громить продовольственные склады... К лету 1921 г. массовый голод был налицо*...».

Только «...*В июне 1921 г. на территории Татарстана погибло от голода более 30 тысяч человек*...» [Латышев: 1996].

Кроме приведенных сведений уместно привести данные из Большой советской энциклопедии разных годов издания:

«...*В статье «Голод», напечатанной в первом издании Большой советской энциклопедии (1930, т. 17), отмечалось, что от голода 1921–1922 гг. пострадали 35 губерний, а погибло 5 млн. чел. из 40 млн. голодавших...». Однако, автор аналогичной статьи, опубликованной во втором издании Большой советской энциклопедии (1952, т. 11), ограничился очень краткой информацией о вызванном засухой голоде, охватившем 35 губерний, без указания о числе жертв... Но в третьем издании Большой советской энциклопедии (1972, т. 7), говорится о «катастрофической засухе» 1921 г., которая «не повлекла обычных тяжелых последствий» благодаря эффективным мерам советского государства*....» [Шаповалова].

Напрашивается резонный вопрос: какова роль духовенства в оказании помощи голодающим, так как большая часть населения Башкирии, Уфимской губернии и Татарстана состояла из мусульман. Из публикации Казанского ученого Айдара Хабутдинова:

«*Для выхода из ситуации в ноябре 1921 г. создается «Положение о порядке деятельности ЦДУМ по оказанию помощи голодающим*». По нему, «*для привлечения средств и целесообразного распределения их между голодающими*», Духовному управлению предоставляется право:

а) обращаться внутри страны и вне ее с воззваниями о помощи голодающим, особенно к народу мусульманского Востока, с ведома органов власти;

б) организовать сборы за границей, особенно в странах мусульманского Востока, причем посылки особых представителей производятся с ведома ЦК помгола, ВЦИК и с разрешения надлежащих органов власти. Постоянная комиссия уполномоченных от ЦДУМ работала в Москве с ноября 1921 до конца сентября 1923 г. [Хабутдинов: 2011].

Из календаря коммуниста на 1923 г. Положение сельского хозяйства по годам.

В 1913 г. посевные площади составляли 94 992 983 десятин, а сбор урожая достиг 6 297 791 тыс. пудов, в том числе хлеба, картофеля и др.

Справка. 1 десятина приблизительно равна 1 га [Календарь: 1923. С. 430].

К 1921 г. общие посевные площади сократились более чем на 40 %, а урожай собран в 2 с небольшим млрд. пудов. Фактически оказалось, что «*...недобор хлеба в 1921 г. превышает 12 пудов на едока (192 кг). При этом приводится ряд причин, приведших к снижению урожая в 1921 г. Одной из главных причин называетсязасушливость района* [вернее сказать, значительной части территории России, в основном – Поволжья, включая Башкирию, Татарстан, Уфимскую, Оренбургскую и Самарскую губернии]. *Удивительно, что среди факторов снижения урожая указано и «...отсутствие личной экономической заинтересованности крестьян...*» [Календарь: 1923. С. 399].

Далее приводятся следующие цифры: «*...при норме потребления, принятой для потребляющих губерний – в 14 пудов на едока, для производящих – в 16 пудов, а для Украины, Юго-Востока и Сибири – в 21 пудов*» [Календарь: 1923. С. 400]. Вдумайтесь в приведенные цифры нормы питания на одного едока в год: 14–16 пудов, недобор 12 пудов, остается 2–4 пуда или 32–64 кг собранного урожая, состоящего из: зерна, фуражного зерна, картофеля и всего остального.

В завершение уместно привести следующие слова о Галимджане Ибрагимове: «*...Писатель восстанавливает эту трагедию с такой точностью, словно хочет предостеречь от повторения такого типа явлений, подчеркивает, что голод способен разрушить веками создаваемые устои общества и моральные нормы...*» [Ибрагимов: 2017. С. 241].

Литература:

1. Арутюнов А. А. Личностная и политическая биография (Документы, факты, свидетельства). (Досье без ретуши). Т. II. – М.: Вече, 2003. – 480 с., ил. (32 с.).

2. Ахметова М. А. Отражение темы голода 1921 г. в творчестве татарских писателей. // Приволжский научный вестник. – 2016. – № 9(61). С. 21–23.

3. Валеев Н. Фатих Амирхан: Неизвестные страницы – Режим доступа: URL: http://nailtimler.com/people_page/people_01a/amirhanov_muhammetfatyh_ zarifovich.html (дата обращения 21.01.2018 г.)

4. Ибрагимов Галимджан: «Я жизнь искал, смысла в жизни искал…»./ сост. Э. М. Галимзянова, Ф. Г. Файзуллина, Г. А. Хуснутдинова – Казань: ИЯЛИ, 2017. – 336 с.

5. Гафури М. Ужасы голода. Страницы дневника.// Ватандаш. – 1997. – № 3. – С. 156 – 159. – На башк. яз.

6. Голод в Поволжье 1921–1922 гг.: малоизвестные страницы. – Режим доступа: http://www.kulichkovvk.ru/stat/Golod-v-povolhe-maloizvestnue-stranizi-rossjskoi-istorii/index.html (дата обращения 01.02.2018 г.)

7. Еники А. Страницы истории прошлого. Казань: 1999. – 230 с.

8. Ибрагимов Г. Г. Хикәяләр, повесть, роман (Рассказы, повесть, роман)/сост. Р. Акъегет. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. 463 с.

9. Календарь коммуниста на 1923 год. – М.: Кооп. изд. «Московский рабочий, 1923. – 480 с.

10. Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин – 1-е. – Москва: 1996. – 336 с. – Режим доступа: URL: http://forum.guns.ru /forummessage/151/964866-m24598019.html (дата обращения 01.02.2018 г.)

11. Миронин С.. Сколько людей погибло во время голода. – Режим доступа: URL: http://www.contrtv.ru/ print/2163/ (дата обращения 05.02.2018 г.)

12. НА РТ. Ф.Р-447Д. Оп. 1. Ед. хр. 6.

13. Раимов Р. Образование БАССР. М. 1952. – 373 с.

14. Сайранов Х. Упрочение советской власти в Башкирии 1919–1922 гг. Уфа: 1957. – 93 с.

15. Усманов Н. В. Миссия полковника Белла. Бирск: Бирская государственная социально-педагогическая академия, 2007. – 144 с.

16. Фролов Н. С. Черемшанский район: годы и люди: Историко-краеведческое издание./ И. А. Киямов, М. Ф. Зайнутдинов. – Казань: 2005.

17. Хусаинов Г. Даут Юлтый. Жизнь и творчество. – Уфа. Изд. Китап, 1993. – 240 с.

18. Хабутдинов А. Ю. Народ несчастный плачет… – 2011. – Режим доступа: http://www.islamsng.com/ rus/pastfuture/3210 (дата обращения 10.03. 2018 г.)

19. ЦГИА РБ. Ф. 101. Оп. 1. Ед. хр. 33.

20. Шаповалова С. Голод 1921 года: катастрофа или казнь. – Режим доступа: https://news.rambler.ru/ europe/ 34816357-golod-1921-goda-katastrofa-ili-kazn/ (дата обращения 15.03.2018 г.).

КАБАНСКОЕ ГОРОДИЩЕ – УНИКАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК ПРИРОДЫ И ИСТОРИИ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРОДА КАЗАНИ

А. А. Бурханов

Аннотация: *В данной публикации автор характеризует уникальный объект природного и историко-культурного наследия – Кабанское городище, расположенное в Приволжском районе Казани на берегу озера Средний Кабан и известное также как Архиерейская дача. В статье даются краткая история изучения памятника, некоторые результаты изучения археологических,эпиграфических и историко-архитектурных памятников,поднимаются вопросы сохранения и использования территории Кабанского городища как уникального объекта природы и истории, а также культурного и туристического центра города Казани и Республики Татарстан.*

Древнейшая надпись на территории Казани. 1297 г.

В последние десятилетия столица Татарстана – город Казань, становится ярче и уютнее, постепенно превращаясь в город европейского образца. Мы, татарстанцы и казанцы, да и гости нашей столицы и республики, восхищаемся нашей природой, объектами прошлого и новыми сооружениями города. Да и руководство республики и столицы, как многие жители, делают все, чтобы древняя Казань молодела, развивалась в современных условиях, стала краше и более притягательна для нас и приезжих гостей и туристов.

Успешно проводили 1000-летие древней Казани, первую в России Универсиаду, отмечено включение в Список объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО Казанского Кремля и Болгара, прошли много других спортивных и народно-массовых торжеств. В связи с этим, в последние годы много сделано для изучения истории и культуры города Казани, Татарстана и татарского народа: проведены международные научные конференции, юбилейные мероприятия, подготовлены и изданы научные монографии,также сборники, популярные книги, проведены крупномасштабные раскопки в Казанском Кремле и на других объектах города и республики. Интерес к истории города и нашего героического народа растет с каждым днем, Казань и республику посещают многочисленные делегации и туристы.

Однако в Казани и Татарстане еще немало мест либо неизученных, либо изученных слабо. В связи с этим отметим, что в изучении истории Казани специалистами все больше внимания уделяется исследованию археологических, архитектурных и эпиграфических памятников. При этом важную роль играет всесторонний учет всех существующих на территории столицы Татарстана и ее окрестностях археологических, эпиграфических и историко-архитектурных объектов и их детальное изучение, что в определенной степени позволяет получить достаточно устойчивый материал для решения ключевых вопросов истории древней и средневековой Казани и ее округи [Бурханов, 1999 – б.; 1999 – б.; 2000; Бурханов, Измайлов, 1999; Фахрутдинов, 1975.].

Хотелось бы также отметить, что в исследовании процессов исторического развития Казани такая работа дает новый, исключительно важный и уникальный материал, по истории и культуре средневекового города. В этом отношении особое значение приобретают крупномасштабные археологические исследования, проводившиеся в 1994–2000 гг. в различных частях Казани и ее окрестностях в рамках городской программы изучения истории столицы Татарстана (в ходе подготовки 1000-летия г. Казани и в дальнейшем).

Согласно указанной программе, Казанский отряд Золотоордынской комплексной историко-археологической экспедиции (ЗКИАЭ) Института истории Академии наук Татарстана (А. А. Бурханов) проводил крупномасштабные историко-топографические и археологические исследования на территории слабоизученного в научном отношении Кабанского городища, известного как летняя резиденция казанских ханов или Архиерейская дача, расположенного на высоком выступе гористого берега озера Средней Кабан [Бурханов, 1998 – а; 1998 – б; 1999 – в; Бурханов, Белов, 1998].

До недавнего времени здесь успешно работал НИИ сельского хозяйства РТ «Нива Татарстана», который на этой территории регулярно поддерживал чистоту и порядок, ухаживал за прекрасным парком, оберегал

рядом находившееся татарское кладбище, хранил оставшиеся исторические здания. Однако, недавно эту территорию НИИ «Нива Татарстана» покинул большинство зданий, где располагались кабинеты и лаборатории ученых и специалистов, был закрыт музей, а ныне работники института продолжают свою работу только в одном из небольших зданий.

Попытки овладеть этим историческим и святым местом разными организациями и лицами имеют большую историю, но пока остановимся лишь на недавних событиях 1990–2000 гг.

В 1997 г. автор этих строк проводил археологические раскопки на Кабанском городище, тем самым приняв участие в процессе недопущения превращения этой территории в частную собственность в лице одного из депутатов Государственной Думы РФ.

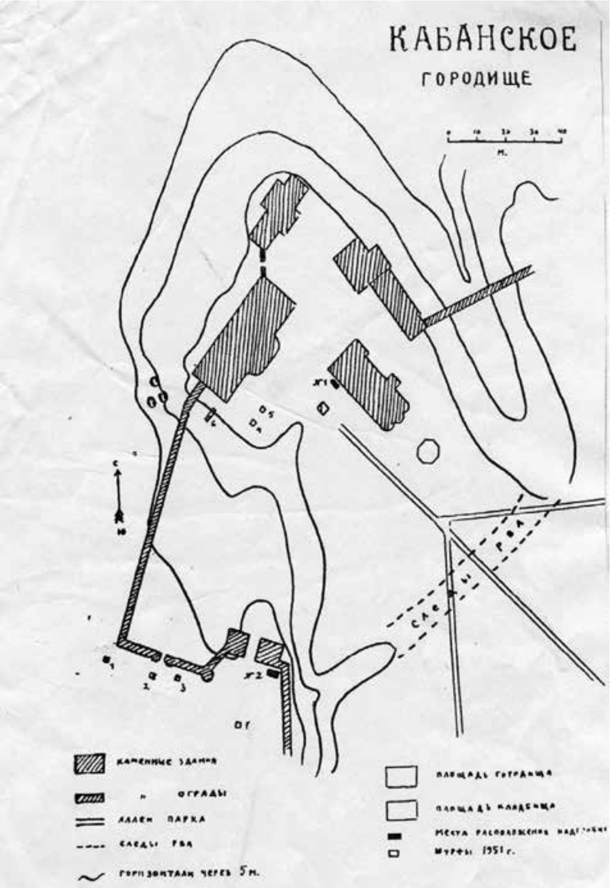

План Кабанского поселения (городища) по итогам исследований Н.Ф. Калинина в 1951.

Вторая попытка захвата территории была сделана в 2005 г. Однако, благодаря активной позиции отдельных ученых и религиозных деяте-

лей очередная атака на памятник была остановлена. Тогда же в г. Казани 9 июня 2005 г. была проведена научная конференция «Мусульманские памятники и святые места в Казани и Татарстане», организованная Духовным управлением мусульман РТ, Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ и учеными Татарского государственного гуманитарного института. А по инициативе руководства НИИ «Нива Татарстана» было проведено повторное благоустройство территории памятника, а также поставлен каменный постамент с надписью: «Кабанское городище, известно как резиденция булгаро-татарских правителей и местонахождение средневекового мусульманского кладбища булгарской знати, что подтверждается двумя надгробными плитами XIII–XIV вв. В XVII–XIX вв. действовал Воскресенский монастырь. В 1920 г. основана Казанская опытная сельскохозяйственная станция. В 1969 г. основан Татарский научно-исследовательский институт сельского хозяйства».

В последние годы интерес к территории и объектам Кабанского городища возник как со стороны общественных и религиозных деятелей, ученых, журналистов и краеведов, с одной стороны, а с другой – различных учреждений и частных лиц, которые хотят вновь овладеть этой уникальной природной и историко-культурной территорией.

Площадь Кабанского городища, являющегося объектом природного назначения и историко-культурного наследия, 7,5 га [Бурханов, 1998 – а; 1999 – а; Бурханов, Белов, 1998].

Состоит археологический объект из двух площадок: северо-восточной (более высокой и большей по площади) и юго-западной (ниже на 10 м).

Территория Кабанского городища была зафиксирована русскими источниками еще в середине XVII в., когда на этом месте казанский митрополит Лаврентий II (1657–1672 гг.) основал Воскресенский (Ново-Иерусалимовский) монастырь. Его преемник Маркел (1690–1724) построил монастырь и освятил в нем в 1698 г. собор в честь обновления храма Воскресения господня. Другой казанский владыка – Тихон III (1699–1724) построил здесь новый надворный храм во имя Тихона Святого. Но подлинного расцвета мужской монастырь достиг при другом митрополите Вениамине (после 1775 г.), который добился у Екатерины II получения денег на строительство здесь загородного Архиерейского дома. До конца XVIII в. у казанских владык во всех вотчинах были особые дома, а в городах – подворья, а главных загородных домов было два: при Воскресенском монастыре, построенном в 1780 г., и в д. Тарлаши. С конца XVIII в. Тарлашинский дом забрасывается и единственным местом долгого пребывания владык становится дом при Воскресенском монастыре,

особенно в конце XVIII–начале XIX вв., после многочисленных пожаров в Казани. [Денисов, 1908; Православная богословская энциклопедия. 1906. Точное время основания монастыря неизвестно, но в 1722 г. он уже существовал].

До революции при загородном Архиерейском доме в Воскресенском монастыре были три казенные церкви: соборная двухэтажная в честь обновления храма Воскресения Христова, во имя святого Тихона и надворная, домовая в честь Вознесении Христова и двенадцати апостолов. Воскресенский монастырь был окружен кирпичной стеной, при нем имелся большой сад-парк. С XIX по начало XX вв. при нем хоронили служителей, послушников монастыря. После революции 1917 г. территория монастыря была частично отдана под селекционную станцию, а хозяйственные постройки монахов и здание храма Воскресения Христова – под жилые помещения. В начале 1990-х годов селекционная станция Казанского научно-исследовательского Института была преобразована в НПО «Нива Татарстана» – ныне НИИ сельского хозяйства.

Среди исследователей и любителей древности территория бывшего Воскресенского монастыря известна как резиденция булгаро-татарских правителей и место нахождения здесь средневекового мусульманского кладбища [Вахидов, 1926]. Это подтверждается, в частности, тремя надгробными мусульманскими плитами, выпрошенными у местного настоятеля и описанными Шигабутдином Марджани в его труде «Мустафад эль-ахбар фи ахвали Казан вэ Булгар». До наших дней сохранились лишь две плиты, датируемые специалистами предположительно концом XIII в. и 1297 г., и широко известные в научной литературе. Сохранились сведения о более значительном там количестве мусульманских намогильных плит. [Марджани, 1897; Шпилевский, 1877; Ашмарин, 1905; Хомяков, 1911; Худяков, 1923 и 1991; Калинин, 1952; Калинин, Халиков, 1954; Юсупов, 1960. Табл. 2.].

Так, Ш. Марджани сообщает: «*При начале озера (Кабан), в усадьбе, служащей местопребыванием архиерея, есть древние мусульманские могилы. Когда там производилась стройка, то рабочие положили многие камни под строение. Заметив это, Григорий (казанский епископ) остановил рабочих и таким образом небольшая часть остатков сохранилась в целости*». С. М. Шпилевский сообщает следующее: «*...В Воскресенском монастыре имеются два надгробных камня с арабскими надписями. Один камень находится при входе в монастырские ворота, направо, а другой – в палисаднике, разведенном перед архиерейским домом, около колокольни, возле последнего камня лежит осколок такой же плиты; благочестивые мусульмане посещают эти могилы и приходят*

сюда молиться». Сведения о наличии мусульманских камней и их многочисленности, сообщенные Ш. Марджани, С. Шпилевским, М. Худяковым и другими исследователями были подтверждены в 1997 г. нашими наблюдениями и исследованиями.

На одном из упомянутых камней вырезана мусульманская эпитафия с именем женщины по имени Алтын Бэртек и с датой «696-м, 8-й день месяца зульхиджа», что соответствует 27 сентября 1297 г. На сегодня это древнейший письменный памятник, относящийся к Казани.

Второй камень, к сожалению, с неразборчивой датой, но, очевидно, почти современный первому, очень больших размеров, имеет красивую каллиграфическую надпись с пышными эпитетами в адрес погребенного «повелителя великого чтимого победоносного гордости рода и веры Хасан-бека Мир-Махмуда» [Юсупов, 1960. Табл. 2.]. Эти плиты, к счастью, сохранились и ныне находятся в музее Габдуллы Тукая и Национальном музее РТ.

Находки указанных эпитафий и сведения об их многочисленности позволили М. Хомякову в начале XX в. выдвинуть версию о существовании на территории Архиерейской дачи древнего булгарского поселения [Хомяков, 1911].

С целью выяснения верности или опровержения данной версии, территория бывшей Архиерейской дачи в 1947 и 1951 гг. была обследована археологическим отрядом Н. Ф. Калинина. Итоги разведочных работ позволили автору исследований сделать вывод, что на северной (северо-восточной), более возвышенной части памятника, располагалось городище (названо условно «Кабанским») со слабыми признаками срытого оборонительного вала. Находящаяся южнее (юго-западнее) более низкая площадка служила мусульманским кладбищем. Этим исследователем были обнаружены предполагаемые остатки оборонительных сооружений и «слабонасыщенный культурный слой» булгарского (золотоордынского – А. Б.) времени. Он считал Кабанское городище замком, центром позднебулгарского Кабанского княжества (XIII–XIV вв.), расположенного в низовьях Казанки и южнее Казани по течению Волги [Калинин, Худяков, 1954].

Проводивший здесь в 1972 г. (в целях определения места первоначальной Казани) разведывательные работы Л. С. Шавохин датирует памятник в основном второй половиной XVII в., что соответствует времени строительства Воскресенского собора. Согласно его выводам, культурный слой в отдельных местах достигает до 100 см, особенно в западной части бывшей Архиерейской дачи. Он содержит на горизонте «типичные русские красноглиняные поливные и неполивные изразцы и фрагменты

русской керамики». Культурного слоя и вещественного материала более раннего времени, в том числе и предполагаемого Кабанского городища XIII–XIV вв., по мнению Л. С. Шавохина, обнаружить при проведенных работах, не удалось. Что касается надгробных плит конца XIII в., то он считает, их происхождение неясным [Шавохин, 1976.].

Раскопки, проведенные нами летом 1997 г., в целом подтвердили правильность многих выводов Н. Ф. Калинина. В ходе исследований в различных местах памятника нами были заложены 11 шурфов, раскопов, был обнаружен склеп с захоронением, сделаны зачистки в пяти местах общей площадью более 110 кв. м. Мощность культурных напластований в основном доходит от 20 до 120 см, а в северной (северо-западной) части в отдельных местах – даже более 275 см.

Основная часть находок – керамика, кирпичи, изразцы, многочисленные изделия из железа, стекла, а также меди, камня и монеты, датируются второй половиной XVII–началом XX вв. В четырех объектах найдены материалы, и в двух из них зафиксированы сохранившиеся слои второй половины XIII–первой половины XVI вв.

Территория поселения была здесь освоена человеком, скорее всего, еще в эпоху позднего неолита – ранней бронзы (4–3 тыс. лет до н. э.), что, в частности, подтверждается находками двух кремниевых скребков (определение археологов – кандидата исторических наук Р. С. Габяшева и академика РАЕН, доктора исторических наук Г. Н. Матюшина – г. Москва). Это место было удобно для заселения охотниками и рыболовами, и является одним из древнейших участков Казани. Тем более интересен тот факт, что неподалеку от Кабанского поселения располагается выявленный в 1890 г. знаменитый Борисковский могильник – один из древнейших памятников на территории Казани (IX–X в.).

Среди находок нами отмечены фрагменты керамической посуды и изделий, характеризующихся традициями поздней Волжской Болгарии, Золотой Орды и Казанского ханства, квадратные кирпичи (23×23×6 см), имеющие широкие аналогии среди материалов в золотоордынских городах XIII–XIV вв., а также мелкие фрагменты мусульманских надгробных плит. Особый интерес представляет джучидская (золотоордынская) серебряная монета, отчеканенная в 1420 г. в Болгаре от имени Борака (Мухаммеда) (определение монеты – московского профессора Г. А. Федорова-Давыдова). Среди российских монет встречены медные – Екатерины II и Николая I [Бурханов, 1998 – а; 1999 – а; Бурханов, Белов, 1998].

В ходе археологических раскопок в трех объектах выявлены также кости животных, являющиеся кухонными остатками. Изучены 74 кости, относящиеся к 21 особи, в основном крупного и мелкого рогатого ско-

та (определение остеологов – академика РНАН, доктора биологических наук А. Г. Петренко и кандидата биологических наук Г. Ш. Асылгараевой).

Особое внимание уделим исследованию материалов объекта № 11. заложенного под одним из хозяйственных сараев (ныне они снесены), расположенных неподалеку от Воскресенской церкви. Была изучена могильная яма размером 100–105×280–290 см, прорезанная в материковую глину в глубину 190 см от современной поверхности, на дне был расчищен прямоугольный склеп (100×285 см), ориентированный по линии запад–восток с небольшим отклонением к северу. Его боковые стенки сложены из квадратного жженого кирпича (30×30×7 см) в семь рядов, торцовые – из прямоугольного (24×12×7 см), скрепленных глиняным раствором. Сверху на семь рядов клались кирпичи (24×12×7 см) аркообразной крыши, поддерживаемые деревянной плахой. Общая высота склепа – 62 см. Изнутри его стенки были побелены известкой, на дне выявлены остатки деревянного дощатого гроба прямоугольной формы, скрепленного железными гвоздями. Под гробом прослежена тонкая угольная прослойка (1 см). Костяк хорошей сохранности, был захоронен по мусульманскому обряду, вытянут на спине, с легким поворотом на правый бок, с небольшими отклонениями к северу (азимут – 280 °). Правая рука вытянута вдоль тела, левая согнута в локте, кистью на тазу, ноги вытянуты. Череп (как и верхняя головная часть склепа) был слегка потревожен во время рытья погреба под сараем, но свое первоначальное местоположение сохранила нижняя челюсть, по которой видно, что голова погребенного была повернута к югу. Интересен факт наличия на лицевой части черепа серебряной металлической окиси, по-видимому, от погребальной маски. В изголовье костяка обнаружены небольшие фрагменты темно-зеленой ткани.

Скелет принадлежит мужчине крупного телосложения ростом 172 см., возраста 40–50 лет, умершего, скорее всего от болезни (определение антрополога, кандидата исторических наук И. Р. Газимзянова). По костям антрополог допускает европеоидный тип с небольшой монголоидной примесью в телосложении погребенного [Бурханов, 1998 – а; 1999 – а; Бурханов, Белов, 1998.].

Аналогичные нашему в Кабанском городище захоронения широко распространены в нижневолжских золотоордынских городах. В частности, они отмечены в Сарае ал-Махрусе, Сарае ал-Джадиде, Укеке, Бельджамине, Сарайчике и датируются концом XIII–началом XV вв., принадлежат выходцам из высших слоев общества. Также подобные захоронения встречены в некрополях золотоордынского Хорезма, в частности, склепе типа А-II-1 в Миздахкане. Примечателен факт практического отсутствия в Среднем Поволжья конца XIII–начала XV вв. погребений в подземных

склепах [Егоров, 198; Яблонский, 1975; 1980; Ягодин, Ходжайов, 1970.]. Исключение составляет погребение в IV Билярском могильнике, датированном не раннее начала XIII в.

По-видимому, на территории Кабанского городища мы имеем дело с захоронением выходца из южных земель Улуса Джучи (Золотой Орды). Несмотря на тщательное соблюдение мусульманского обряда погребения (азимут, направление костяка, расположение рук и т. п.), налицо некоторые пережитки языческих верований (?), например, в виде погребальной маски и костра в могильной яме. Близкой аналогией можно назвать находку черепа со следами бронзовых окислов на лбу из склепа в могильнике XIV в. Шляховский – III в Волгоградской области [Круглов, Клепиков, 1993].

Можно допустить, что одна из эпитафий конца XIII в., найденная ранее на Кабанском городище, принадлежала погребенному в рассматриваемом склепе. Предварительно могильный склеп на Кабанском городище можно датировать концом XIII–началом XV вв., и он, скорее всего, принадлежит представителю знати. Возможно, над могилой ранее находился мавзолей, который, скорее всего, был разрушен во время строительства монастыря во второй половине XVII в.

А теперь в форме рабочей гипотезы попытаемся идентифицировать наш склеп с захоронением с какой-либо личностью из казанской истории. Как мы уже говорили, одна из надгробных плит в Архиерейской даче была датирована, с оговоркой, «предположительно», концом XIII в. [Юсупов, 1960. Табл. 2.]. В тексте эпитафии говорится о правителе Хасан-бике. По письменным источникам известно имя правителя Булгара Хасана (Асана), в частности, он упомянут в русских летописях в 1376 г. Считается, что он умер в Казани. Профессор Казанского университета А. Г. Мухамадиев попытался связать одну из плит из Кабанского городища с погребением Хасан-бека, ибо бывшая Архиерейская дача являлась резиденцией и местом захоронения казанских правителей. Исходя из этого мы можем поддержать А. Г. Мухамадиева и допустить, что найденный нами в 1997 г. склеп связан с остатками правителя Хасана и может быть датирован последней четвертью XIV в.

Необходимо отметить, что в 40–50 м от места находки склепа, неподалеку от восточной части Воскресенской церкви, найдены несколько фрагментов надгробных плит, в осколках некоторых из них угадываются красивые изящные формы и ниши в верхней части, где устанавливался полумесяц. Одна из плит, высотой до 80 см, сохранила полустертые надписи арабским шрифтом. Несколько слов там видны, и специалисты могут их расшифровать: часть этих плит переданы в Национальный культурный центр «Казань», а часть осталась тогда на месте.

Как подтвердили местные жители, еще лет 50–60 назад, в 1950 гг., в местном лесочке (парке) было около двух десятков надгробных плит, и это место считалось святым. Здесь было два кладбища – мусульманское (средневековое) и христианское (XVIII–XIX вв.) До сих пор сюда приходят бабушки-мусульманки молиться своим святым. Да и сам рельеф этой местности показывает следы былых средневековых могил.К тому же рядом с Кабанским городищем, за забором парка, находится действующее татаро-мусульманское кладбище.

Важно отметить также, что подвалы и фундаменты Воскресенской церкви были сооружены из мусульманских надгробных плит, что подтверждается нашими наблюдениями 1997, 2005 и 2016 гг. Аналогичные случаи не редкость, в частности, упомянем мусульманские надгробные плиты из церкви Успения в Булгаре и в стене Благовещенского собора в Казанском Кремле, где в ходе реставрационных работах выявлены фрагменты надгробных плит и одна мусульманская эпитафия 20–30 гг. XVI в. с арабским текстом философско-поэтического содержания.

После создания в 1994 г. Государственного музея-заповедника «Казанский Кремль», здесь стали активно вестись историко-археологические исследования и работы по обновлению этого уникального историко-культурного комплекса – ныне построено (воссоздано) и действует здание мечети Кул Шариф, завершена реставрация Благовещенского собора и других объектов.

Благовещенский собор является одним их важных и уникальных историко-архитектурных объектов Казанского Кремля. Среди ученых и специалистов до сих пор идет дискуссия о первоначальном назначении здания собора. Одни считают, что здание было построено в эпоху Казанского ханства и являлось в своей основе мусульманской мечетью, другие же отрицают это. «Благовещенский собор был заложен Иваном Грозным на месте разрушенной мечети в ознаменование своей победы, которой придавалось значение торжества христианства над мусульманством»,– так пишет о значении этого культового объекта М. Фехнер [Фехнер, 1978.]. Братья Чернецовы, побывавшие здесь, пишут следующее: «*Он построен в 1562 году, но во время пожара, бывшего в 1815 году, храм этот много поврежден, впрочем,наружность его сохранила вид старины... На порогах мы видели камни с татарскими надписями и украшениями, которые вероятно принадлежали к каким-либо зданиям, или то были надгробные камни*» [Чернецовы, 1970; Ахметзянов, 1997].

Не вдаваясь в подробности этих споров, мы хотим остановиться лишь на одной, казалось бы неожиданной находке. В 1997 г. в Благовещенском соборе проводились работы по обновлению и реставрации здания, вед-

шихся специалистами Московского НПО «Реставрация». В ходе этих работ, внутри собора, в стене была зафиксирована мусульманская намогильная плита с арабскими письменами. Она располагалась в стене церкви, на месте входа в подвал (вход был сооружен, скорее всего, в ходе перестройки здания) и была использована в качестве балки над дверью.

Камень был положен неправильно и текст оказался в перевернутом виде. На камне видны слова «д-дөньйа»и «фөлейебка». Выяснилось, что аналогичная надпись часто встречается в мусульманских надгробных плитах XV–XVI вв. и является поэтической строкой суфийского содержания. По-арабски текст звучит так: «әразу-д-дөньйа хорабән бигътибарый, фөлейебка мәдәмен билкарарый». Эти стихи, как правило, писались сбоку, с другого бока использовался стихотворный перевод (Бригадир московских реставраторов В. Косушкин сообщил о находке в Минкультуры Республики Татарстан и директор Центра татарского фольклора К. М. Хуснуллин снял находку на видеопленку и сообщил в ИЯЛИ АНТ. Первое чтение с трактовкой текста на камне осуществил Н. Исмагилов. Научное наблюдение и показ по телевидению осуществил А. А. Бурханов. [Хөснуллин. 1997; Нәккәш-Исмагыйл, 1997; Бурханов, 1999 г.; Бурханов, Исмагилов, 2000]).

Г. В. Юсупов про аналогичные тексты, пишет: «Характерная черта надгробий XVI века – это надпись на боковых сторонах, состоявшая из известного стиха, обычно помещаемого в рамочке на двух сторонах на арабском и татарском языках» [Юсупов, 1960].

Возможно, плита на обратной стороне должна иметь надпись и на татарском языке, там же могут быть имя покойного, дата смерти и т. д. Об этом можно будет узнать лишь после извлечения надгробного камня из построек стены собора. И это необходимо сделать обязательно. Этот камень – уникальный памятник последних десятилетий существования Казанского ханства.

Аналогичные камни с надписью находили и в других местах Татарстана и Башкортостана. Вероятно, где-нибудь в Заказанье находилась мастерская по изготовлению надгробных плит. Скорее всего, неподалеку от нее добывали и камни.

Надпись в рассматриваемой плите сделана умелыми руками искусного мастера-профессионала, она взята в фигурное обрамление. Такой, больших размеров, высококачественный надгробный камень, мог быть установлен только над могилой представителя высших слоев.

Проводивший реставрационные работы В. Косушкин, еще на начальном этапе работ, допускал возможность наличия камней с надписями и в других местах собора. Это подтвердилось, в частности, находкой еще

одного камня со стертой надписью. Как видим, во время строительства каменной церкви и после, в ходе ремонтных работ и перестроек, в качестве строительного использовались не только камни разрушенной мечети и ханского мавзолея, но и священные мусульманские надмогильные камни.

Данный пример использования надмогильных плит не единичный. В частности, мы упоминали выше о камнях в церкви Успения в Болгаре и Воскресенской церкви в бывшей Архиерейской даче. Аналогичные случаи встречаются не только в Татарстане, но и в других регионах Поволжья, когда надмогильные мусульманские плиты использовались при строительстве христианских культовых и жилых сооружений городов и сел.

Подводя некоторые итоги исследований, проведенных на Кабанском городище и в целом в г. Казани, хотелось бы обратить внимание и на проблемы, а также и перспективы историко-археологического изучения памятников средневековой истории.

Если говорить в целом о г. Казани, здесь в связи с юбилейными событиями сделано немало в историко-археологическом изучении памятников, в первую очередь, в Кремле и центральных районах города (раскопки А. Г. Мухамадиева, Ф. Ш. Хузина, А. Г. Ситдикова, Н. Г. Набиуллина, П. Н. Старостина и др.). Однако, остались практически неисследованными или слабоизученными Старое городище, Зилантова гора (Елан-тау), Кабанское городище и другие объекты, а также памятники Иске-Казанского государственного историко-археологического музея-заповедника в Высокогорском районе. К сожалению, в ходе строительно-ремонтных работ в г. Казани были уничтожены здания XVIII–начала XX вв. и археологические объекты, особенно в центральной части (центр, Татарская слобода, Кураишева слобода).

В связи с этим, на наш взгляд, необходимо сделать следующее:

Во-первых, следует продолжить стационарные раскопки во всех основных объектах Казани и районах Заказанья, в том числе, в Кабанском городище;

Во-вторых, в дальнейшем не допустить варварского разрушения археологических и историко-архитектурных объектов. Все имеющиеся материалы должны быть изучены и музеефицированы.

Что касается территории Кабанского поселения (бывшей Архиерейской дачи), то нужно сделать:

1. Активизировать все исследования по детальному изучению, дальнейшему сохранению и практическому использованию всех объектов природного назначения и историко-культурного наследия (археологические, эпиграфические, архитектурные и др.) на территории памятника.

2. Целесообразно сохранить территорию за ГНУ НИИ сельского хозяйства «Нива Татарстана» или другой организации, но при этом просить Министерство сельского хозяйства и продовольствия РТ и Министерство культуры РТ обязать названный институт и органы охраны памятников истории и культуры навести на территории средневекового поселения соответствующий порядок. В зоне средневекового кладбища и заброшенной территории провести санитарные работы, оградить территорию, посадить в парке декоративные растения и др.

3. С учетом интереса к истории г. Казани и Татарстана, активизацией внутреннего и международного туризма, было бы целесообразным отреставрировать пустые здания и превратить в музей истории и культуры г. Казани, возвратив из других мест находки и ранее вывезенные эпитафии (надгробия).

В целом же, было бы целесообразно на данной территории организовать музей-заповедник природы и истории г. Казани и Татарстана «под открытым небом» как филиал заповедника «Казанский Кремль».

При этом мы должны обратить внимание на следующие важные моменты.

1. Кабанское городище (так называемая Архиерейская дача) – это уникальный памятник. Здесь возможно располагалась резиденция казанских ханов и мусульманское средневековое кладбище (XIII–XVI вв.). Эта территория является памятником материальной и духовной культуры татарского народа, местом поклонения мусульманского населения, поэтому имеет важное значение в истории и судьбе татарского народа и его государственности. В этой связи памятник и не может отчуждаться от носителя – народа никем и не под каким-либо предлогом.

2. Мусульманский некрополь территориально не разграничен с памятниками православной культуры, так как непосредственно примыкает к сохранившемуся зданию Воскресенской церкви и ее хозяйственным постройкам. При сооружении здесь православных храмов были использованы мусульманские эпиграфические памятники (намогильные плиты), что не позволяет рассмотреть комплекс зданий бывшей Архиерейской дачи лишь как памятники православной культуры. Кроме того, территория памятника Кабанского городища принадлежит государству. При желании церковь может использовать бывшее культовое здание, но не имеет права владеть всей территорией, что является нарушением законодательства об охране и использовании историко-культурного наследия.

3. Территория Кабанского городища не был местом только православного монастыря. С XVII в. и до 1917 г. функции храма ограничивались исключительно лишь ролью летней резиденции казанских архиереев и

митрополитов с хозяйственными функциями. В этой связи просьба о возвращении комплекса зданий Воскресенского монастыря Казанской епархии выглядит исторически не вполне справедливой.

4. Передача комплекса зданий бывшей Архиерейской дачи (а вместе с ней занятой им территории Кабанского городища) под лоно церкви может привести к свёртыванию и дальнейшему прекращению историко-археологического изучения Кабанского городища (как реально произошло в случае с Зилантовой горой – «Елан тау»), к утрате территории как объекта природного назначения и историко-археологического наследия в целом.

5. Попытка возврата комплекса зданий бывшей Архиерейской дачи Казанской епархии уже сейчас вызывает недовольство татаро-мусульманской части населения г. Казани и Татарстана, что может в дальнейшем привести к нарушению стабильности в республике и позитивного процесса межнационального и межконфессионального диалога. Если здесь начнет действовать христианская церковь, то будет необходимо тут же воссоздать мусульманские святыни – кладбища с эпитафиями и построить мечеть. Кабанское городище принадлежит всему народу Татарстана, верующим и неверующим.

6. Учитывая историко-культурную значимость, естественно-географическую достопримечательность (здесь имеется лесопарк с 300-летними соснами, богатая флора и фауна), наличие также историко-археологических, эпиграфических и архитектурных памятников, целесообразнее образовать на данной территории Кабанский природный историко-археологический и архитектурный парк-заповедник под открытым небом (с музеем природы и истории Казани и Татарстана) как уникальный объект взаимодействия и согласия татаро-мусульманской, русско-православной и других культур региона, превращение его в перспективе в один из самых посещаемых и популярных туристических мест г. Казани, Татарстана, Поволжья и всей Российской Федерации.

Думается, что уникальный памятник природы и истории г. Казани станет любимым местом посещения и вдохновения жителей столицы и республики, гостей и туристов, посещающих Татарстан.

Литература:

1. Ахметзянов М. И. Чиркәү тирәсендәге уйлар. // Независимая отчизна. № 1. 1997.

2. Ашмарин Н. И. Об одном мусульманском могильном камне в загородном архиерейском доме. // Известия Общества археологии, истории и этнографии. Т. XXI. Вып. 1. – Казань, 1905.

3. Бурханов А. А. Отчет об итогах историко-археологических исследований в Кабанском городище на территории Приволжского района г. Казани в 1997 году. (Архив ИА РАН и Архив Казанского Объединенного Совета народных депутатов). – Казань, 1998 – а.

4. Борһанов А. А. Кабан шәһәрлеге һәм урта гасырлар Казаны // Ватаным Татарстан. 12.03.1998. – Казан, 1998 – б.

5. Бурханов А. А. Тайны Кабанского городища. // Татарские края, № 13 (322), апрель 1999 – Казань, 1999-а.

6. Бурханов А. А. Новые данные по истории Казанского ханства.// 60 лет кафедре археологии МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1999-б. С. 171–176.

7. Бурханов А. А. Некоторые итоги изучения памятников эпохи Казанского ханства.// Ученые записки ТГГИ. № 7. – Казань, 1999 – в. С. 121–132.

8. Борһанов А. А. Христиан чиркәвендә мөселман кабер ташы.// Татар иле. № 10–11 (319–320). Март 1999 г.

9. Бурханов А. А. К вопросу истории Казанского царства.// История государственности Республики Татарстан и современность. – Казань, 2000. С. 25–30.

10. Бурханов А. А, Белов А. В. Исследования мусульманского захоронения в склепе на Кабанском городище. // Болгар и проблемы истории развития Западного Закамья. – Казань, 1998. С. 45–48.

11. Бурханов А. А, Измайлов И. Л. Новые данные по фортификации Казанского ханства. // Научное наследие А. П. Смирнова и современные проблемы археологии Волго-Камья. – М., 1999. С. 135–138.

12. Бурханов А. А, Исмагилов Н. Д. Новый памятник эпохи Казанского ханства в Кремле. // Материал итоговой конференции ТГГИ. – Казань, 2000. С. 104–106.

13. Вахидов С. Г. Татарские легенды о прошлом Камско-Волжского края.// Вестник Научного общества Татароведения. № 4. – Казань, 1926. С. 84–86.

14. Денисов Л. И. Православные манастыри Российской империи. Полный список всех мужских и женских общин. – М. 1908.

15. Егоров В. Л. Мавзолей Водянского городища. // Советская археология № 1. 1980. С. 74–80.

16. Калинин Н. Ф. Казань. – Казань, 1952.

17. Калинин Н. Ф., Халиков А. Х. Итоги археологических работ за 1945–1952 гг. – Казань. 1954. 126 с.

18. Круглов Е. В., Клепиков В. М. Средневековые памятники из Фроловского района Волгоградской области. // Древности Волго-Донских степей. Вып. 3. – Волгоград. 1993.

19. Марджани Ш. Мустафад әль-ахбар фи ахвали Казан вә Болгар. Т. 1. – Казан, 1897.

20. Православная богословская энциклопедия. Т. VII. – С-Петербург, 1906. 687 с.

21. Фахрутдинов Р. Г. Археологические памятники Волжско-Камской Болгарии и ее территория. – Казань, 1975.

22. Фехнер Н. Великие Булгары. Казань. Свияжск. – М., 1978.

23. Хомяков М. М. Где была Старая Казань. // Известия Общества археологии, истории и этнографии. Т. XXVI. Вып. 6. – Казань, 1911.

24. Худяков М. Г. Очерки истории Казанского ханства. – Казань, 1923. Изд. 2. – М., 1991.

25. Хөснуллин. Яшерелгән тарих ачыла. // Шәһри Казан. Март. – Казан, 1997.

26. Чернецов Н. Г. Путешествие по Волге. – М., 1970.

27. Шавохин Л. С. О местоположении первоначальной Казани. // Из истории культуры и быта татарского народа и его предков. – Казань, 1976. С. 26–37.

28. Шпилевский С. М. Древние города и другие булгаро-татарские памятники Казанской губернии. – Казань, 1877. 476 с.

29. Юсупов Г. В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. – М., 1960. 168 с.

30. Яблонский Л. Т. Типы погребального обряда на городских мусульманских некрополях Золотой Орды. // Вестник МГУ (история). № 2. – М., 1975.

31. Яблонский Л. Т. Мусульманский некрополь Водянского городища. // Советская археология. № 1. – М., 1980. С. 90–105.

32. Ягодин В. Н., Ходжайов Т. К. Некрополь древнего Миздахкана. – Ташкент, 1970.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДАНИЯ ЗАБОЛОТНЫХ ТАТАР*

З. А. Тычинских

Аннотация: *В статье рассказывается о сохранившихся в памяти заболотных татар преданиях по ранней истории края, в которых повествуется о героях-богатырях Заболотья, войнах, шедших за территории с остяками (ханты), прежних обитателях этих земель – мифическом народе сыпырах, тюрко-угорских контактах и взаимодействиях.*

Ключевые слова: *Западная Сибирь, Заболотье, заболотные татары, остяки (ханты), сыпыр-халык, Илак алып, Сангыр и Мангыр, шейх Бахтияр, Яйхва-бай, предания.*

Заболотные (ясколбинские) татары населяют значительную территорию труднодоступного болотистого края к западу и северо-западу от г. Тобольска в пределах Тобольского района Тюменской области. Сами себя они называют – «сас-як татарлар», «лайтомак-татарлар», «вацир-татарлар».

Сибирские татары.

В настоящее время группа заболотных татар проживает в населенных пунктах: Лайтомак, Вармахли, Тапкинская, Янгутум, Ачиры, Изыметь,

* Статья подготовлена при финансовой поддержке ФАНО России в рамках темы ФНИ № 0408-2018-0001 «Изучение культуры населения северной лесостепи и южной тайги Западной Сибири (1 тыс. до н. э.–2 тыс. н. э.)».

Ишменево, расположенных по берегам рр. Лайма и Носка, вокруг больших озер. Труднодоступность территории обитания заболотных татар определила ограниченность их общения с другими группами татарского населения. Именно с этим, по мнению ученых, связано сохранение у них многих архаичных черте традиционной культуре [Томилов: 1981, с. 99; Еремин: 1972, с. 409–439]. Известный собиратель сибирско-татарского фольклора Ф. Ю. Юсупов отмечает, что заболотные татары «*сохранили ряд языковых черт, параллели с которым обнаруживаются в тевризском говоре и барабинском диалекте*» [Сибирские татары: 2014, с. 25]. Между тем, в ходе полевых этнографических исследований у данных групп татар нами было выявлено, что параллели обнаруживаются не только в особенностях языка, но и в целом ряде других элементов культуры [Тычинских: 2016, с. 253–259; Тычинских, 2015, с. 326], свидетельствующих о сохранении у указанных групп древнего тюркского субстрата в традиционной культуре.

По мнению Х. Ч. Алишиной, на территории юга Тюменской области находятся древнейшие поселения сибирских татар, сложившихся как этническая общность не только на основе тюркских, но и «обско-угорских племен» [Алишина: 2015, с. 71]. Между тем, вопрос о времени и этапах заселения этой территории тюркским населением, остается на настоящий момент открытым, он требует дальнейшего изучения. Остается не выясненным и вопрос о заселении тюрками территории Заболотья.

По мнению В. В. Храмовой, появление здесь татар относится к последней четверти XVI в., т. е. к периоду завоевания Москвой Сибирского ханства, когда сюда бежала часть «кучумовских татар» [Храмова: 1950, с. 177]. Известный сибиревед Н. А. Томилов не вполне согласился с данным мнением. Он считает, что «*отдельные семьи тюменских и тобольских татар бежали в ходе колонизации Западной Сибири в болотистые районы левобережья Тобола и Иртыша, но задолго до их появления там* [уже] *жили не только угры (ханты и манси), но и тюркские группы*» [Томилов: 1981, с. 97; Томилов: 1992, с. 40]. Древний тюркский субстрат, обнаруженный многими исследователями, в том числе нами в ходе полевых исследований, подтверждает мнение о достаточно давнем и разновременном заселении тюрками Заболотья. Данное положение подтверждается и многочисленными легендами, бытующими у татар Заболотья, которые нам удалось зафиксировать во время экспедиций (1988–1990, 2012–2015) и которые мы вводим в научный оборот в данной работе.

У заболотных татар, как у некоторых других групп сибирских татар (барабинских, большеуватских и др.), сохранились предания о сыпырах – народе, который жил в этих краях до татар. Информаторы указывают ме-

ста, где, по преданию, находились кладбища сыпыров (сыбыров) – «сыпыр сыярат», на которых до настоящего времени обнаруживают обломки керамики «сыпыр таш», которые соотносят с этим легендарным народом. «Сыпыр таш» находят в Тапкинбаше, Янгутуме, Лайтомаке. По преданиям заболотных татар, сыпыры были либо очень маленького роста – «сорок человек входило в один горшок», «с рукавичку» (С. С. Давылев, 1940 г. р.), либо великанами, намного выше обычных людей [ПМА: 2015]. Некоторые респонденты сообщали о войнах, которые вели эти человечки с пришедшими сюда татарами, по мнению других, сыпыры обитали в Заболотье задолго до прихода в эти края татар. Богатыри Заболотья – Сангыр и Мангыр, Илак(Иләк) алып вели с ними активные войны.

Одна из легенд, бытующих у заболотных татар, повествует о том, что на том месте, где сейчас находится деревня Лайтомак, жил в давние времена Илак-алып. Впервые эта легенда была опубликована Д. М. Исхаковым в газете «Казанские ведомости» от 23 декабря 1992 г. Информаторы сообщают, что появился на свет Илак-алып в Янгутуме. Однажды девушка, собирая ягоды, проглотила крупную ягодку и забеременела. У нее родился богатырь, которого назвали Илак. Он жил в местности, называемой «Илак тора», отдельно от других людей. Таких мест с названием «Илак-алып тора» известно два. Одно из них находится рядом с Янгутумом, другое – в устье р. Лаймы. У Илак-алыпа было две жены – одна остячка со стороны Конды, а другая татарка. Он однажды выстрелил в жену остячку, и то ли ее убил, то ли ранил. Испугавшись мести, он ушел в Лайтомак. Илак алып воевал с сыпырами и победил их. А для того, чтобы показать народу свою победу, он семь раз опоясал головами убитых сыпыров одно место на реке (омут). О том, что война с сыпырами действительно была, свидетельствуют названия реки «Сыбыр» и местности «Ночевки войск». Вернувшись в Лайтамак, алып решил отдохнуть. Но перед тем, как уснуть, сказал: «Если нападут враги, и я понадоблюсь, то поведите коня вокруг дома, и я проснусь от топота копыт». Но жители деревни его боялись и решили убить. Они подпилили сваи, на которых стоял дом, а потом повели вокруг дома лошадь. Алып проснулся, хотел подняться, но пол обвалился, и он сломал ноги, тогда его убили [Исхаков: 2011, с. 139].

Некоторые дополнения в легенду об Илак-алыпе вносят версии, которые были рассказаны в д. Лайтомак С. Б. Кальметовой (1942 г. р.) и Н. М. Башировой (1938 г. р.) [ПМА, 2015]. Они сообщали, что жителей Лайтомака называют «аван халык», т. е. дурные, глупые люди. А прозвище это им дал Илак-алып. «Когда пришел Илак-алып из Янгутума в Лайтомак, то после тяжелых сражений заснул и просил не будить его. Но местные жители разбудили его, он спросонья упал с крыльца, сломал

ногу и умер. А перед смертью сказал, что если придут враги и начнется война, то пусть раскопают его могилу, трижды проедут вокруг могилы на лошади с телегой, тогда он воскреснет и поможет одолеть врага. Те не поверили словам алыпа и решили его проверить. Когда они сделали все, как сказал Илак-алып, тот сел в могиле, увидел, что напрасно аваны его разбудили и сказал, что теперь он не сможет им помочь, а в будущем снова родится от двенадцатилетней девочки или лошади. С этими словами он умер навсегда. Место, где был захоронен Илак-алып, находится на территории деревни». Илак-алып в одиночку вел ожесточенные сражения с сыпырами (сыпыр халык) (С. С. Давылев, 1940 г. р.) [ПМА: 2015].

О том, что татары жили здесь уже во времена Кучума, повествует легенда о Сангыре и Мангыре. Согласно ей, два брата – Сангыр и Мангыр после падения своего ханства пришли в Сибирь на службу хану Кучуму из далекой Астрахани. Но Кучум их на службу не принял и прогнал, сказав, что ему не нужны предатели – «Земля большая – живите, где хотите, найдете, где укрыться, если боитесь русских». Пришли они в Заболотье. У одного из них жена была татарка, а у другого – хантыйка (А. Мурзаев) [НА ТИАМЗ]. «По территории Заболотья протекает река Алымка, которая впадает в Иртыш. На берегу притока Алымки Ишменевской речки, примерно в 2–3 км от места ее впадения в Алымку есть 2 могилы. По легенде здесь похоронены два брата. Эти братья пришли из Астраханского ханства, где не поладили с местным ханом. Неизвестно, сколько их всего пришло, возможно, двое, а может, и больше. Младший из братьев основал селение Ачиры, которое находилось неподалеку от современного места расположения деревни. На этой территории раньше обитали ханты и манси. Они часто грабили деревни.

Однажды к Ачирам приплыла на лодках дружина хана Кучума. Увидев подплывшие лодки, младший брат идет за помощью к старшему. Когда братья вернулись в деревню, то обнаружили, что она разграблена, а жена младшего брата захвачена кучумовцами. Увидев свою жену на лодке Кучума, Мангыр предложил ей вернуться. Состоялась битва между ханом и братьями. Младший брат убивает жену и хана одной стрелой. До того, как пришел Ермак, братья ездили к Кучуму с предложением о помощи. Но Кучум от помощи отказался, на что братья обиделись и вернулись в Заболотье» [ПМА, 1988–1990].

Некоторые респонденты именно Сангыра и Мангыра считают основателями Ачир (Ш. Мурзаев) [НА ТИАМЗ]. О них сообщают, что это были очень высокие люди, обладавшие удивительными способностями: когда один пахал землю, другой мог его слышать и разговаривать с братом на расстоянии 20 км. Братья обладали огромной физической силой.

Так, однажды братья поставили на огонь чайник, и пока вода в чайнике закипала, выкопали речку Изыметку длиной 3 км [НА ТИАМЗ].

Сообщается в преданиях о войнах, которые вели Сангыр и Мангыр на этих землях с остяками. «От этих войн люди, жившие здесь, разбежались по другим землям» [НА ТИАМЗ]. Информанты до сих пор указывают места, где проходили сражения Сангыра и Мангыра с врагами. Говорят, что могилы братья вырыли себе сами. Были убиты врагами во время сна и захоронены здесь же.

Еще одна легенда повествует о старике Яхве (Яике) и его крылатом коне. «Жил на свете богатый старик Яик бай (Яйхвай). Было у него 7 жен, последняя из которых была остячка. И был у старика Яика крылатый конь, на котором он за ночь объезжал всю землю. Держал Яик бай этого коня в амбаре и строго-настрого велел не подходить к амбару и не открывать дверь. Но любопытная младшая жена-хантыйка не удержалась, и пока старика не было дома, открыла амбар, откуда выпустила крылатого коня». Далее в легенде говорится о том, что Яйхвай во сне увидел, что остячка собирается украсть коня, проснулся и побежал к амбару, но упал с крыльца и сломал ногу. Место, где жил старик, находится рядом с д. Ишменево. Называется оно Йорт як. Могила Яик бая с высокой елью огорожена и считается астаной. Яик бай был первым жителем и основателем д. Ишменево (Р. Н. Халилова) [ПМА: 2015].

Еще один пласт преданий связан с периодом, когда были предприняты попытки христианизации татар Заболотья. Одним из наиболее почитаемых в крае личностей является мулла Бахты-бабай, или шейх Бахтияр, могила которого находится в Ачирах. В Заболотье широко распространены легенды о попытке крещения татар и мулле Бахты-бабае, под предводительством которого населением было оказано упорное сопротивление христианизации. Но наиболее подробный рассказ об этих событиях мы услышали в 2015 г. от муллы ачирской мечети, потомка шейха Бахтияра, Р. И. Айдуллина (1945 г. р.).

До д. Ачиры крестители добрались зимой. Имамом в д. Ачиры был шейх Бахтияр, пользовавшийся большим уважением среди жителей Заболотья. Захватив в заложники шейха и его семью, крестители начали «уговаривать» его и жителей д. Ачиры принять христианство. Начались переговоры. Тем временем была отправлена делегация от имени жителей 9 деревень Заболотья во главе с жителем д. Лайтомак Чапатаем. Делегация была принята наместником царя. Подписали договор о подданстве сибирских татар в Российское государство, на основе которого татары оставались на своем месте жительства, в своей вере и были освобождены от воинских повинностей. Но они должны были уплачивать государству

налог – ясак пушниной, мясом, рыбой. В Москву заложницей была отправлена одна из дочерей Чапатая, судьба которой осталась неизвестной.

Дело в том, что прямого царского указа о крещении мусульман не было, крестить могли скорее язычников. Пока делегация заболотных татар ездила к наместнику царя, предводителя заболотных татар шейха Бахтияра пытались сломить, подвергнув жестоким пыткам: окунали в прорубь, жарили на костре, засовывали в мешок, куда запускали кота, которого кололи шипами, чтобы тот исцарапал все тело шейха, выжигали раскаленным железом на теле крест. Шейх Бахтияр все вытерпел, не переставая молиться. Всевышний послал ему силы, чтобы он смог сохранить стойкость во имя будущих поколений. Так его мучили в течение целого года, но он все вытерпел. Одновременно уговаривали и наиболее влиятельных жителей Ачир, но никто не согласился принять христианство. Р. И. Айдуллин считает, что если бы нашлось несколько малодушных среди 100 жителей Ачир, то всех бы крестили, а непокорных уничтожили. Но народ остался единым в своей мусульманской вере.

«Шейх Бахтияр завещал, что пока народ помнит своих предков, свою религию, ухаживает за могилами своих предков, деревня и население будут жить в достатке и спокойствии» [ПМА: 2015].

Таким образом, благодаря стойкости Бахты-бабая жители Ачир и близлежащих татарских деревень остались мусульманами. После шейха Бахтияра имамами в Ачирах были его потомки. По соседству с д. Ачиры находилась д. Рынья, которая информаторами определялась по этнической принадлежности либо как русская, либо как остяцкая деревня. Там, сообщают информаторы, «жил иштяк-тугум». «*В Рынье жили остяки. Амышевы, Арзамасовы, Захаровы – иштяк*» [НА ТИАМЗ, д. 1240; ПМА: 1988–1990]. Между жителями Рыньи и Ачир имелись достаточно тесные брачные контакты. Однако, жители Ачир отмечают, что после крещения Рыньи татары перестали отдавать своих женщин в жены рыньинским [НА ТИАМЗ, д. 1240; ПМА, 1988–1990]. Видимо, иная участь постигла жителей Рыньи. «Иштяки – крещеные татары, в Рыньях жили. Молились по-татарски. 3 деревни не крестилось. Рынья крестилась» [НА ТИАМЗ, д. 1240; ПМА: 1988–1990].

Таким образом, в памяти заболотных татар сохранились предания о ранней истории края, в которых повествуется о героях-богатырях, о воинах, шедших за территории с остяками, о прежних обитателях этих земель – мифическом народе сыпыр, о тесных межэтнических тюрко-угорских контактах и взаимодействиях, которые носили не только военный характер. Это наглядно видно из того, что в преданиях и об Илак-алыпе, и старике Яик бае (Яйхвае) и Сангыре, одной из жен героев легенд обяза-

тельно оказывается остячка (хантыйка), что говорит о распространенности межэтнических браков между двумя соседними народами. Жители Заболотья до сих пор помнят и знают места, связанные с событиями многовековой давности: ход военных действий Сангыра и Мангыра, Илак-алыпа, места их землянок, место могилы Илак-алыпа и дома старика Яик бая.

Литература:

1. Алишина Х. Ч. Топонимические легенды.// История и культура татар Западной Сибири / гл. ред. З. А. Тычинских. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. С. 71–80.

2. Еремин Г. И. Доисламские верования «заболотных татар» Западной Сибири (к вопросу об этногенезе).// Вопросы истории СССР. – М., 1972. С. 409–439.

3. Исхаков Д. М.. Путешествие в Заболотье.// Сибирский сборник. – Казань: Изд-во «ЯЗ», 2011. с. 138–142.

4. НА ТИАМЗ (Научный архив Тобольского историко-архитектурного музея-заповедника) № 1240 – Материалы по этнографии усть-ишимских (1980–1981) и заболотных (1982) сибирских татар.

5. Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар: дастаны, мунаджаты, баиты / авт.-сост. Ф. Ю. Юсупов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014. 648 с.

6. Томилов Н. А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI–первой четверти XIX вв. – Томск, 1981. 276 с.

7. Томилов Н. А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины в конце XVI–начале XX вв. Новосибирск, 1992. 220 с.

8. Тычинских З. А. Параллели в традиционной культуре заболотных и барабинских татар.// Сулеймановские чтения (девятнадцатые): Всерос. науч.-практ. конф. с межд. участием «Сохранение татарского языка, фольклора, традиций и обычаев в современных условиях» (Тюмень, 20 мая 2016): Труды и материалы /под общ. ред. д-ра филол. наук, проф. Х. Ч. Алишиной/. Тюмень: Печатник, 2016. с. 253–259.

9. Тычинских З. А. Устные источники по ранней истории татар Заболотья.// XI Конгресс антропологов и этнологов России: сб. материалов. Екатеринбург, 2–5 июля 2015 г. / отв. ред. В. А. Тишков, А. В. Головнев. – Москва; Екатеринбург: ИЭА РАН; ИИиА УрО РАН, 2015. С. 326.

10. Храмова В. В. Заболотные татары. // ИВГО. Т. 82. Вып. 2, 1950. С. 174–183.

ПМА – полевые материалы автора (экспедиции к заболотным татарам 1988–1990 гг., 2012–2015 гг.).

НАХОДКИ ЗОЛОТООРДЫНСКИХ МОНЕТ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ СЕЛА ШАПШИ ВЫСОКОГОРСКОГО РАЙОНА РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

О. В. Степанов

Аннотация: *В сообщении приводятся сведения о находках золотоордынских монет из села Шапши Высокогорского района. Всего было найдено 17 экземпляров, чеканенных с 1310 г. до 1419 г. Кроме этого, ранее в окрестностях села были найдены медные динары XIII в. и пулы середины XIV в. Опираясь на метрологию серебряных монет, автор предполагает, что они обращалисьв первой четверти XV в. на данной территории одновременно.*

Ключевые слова: *монета, данг, динар, Золотая Орда, Шапши, метрология.*

В прошлом году автору представилась возможность изучить небольшой монетный комплекс, собранный в окрестностях с. Шапши Высокогорского района. По словам находчика, монеты были собраны на небольшой площади примерно в километре к северу от современного с. Шапши. Состав комплекса приводится в таблице.

Находки монет из окрестностей с. Шапши

№	Эмитент	МД	Время чеканки, г.х.	Вес, г	Примечание
1	Токта	Сарай ал-Махруса	710	0,65	
2	Джанибек	Сарай ал-Джадид	(746–748)	0,82	
3	Джанибек	Сарай ал-Джадид		0,76	
4	Джанибек	Сарай ал-Джадид		0,60	
5	Джанибек	Гулистан	(752–756)	0,65	
6	Бирдибек	Гулистан	759	1,24	
7	Кульна	Гулистан	761	1,01	
8	Хызр	Гулистан	(761–762)	0,66	
9	Токтамыш	Хорезм	787	1,32	Обломан
10	Токтамыш?	Сарай	79 (2? 6?)	0,88	
11	Токтамыш?	Не сохранился	(781–795)	0,71	
12	(Не сохранился)	Сарай ал-Джадид		0,49	Вторая половина XIV в.

13	(Не сохранился)	Сарай ал-Джадид		0,39	Вторая половина XIV в.
14	Пулад	«Раджан»	(812)	0,64	
15	Джалал ад-Дин	Булгар	(814–815)	0,60	
16	Дервиш?	Булгар?	(818–822)	0,45	
17	... хан	(Не сохранился)		0,31	Первая четверть XV в.

Всего в таблице учтено 17 серебряных монет золотоордынской чеканки. Все их типы известны в нумизматической литературе. Самым старшим формально является данг хана Токты 710/1310–1311 г. Однако метрологические параметры дангов XIV в. свидетельствуют о том, что данные монеты были обрезаны и обращались на территории Булгарского улуса во второй половине – конце XIV в. Четыре экземпляра комплекса относятся к 1420 гг. Не исключено, что все учтённые в таблице монеты обращались на данной территории, то есть, в Заказанье, в одно время, в первой четверти XV в. Об этом можно судить по весу большинства дангов – в диапазоне 0,45–0,88 г находятся 12 из 17 монет.

Из опросов местных жителей стало известно, что ранее здесь уже обнаруживались средневековые монеты – не менее 10 экземпляров «меди» с именами халифа ан-Насир ли-дин Аллаха и каана Мунке середины XIII в. и около 10 пулов с изображением льва, двуглавого орла и с именем хана Хызра (то есть выпуски первой половины-середины XIV в.). На рубеже веков в окрестностях села был найден клад, состоявший из обрезанных дангов XIV в. и булгарских дирхемов начала XV в. Всего в кладе могло находится около 100 монет.

Табл. 1. Монеты из с. Шапши. Аверс.

Табл. 2. Монеты из с. Шапши. Реверс.

О важности представленного материала говорит тот факт, что ранее в нумизматической литературе не отмечались подобные находки из указанного населённого пункта. Село Шапши находится в непосредственной близи от Иске-Казанского археологического комплекса (по современной карте по прямой между ними всего около 10 км) и, судя по найденным монетам, в начале XV в. это поселение входило в округу Иске-Казани. По археологической литературе известен местный булгарский эпиграфический памятник XIII–XIV в., названный Сидорово-Пустышным [Мухаметшин: 2008, с. 80, № 72]. Факт обнаружения здесь золотоордынских монет показывает, что торгово-денежные отношения не замыкались в пределах одного административного центра, а были распространены и на сельские районы Заказанья.

Литература:

1. Мухаметшин Д. Г. Татарские эпиграфические памятники. Региональные особенности и этнокультурные варианты.// Археология евразийских степей. Выпуск 6. – Казань: Институт истории АН РТ, 2008. – 132 с.

«ЦАРЬ В ОСОБОМ ГОЛОВНОМ УБОРЕ В ВИДЕ ШАПКИ ...»
(О возможном изображении на монетах царя Ивана IV Васильевича Грозного «Шапки Казанской»)

И. Е. Алексеев

Аннотация: *В статье выдвигается и обосновывается гипотеза о том, что на некоторых типах монет царя Ивана IV Васильевича Грозного могло размещаться его изображение в «Шапке Казанской» (бывшей «короне» казанских ханов). Анализируются нумизматические, геральдические и общеисторические источники и литература. Отмечается, что завоевание Казанского ханства и других постордынских государственных образований и принятие правителем Московского государства титулов «Царь Казанский» и «Царь Астраханский» имело важное политическое и статусное значение, дававшее повод для выпуска декларативных монет.*

Ключевые слова: *Московское государство, Казанское ханство, 1552 г., Иван IV Васильевич Грозный, русские монеты, «Шапка Казанская».*

В последней четверти XX в. признанными специалистами в области средневековой русской нумизматики И. Г. Спасским (1904–1990) [Спасский: 1976. С. 49–53.] и А. С. Мельниковой (1929–2005) [Мельникова: 1985. С. 121–133.] была обоснована гипотеза археолога Н. И. Булычова (1852–ок. 1919) [Булычов: 1906. С. IX, 35, 38, 42, 53.] о портретном сходстве изображений «князя великого на коне» («ездеца»), которые помещались на некоторых отчеканенных после 1547 г. «копейках», с «оригиналом» – то есть с реальным обликом царя Ивана IV Васильевича. Данная тема также получила своё развитие в Интернет-публикациях некоторых современных нумизматов [Mole Man: б.г.; Алексеев: 2017.].

При этом в процессе изучения и классификации монет Ивана IV А. С. Мельникова обратила особое внимание на три типа монет, где «ездец» изображён не в короне, а в головном уборе иной формы, которую ещё Н. И. Булычов определил в одном месте просто как «шапку», а в другом – как «Велико-княжескую шапку» (более известную как «Шапка Мономаха»).

Его описание лицевой стороны «копейки» с буквами «Ѧ/ДМ» («Я/ДМ»), относимой к выпускам Новгородского денежного двора (по

А. С. Мельниковой штемпельные №№ 25–26, по каталогу И. В. Гришина и А. В. Храменкова – № 8 в разделе «Иван IV Грозный») [Гришин, Храменков: 2017. С. 5.; Мельникова: 1989. С. 256, Таб. 1.] [Ил. 1: фотоснимок и прорисовка лицевой стороны монеты – изчастной коллекции], гласило: «Царь в особом головном уборе в виде шапки; под конём буквы «Ѧ/ДМ» [Булычов: 1906. С. 53.].

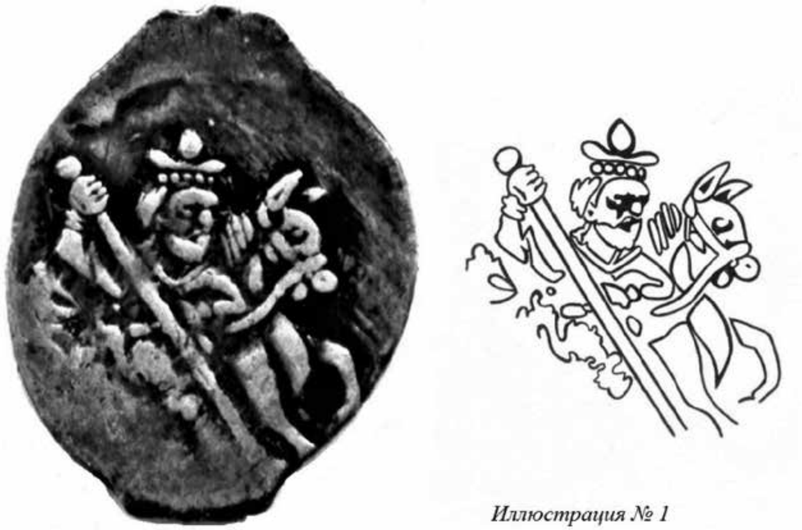

Иллюстрация № 1

Далее Н. И. Булычов указывал: «На монетах Ивана IV мы встречаем два характерных типа венценосного убора: 1) Велико-княжескую шапку и 2) Корону. Первый тип встречается на русских археологических памятниках и до эпохи Грозного. Второй тип прямо позаимствован с Востока и Византии» [Булычов: 1906. с. 65.]. Причём, он полагал, что на рассматриваемых типах монет «Царь изображён совершенно взрослым мужчиною – следовательно, этот чекан последних лет его царствования» [Булычов: 1906. с. 53].

А. С. Мельникова развила эту мысль в сторону «великокняжеской шапки», объединив по признаку её наличия означенный тип «копейки» Новгородского денежного двора и монеты (типы монет) Московского и Тверского денежных дворов (по А. С. Мельниковой штемпельные №№ 17–19/20/21, 18–22, по каталогу И. В. Гришина и А. В. Храменкова – №№ 29, 39, 47/«поvло московьское»/ в разделе «Иван IV Грозный») [Ил. 2: фотоснимок и прорисовка лицевой стороны московской «денги» с буквами «ДЕ» – из частной коллекции] [Мельникова: 1989. Таб. 1; Гришин, Храменков: 2017. с. 9–11, 13].

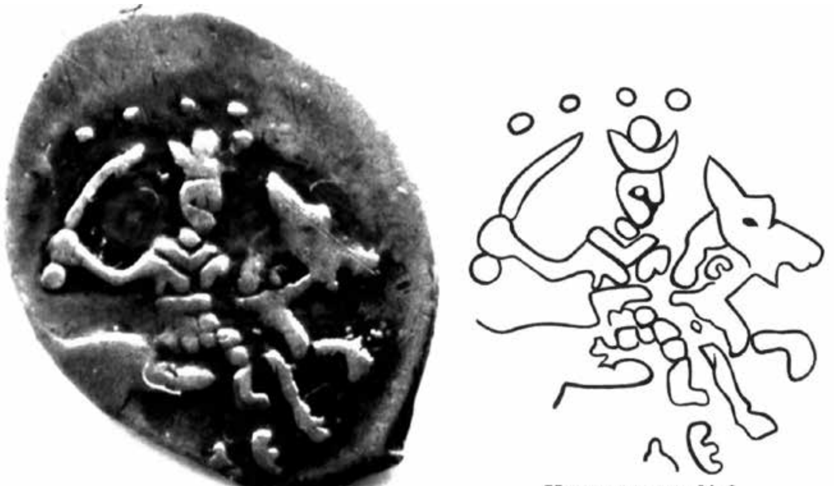

Иллюстрация № 2

По словам А.С. Мельниковой, «шапка» на указанных монетах (типах монет) такая же, «как её изображали в миниатюрах,– со сферическим верхом и меховой опушкой» [Мельникова: 1985. с. 128.]. Вместе с тем, изображение «шапки» на «копейках» Ивана IV заметно отличается, в частности, от изображения головного убора «ездеца» на единственной предположительно «портретной» московской «копейке» царя Бориса Годунова (по А.С. Мельниковой штемпельные №№ 4 – а/б/1/2/3/4/5/6, по каталогу И.В. Гришина и А.В. Храменкова – № 85 в разделе «Борис Годунов») [Ил. 3: фотоснимок и прорисовка лицевой стороны монеты – из частной коллекции], в которой по непонятным причинам также усматривается «Шапка Мономаха» с «её меховой опушкой и сферическим верхом» [Мельникова: 1989. с. 71–72, таб. 3.; Гришин, Храменков: 2017. с. 21–22.].

Иллюстрация № 3

Признав «великокняжескую шапку», А. С. Мельникова, однако, опровергла датировку монет с буквами «Ѧ/ДМ» (и, соответственно, двух остальных типов) последними годами царствования Ивана IV. «Очень большой соблазн,– писала она,– представляет датировка монет с великокняжеской шапкой 1575–1576 гг., когда Иван IV титуловал «великим князем всея Руси» Симеона Бекбулатовича, а за собой оставил титул «князя Московского». Но такой трактовке сопротивляются монетные клады: они указывают на 50 гг. XVI в. как на время появления указанных монет» [Мельникова: 1985. с. 130.].

Появлению «великокняжеской шапки» на монетах (типах монет) Ивана IV 1550 гг. А. С. Мельникова постаралась дать весьма оригинальную трактовку. «Можно предположить,– писала она,– что объяснение этого явления кроется в мартовских событиях 1553 г.,– когда Иван IV серьёзно заболел и остро встал вопрос о его преемнике. Известно, что события, связанные с нежеланием части бояр присягать новорожденному наследнику, вызвали «мятеж» и «шум» во дворце и оказали серьёзное влияние на дальнейшую политическую жизнь страны. Иван IV пришёл к выводу, что он не может рассчитывать на верность даже ближайшего окружения. Когда в июне 1553 г. царевич Дмитрий умер и наследником стал другой младенец – царевич Иван, родившийся в марте 1554 г., с наиболее опасного конкурента на царский престол – с Владимира Андреевича Старицкого – взяли крестоцеловальную запись в верности новорожденному, а сам он был назначен правителем при малолетнем наследнике. В этой обстановке, когда судьба престола потребовала гарантий от подданных в верности династии, возможно, могли быть выпущены монеты с изображением наследника. Согласно монетной традиции XV в., на нём должна быть великокняжеская шапка. Изображение наследника в виде всадника не нарушало геральдических канонов. Документальным подтверждением этому может служить описание герба, правда, относящееся к 1667 г.: «Орёл двоеглавый есть герб державный… на персях изображение наследника». На монете статут наследника ограничивался рисунком великокняжеской шапки, сам же наследник изображён с бородой, хотя реальный наследник в момент выпуска монеты был грудным младенцем» [Мельникова: 1985. с. 131.].

При этом сама же А. С. Мельникова отмечала, что в предложенном объяснении «по крайней мере два момента кажутся спорными»: «Во-первых, по изобразительным канонам того времени мужчины до 30 лет обязательно изображались безбородыми, и правило это, как мы видели, распространялось и на монеты. Во-вторых, в летописных миниатюрах царевичи неизменно имели царские венцы на головах, а великокняже-

скую шапку носил только один персонаж – Владимир Андреевич Старицкий» [Мельникова: 1985. с. 131.].

В этой связи А. С. Мельникова выдвинула гипотезу о том, что на рассматриваемых монетах (типах монет) мог быть изображён двоюродный брат царя.

«Мы рискуем высказать суждение,– писала она,– что всадник в великокняжеской шапке на монетах символизировал не наследника, а великого князя Владимира Андреевича Старицкого. Сразу оговоримся, что это толкование мы предлагаем как одну из возможных гипотез; она возникла постольку, поскольку снимает замеченные выше противоречия. Известно, что вторая половина 1550 гг. была временем, когда обозначился кризис во взаимоотношениях между правительством Избранной рады и Иваном IV. Историки спорят, был ли действительно в 1553 г. боярский «мятеж», или же он возник в воображении автора приписок к Царственной книге, сделанных спустя более десятка лет. Если принять версию о выпуске в 1554–1555 гг. группы монет с изображением великокняжеской шапки, которая символизировала великого князя Владимира Андреевича Старицкого, проблемный «мятеж» обретает документальное подтверждение. Владимир Андреевич независимо от своих личных качеств стал знаменем боярской оппозиции; изображение его на монете могло истолковываться как завуалированный вызов Ивану Грозному. Так как оппозиция назрела внутри Избранной рады, нет ничего удивительного в том, что на службе оппозиции могли оказаться денежные дворы» [Мельникова: 1985. с. 132.].

Подтверждением сего А. С. Мельникова считала также «судьбу этих дворов»: «После выпуска крамольной денги,– отмечала она,– Тверской денежный двор прекратил своё существование навсегда, а Московский денежный двор больше не готовил новых маточников и если не прекратил, то значительно сократил свою деятельность до конца царствования Ивана IV. Причины сокращения деятельности этих двух дворов крылись во многих обстоятельствах иного порядка, но, возможно, их «проступок» тоже играл здесь свою роль.Они выразились в сокращении количества и разнообразия знаков под ногами всадника» [Мельникова: 1985. с. 132.].

Между тем, гипотеза о «подмене царя» представляется весьма спорной по целому ряду веских причин.

Во-первых, сама «политическая декларация» в столь изощрённо-завуалированной форме – изменении изображения головного убора «ездеца» на монетах, обратные стороны которых по-прежнему несли на себе легенды с именем «Иван»: «ЦРЬ I КНѦЅЬ ВЕЛIКI IВАН» (московский выпуск), «ЦРЬ I ВЕЛIКI КНЅЬ ИВАН» (тверской выпуск) и «ЦРЬ И

ВЕЛІКІИ КНЅЬ ІВАНЪ ВСЕЯ(ІА) РѴСІИ» (новгородский выпуск),– оказалась бы настолько малопонятной для подавляющей массы населения, что значение её было бы практически сведено к нулю. Вряд ли предполагаемые «заговорщики» этого не понимали и в случае, если бы им представилась такая возможность, не пошли бы на более «решительные» шаги – хотя бы убрали из легенды имя «Иван». Не понятно также, почему в таком случае в стороне от «заговора» остался Псковский денежный двор?

Во-вторых, в разрез с этой гипотезой идёт портретный характер изображения на новгородской «копейке» с буквами «Ѧ/ДМ». Автор Интернет-публикации «Прижизненный портрет Ивана Грозного» (псевдоним – Mole Man), настаивающий на исключительной портретности изображения данной монеты, подметил это противоречие, указав, что «на нашей «крамольной монете» в загадочной шапке изображён именно Иван Грозный», и это «окончательно запутывает дело» [Mole Man: б. г.].

Обращает на себя внимание и то обстоятельство, что изображённый «ездец», по словам Н. И. Булычова, уже «совершенно взрослый мужчина», что, с учётом предполагаемой датировки, с натяжкой может быть отнесено даже к царю Ивану IV Васильевичу (родившемуся в 1530 г.), не говоря уже о его двоюродном брате – Владимире Андреевиче, князе Старицком (род. в 1533 г.).

Тем не менее, очевидно, что одновременное появление на «царских» монетах – «денгах» и «копейках» – сразу трёх денежных дворов изображений царя в «шапке» вместо традиционной «короны», не является случайным.

Если принять во внимание основанную на данных кладов аргументацию в пользу датировки чекана означенных монет (типов монет) 1550 гг., основным политическим событием которых было завоевание Казанского и Астраханского ханств, то можно предположить, что на голове «ездеца» изображена не «великокняжеская», а хорошо известная «Шапка Казанская» (бывшая «корона» казанских ханов). Либо изображение «великокняжеской шапки» каким-то образом – декларативно – соотносилось с этим событием, что, однако, менее вероятно.

Показательно, что именно со взятием в 1552 г. Казани и покорением Казанского ханства самым непосредственным образом был связан целый ряд предположительных иконографических изображений Ивана IV, принявшего титул «Царь Казанский». Главным «материальным» символом присоединения к Московскому государству «Казанского царства» стала «Шапка Казанская» [Ил. 4.] – золотой филигранный венец, входящий в состав так называемых «царских шапок».

Иллюстрация № 4

Как отмечала в статье «Татарские шапки – короны русских царей» искусствовед Г. Ф. Валеева-Сулейманова, специализирующаяся на изучении декоративно-прикладного искусства казанских татар: «С шапкой Казанской, как и с шапкой Мономаха, было связано много легенд. По одной версии считалось, что корона была изготовлена в честь покорения Казанского ханства в 1552 г. и что создавали её казанские ювелиры, вывезенные Иваном IV в Москву. По другой версии – корона была изготовлена по приказу Ивана Грозного для низвергнутого хана Едигера. […] Она выполнена в характерной для головных уборов казанских татар форме – в виде полусферической шапки, опушенной дорогим мехом. Завершение «Казанской шапки» – янтарь вытянутой грушевидной формы с двумя жемчугами по её сторонам – украшение более позднее» [Валеева-Сулейманова: 1996. с. 70.].

При этом обе эти версии Г. Ф. Валеева-Сулейманова сочла неубедительными. «Предположение о том, что корона могла быть сделана в Москве приехавшими из Казани татарскими ювелирами, на наш взгляд, неубедительно,– писала она,– Гораздо более оснований утверждать, что шапка была увезена в Москву из Казани вместе с неполноценными 12 лодей великим златом и сребром, и сосуды сребряными и златыми, и украшенными постелями, и многоразличными одеянми царьскими, и воиньскими оружми всякими»,– как пишет казанский летописец XVI в. Об

этом писал и русский дореволюционный историк Н. Спасский: «В награду за победу [...] царь взял себе лишь приведённого к нему хана Едигера, ханскую корону, жезл, знамена и пушки». [Данный сюжет нашёл также своё отражение на картине П. М. Шамшина 1894 г. «Вступление Иоанна IV в Казань в 1552 г.». – И. А.] В старинной русской былине приводятся следующие строки: «Он […] и взял с него […] царскую корону, и снял царскую порфиру, он царский костыль в руки принял» [Валеева-Сулейманова: 1996. с. 70–71].

Согласно версии о более позднем «заказном» характере «Шапки Казанской», она (как – впоследствии – и «Корона Большого Наряда» или «Шапка Астраханская») была изготовлена по образцу «Шапки Мономаха». Все «царские шапки» имели очевидное сходство, что диктовало их схожее упрощённо-графическое изображение. При этом «Шапка Казанская» была выше «Шапки Мономаха» и не была увенчана крестом.

В любом случае, «Шапка Казанская», оказавшаяся у царя Ивана IV Васильевича не ранее октября 1552 г. или же изготовленная позднее по его заказу, имела большое символическое значение и вполне могла увенчать голову «ездеца». Тем более, в русской монетном деле до этого уже поднималась «казанская тема». В данной связи уместно упомянуть факт чекана весьма любопытных монет (типов монет) Великого князя Московского, государя всея Руси Ивана III Васильевича (годы правления – 1462–1505) с «русско-татарскими легендами». На оборотной стороне монет первого типа,относимых к выпуску Московского денежного двора, вокруг маленькой звёздочки в линейном ободке помещена круговая арабографическая легенда, переведённая как: «Это денга московская». На лицевой стороне – изображение всадника с саблей в руке, вокруг которого размещена круговая легенда «КНЗЬ ВЕЛИКИ ИВАНЪ ВАСИЬВИ» (с несущественными вариантами написания). Монеты второго типа, относимые к выпуску Новгородского денежного двора, несут изображение всадника с копьём, с круговой легендой «КНZЬ ВЕЛІКІ ІВАНЪ ВАСІЛЕВІЧ», переходящей на обратную сторону: «ѠСПОДАРЬ ВСЕѦ РОѴСИ SS» (с несущественными вариантами написания). При этом в центре оборотной стороны в линейном ободке помещена арабоязычная надпись – «Ибан» («Иван»). [Гришин, Храменков: 2013. с. 6–9, 24–27, 44, 56–58; Калинин: 1981. с. 111–116.]

«Многие учёные, начиная с А. Д. Черткова [...],– писал известный нумизмат В. А. Калинин,– чеканку двуязычных монет так или иначе связывали с включением татарских ханств – Казанского, Астраханского, Крымского, Ногайской Орды – в сферу русского политического и экономического влияния. [...] В частности, последний исследователь русских

монет периода образования Московского централизованного государства – Г. Б. Фёдоров – начало чеканки монет с татарской надписью «Иван» приурочил ко времени завоевания Казанского ханства. Действительно, 80 гг. XV в. отмечены серьёзными успехами Ивана III в борьбе с наследниками некогда могущественного Джучиева улуса. Один из этих успехов – завоевание Казани. После смерти Василия Тёмного враждебный характер московско-казанских отношений сохранялся вплоть до 1487 г.

По всей видимости, завоеванию Казанского ханства в Москве придавали даже большее значение, чем победе над Ахматом в 1480 г. Как известно, поход на Угру Ивана III обошёлся фактически без военного столкновения с татарами, а нерешительное поведение великого князя вызвало осуждение современников. Совсем иначе выглядело подчинение Казанского ханства: осаждённая крупными силами московских войск и судовой рати Казань в 1487 г. сдалась после упорного, почти двухмесячного сопротивления. Вследствие этой победы Ивана III на казанском «царстве» утвердился его ставленник – хан Мухаммед-Эмин, превратившийся на время в служебного татарского князя. В сложившейся после подчинения Казанского ханства ситуации чеканка монет с двуязычными легендами представляется наиболее вероятной. Русско-татарские надписи, идеологическая направленность которых не вызывает сомнений (это демонстрация суверенитета великого московского князя – «Осподаря всея Руси»), едва ли могли бы появиться на монетах Ивана III до полного освобождения от власти татар. Именно в этом заключается их главное отличие от двуязычных монет удельного времени, чеканившихся с оглядкой на Золотую Орду.

Говоря о репрезентативном характере русско-татарских надписей на монетах Ивана III, следует особо указать, что во всех прочих отношениях они являются самыми расхожими типами русских монет второй половины XV–первой четверти XVI в., повсеместно встречающимися в монетных кладах» [Калинин: 1981. с. 114–115.].

Вместе с тем, В. А. Калинин выражал сомнение в распространённой в то время в литературе точке зрения «на монеты с русско-татарскими легендами, как на выпускавшиеся специально для обращения в татарских ханствах», утверждая: «Усматривать в эпизодической чеканке двуязычных монет какие-то иные, помимо чисто политических, цели, на наш взгляд, не имеет особого смысла» [Калинин: 1981. с. 115.].

«Новые исследования,– признавала А. С. Мельникова,– относят время чеканки их к концу 80 гг. XV в. и связывают этот факт с успешным походом Ивана III на Казань в 1487 г., после которого Казанское царство [на время] оказалось в вассальной зависимости от Москвы. Событию этому прида-

валось очень большое значение. Русско-татарская надпись должна была служить демонстрацией суверенитета великого князя Московского. Те же цели несомненно преследовало и изображение ездеца – всадника с копьём, ассоциирующегося с московским гербом» [Мельникова: 1985. с. 122.].

Очевидно, что завоевание и уничтожение в 1552 г. Казанского ханства, а затем и других постордынских государственных образований, имело ещё большее политическое значение, и стало быть повод для выпуска декларативных монет являлся более значительным.

Как отмечает доктор исторических наук В. В. Трепавлов, «Казань была неким символом царского статуса и ранга». «На протяжении двух с лишним столетий,– подчёркивает он,– для русских существовал только один царь – ордынский хан. Византия с её «царём» («цесарем», «василевсом») в ту эпоху значительно ослабла, а вот правитель Золотой Орды, непосредственный сюзерен русских земель, считался сильным государем. Не случайно в литературных памятниках позднейшего времени фигурирует идея, что истинное царское достоинство Иван IV приобрёл лишь после завоевания Казани и Астрахани, где были резиденции ханов. Специалисты заметили, что в более поздних вариантах некоторых народных песен там, где изначально упоминался Царьград, произошла замена на Казань» [Трепавлов: 2017. с. 34.].

Показательно, что даже на одной из коронационных медалей Лжедмитрия I («Дмитрия Ивановича») (годы правления – 1605–1606) содержалась легенда, подчёркивающая в «расшифровке» политическую важность обладания таковыми: – «ДМИТРИЙ ИВАНОВИЧ БОЖИЕЮ МИЛОСТИЮ ЦАРЬ И ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ВСЕЯ РОССИИ И ВСЕХ ТАТАРСКИХ КОРОЛЕВСТВ И ИНЫХ МНОГИХ ГОСУДАРСТВ / МОСКОВСКОЙ МОНАРХИИ ПОДЛЕГЛЫХ ГОСПОДАРЬ КОРОЛЬ И ОБЛАДАТЕЛЬ И ЦЕСАРЬ РОССИИ И САМОДЕРЖЕЦ» [Мельникова: 1989. с. 83–84.].

Помещение «ездеца» в «Шапке Казанской» на монетах Ивана IV, возможно, было призвано подчеркнуть и особую статусную значимость принятия им титула «Царь Казанский».

Это могло иметь отношение и к покорению в 1556 г. Астрахани, ликвидации Астраханского ханства и присоединению его Московскому государству в качестве «Астраханского царства», что привело к добавлению к прежним титулам Ивана IV Васильевича титула «Царь Астраханский».

Как отмечает геральдист А. Г. Силаев, «само название Российское царство было официально провозглашено 16 января 1547 г. при обряде царского венчания семнадцатилетнего Великого князя Ивана IV в Успенском соборе Московского Кремля», когда после произношения тради-

ционных речей и молитв «митрополит Макарий, повторяя патриарший чин венчания византийских императоров, надел Ивану Васильевичу на шею крест животворящего древа, преподнёс бармы («диадему сиречь бармы») и, наконец, водрузил ему на голову венец». «Вхождение обряда венчания на царство в московский официальный обиход,– подчёркивает он,– означало наделение Государей российских высшим монархическим титулом, не уступавшим по значимости титулам императоров и королей западноевропейских государств. Разумеется, последние долгое время не желали признать этот факт, настаивая на правомерности лишь части титула – «Великий князь». Но полный титул Ивана IV после 1552–1556 гг. стал отражать и власть русских самодержцев над ещё двумя царствами – Казанским и Астраханским, что дало повод московской дипломатии ссылаться на это обстоятельство при отстаивании правомерности самого титула царь. Водружение православного креста в недавних «бессерменских» твердынях привело к увеличению и числа царских регалий за счёт Казанской шапки, изготовленной в период 1552–1573 гг. Роскошью этого головного убора Иван Грозный стремился превзойти венцы самых прославленных европейских монархов, что ему вполне удалось, однако, эта новая регалия так и осталась практически неиспользованной в позднейшей российской геральдике» [Силаев: 2003. с. 139.].

Если принять во внимание, что «Шапка Казанская» была изготовлена (либо «доработана» по образцу «великокняжеской») между 1552–1573 гг., то это в известной мере объясняет её появление на голове уже «возмужавшего» царя.

Не исключено также, что «шапка», изображённая на голове «ездеца» с портретными чертами царя Ивана IV Васильевича, является именно «великокняжеской», то есть династической «Шапкой Мономаха», однако присутствие её на рассматриваемых типах монет нуждается в дополнительном прояснении.

Любопытно также, что на миниатюрах Лицевого летописного свода, посвящённых венчанию Ивана IV на царство, он «задним числом» изображён в пятилучевой короне, а не в «великокняжеской шапке», хотя известно, что на голову царю митрополитом Московским и всея Руси Макарием был водружён «венец», под которым следует понимать «Шапку Мономаха» [Силаев: 2003. с. 139, 219.]. Таким образом, в данном случае «статусная иконография» взяла верх над исторической правдой.

Литература:

1. Алексеев И. Е. «На деньгах князь великий на коне, а имея копье в руце…» (К вопросу о прижизненной иконографии Царя Ивана IV Васи-

льевича на русских монетах XVI в. …) // Информационно-аналитическая служба «Русская народная линия» (27 мая 2017 г.) [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2017/05/27/na_dengah_knyaz_velikij_na_kone_a_imeya_kope_v_ruce/

2. Булычов Н. И. Именные серебряные копейки и денежки Ивана IV 1533–1584. – С.-Петербург: Типография «Т-ва Художественной Печати», 1906. – 67 с.: ил.

3. Валеева-Сулейманова Г. Ф. Татарские шапки – короны русских царей.// Идель (Идел). – 1996. – № 3–4.

4. Гришин И. В., Храменков А. В. Типы русских монет Ивана III и Василия III с указанием цен. – Москва: Издательский дом «Триумф принт», 2013.– 70 с.: ил.

5. Гришин И. В., Храменков А. В. Типы русских монет от Ивана Грозного до Петра Первого с указанием цен. – Москва: Изд. «Леопарт», 2017. – 80 с.: ил.

6. Калинин В. А. Монеты Ивана III с русско-татарскими легендами.// Труды Государственного Эрмитажа. – 1981. – № XXI (Нумизматика). – с. 111 – 116.

7. Мельникова А. С. Место монет Ивана Грозного в ряду памятников идеологии самодержавной власти// Вспомогательные исторические дисциплины. – 1985. – Т. XVII. – с. 121–133.

8. Мельникова А. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого (история русской денежной системы с 1533 по 1682 год)./ Научное издание (с иллюстрированным каталогом). – Москва: Изд. «Финансы и статистика», 1989. – 318 с.: ил.

9. Силаев А. Г. Истоки русской геральдики. – Москва: Изд. «ФАИР-ПРЕСС», 2003.– 240 с.: ил.

10. Спасский И. К прижизненной иконографии Ивана Грозного// Сообщения Государственного Эрмитажа (Сообщения Государственного Ордена Ленина Эрмитажа). – 1976. – Т. XLI. – с. 49–53.

11. [Трепавлов В. В.]. Восток – дело тонкое// Историк. – 2017. – № 1 (25) (Январь).

12. [Mole Man]. Прижизненный портрет Ивана Грозного// Итоги поисковых сезонов/ Поиск древних монет, раритетов и метеоритов при помощи металлоискателя SpectrumXLT фирмы White's [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://xlt.narod.ru/season01/ppi4.html

Фәнни популяр язмаларда төбәк тарихы

Краеведение в научно-популярных публикациях.

РОД ФАТХИЯ

Р. И. Фатхиев

Нельзя быть «Иванами, не помнящими своего родства» или «манкуртами», как писал Чингиз Айтматов. Любовь к Родине, истинный патриотизм начинается со знания истории своего рода. В моём роду – роду Фатхия, переплелись разные судьбы людей: и удачные счастливые, и печально-трагичные драматичные. Любой род уникален тем, что в нём проявляется интересная жизнь человека, история страны и мира.

Интеллектуально интересным опытным и уважаемым как человек представителем моего большого рода был отец, Ихсан Фатхиевич Фатхиев, родившийся в 1947 г. в деревне Бадашка Куединского района Пермского края в татарской семье. Получив специальность водителя-тракториста он успешно окончил среднюю Аксаитовскую школу Татышлинского района Республики Башкортостан. Затем поступил и хорошо отучился в Саратовском высшем командном училище внутренних войск (тогда было Саратовское военное училище внутренних войск), после служил на севере в Республике Коми в тайге в посёлках Иоссер, Ропча, Чиньяворык, был заместителем батальона по политической части (замполитом), параллельно заочно учился и закончил Сыктывкарский государственный университет (исторический факультет). Потом перевёлся в Башкортостан в Уфу, здесь дослужился до полковника, заместителя начальника ГУИН РФ по РБ. Участвовал в миротворческих операциях России в горячих точках в Средней Азии. У него был безупречный послужной список, наград более тридцати медалей. В Управлении (также на Сабантуях) он занимал первые места по игре в шахматы, призовые места по стрельбе и лыжам. Отец любил порядок во всем и был педантичен, аккуратист, всё исполнял с большой дотошностью. У него были золотые руки, был отменным плотникомкак дед. Неоднократно избирался депутатом районного Совета. На пенсии работал Председателем правления садоводческого товарищества. Резюмируя, можно сделать такой вывод о нём: он был «настоящим полковником», как про него писали в публикациях в газете МВД РБ «Кри-

минальный спектр» и в районном издании в «Татышлинских вестях» (и в татарском её варианте «Тәтешле хәбәрләре»). Годы самоотверженной службы Отчизне не прошли даром, подорвали его сердце, он умер от третьего инфаркта в 62 года. Воспитал сына и дочь, дал им высшее образование, офицерское и патриотическое воспитание, продолжателями его рода являются пять внуков.

Отец

Я помню руки отца
Они были крепки и суровы,
Я помню глаза отца
В них горело жаркое пламя
и жёг холодный лёд,

Я помню слова отца
В них мудрость веков и ум современности,
Отец ты ушёл в вечность
Победив однодневность,
Ты настоящий офицер-

Настоящий полковник!
Ты будешь в наших сердцах,
Пока жив наш род
Так будет из года в год…
И этим я горд!

Дедушка по линии отца Фатхий Шайисламович Шайисламов родился в 1903 г. в д. Илмат (Ильметово) – ныне это Татышлинский район Башкортостана, был из зажиточных крестьян, окончил медресе, он даже в советское время ходил в тюбетейке и у него дома на входе висел шамааль с Аятел Корси. В период разрушения мечетей являлся одним из активистов, которые противодействовали этому. Во время коллективизации был раскулачен и репрессирован, он рассказывал о том, что отдал колхозу много скота (лошадей, коров, овец) и сельхозинвентаря (телег, плугов и т. п.). В Великую Отечественную войну воевал стрелком противотанкового ружья, был контужен, в раненном состоянии попал в плен, стойко перенёс тяготы фашистких концентрационных лагерей, как бы не было тяжко не предал Родину, не переметнулся на сторону нацистов, хотя со стороны фашистов в этом плане велась очень активная работа и многие не выдерживали мук лагеря и переходили на сторону врага. Со слов дедушки татар и башкир вербовали в Идель-Урал легион, либо отправля-

ли на западный фронт. После войны он опять попадает лагерь, но уже в советский, как бывший военнопленный, по указу Сталина – раз был в плену, так значит предатель Родины; тоже стойко переносит тяготы Архипелага Гулаг.

О войне и плене дед рассказывал так. Попав на фронт он участвовал в Сталинградской битве. В сражениях под Курском до Курской танковой битвы из-за просчёта командования его часть попала в окружение, он был контужен, когда очнулся перед ним стоял немецкий автоматчик, так попал в плен. В концлагере их охраняли бандеровцы и власовцы. Дед рассказывал – в лагере функционировал свой чёрный рынок, он был опытным шустрым человеком и там приобрёл хорошую шапку и бушлат. Но в один вечер к нему подошёл надсмотрщик и сказал, чтобы он ему отдал его хорошую одежду, иначе он его убьёт ночью прикладом по голове. Дауати дал ему свои вещи, в замен бандеровец отдал ему более-менее хорошую шинель и дал буханку хлеба. Дед и отец никогда не курили и дауати рассказывал такую историю в концлагере кто курил, обменивали свою скудную пайку хлеба на табак и так как курили в голодном состоянии, то в их организме накапливалась желтая жидкость никотин и гной, потом, когда они мылись в бане, эти волдыри начинали лопаться и человек в ужасных муках умирал, так как там никто медицинскую помощь не оказывал. Также дед рассказывал, что фашисты вели активную пропаганду по вербовке пленных, он говорил с удивлением, что там был бывший председатель их села, коммунист, что он одним первых предал Родину и дотошно уговаривал и деда, но дед на эту провокацию не пошел.

Вернувшись на Родину – в Ильметово, не выдержав пресса со стороны властей, переезжает с семьёй в Пермский край в Куединский район – деревню Бадашка к своему брату Хабиру, который там работал бригадиром. Надо сказать, что их было три брата – Фатхий, мой дед, Хабир и Ихсан. Ихсан погиб на полях Великой Отечественной войны, дед в честь него назвал этим именем моего отца. В Бадашке дед за счёт своего трудолюбия стал передовым зажиточным плотником-колхозником, он построил большой добротный дом, хозяйство, содержал пчёл, лошадь, деревенскую живность, огород, сад, воспитал шестерых детей (четырёх дочерей Нажибу (её род живёт за рубежом, в Москве, в Перми, в Куеде), Таклиму (род в Пермском крае), Мауу (род в Удмуртии и городе Агрызе), Мадехию(род в Екатеринбурге) и двух сыновей Ихсана (род в Башкортостане в Уфе), Хамитжана (род в Свердловской области в Билимбае). Печальна судьба младшего брата отца Хамитжана: он хорошо учился, гармонист, был хулиганист, первым парнем на деревне, во время службы в рядах Советской Армии – отличник боевой и политической подготовки, получил

звание сержанта, потом на гражданке окончил Свердловский сельскохозяйственный институт, на Родине работал на руководящих должностях в аграрном секторе, но, к сожалению, неизвестно из-за чего-то, повесился (были разные версии: говорили и то, что его повесили), оставив продолжателя рода сына Салавата Фатхиева, который живёт в Свердловской области в Билимбае.

Дед рассказывал и о том, что в Советское время, когда его отправляли на лесозаготовки, он в неделю делал по 50 столбов. Отец говорил, что дед был очень дотошным и трудолюбивым человеком, когда они ехали в лес за дровами, дедушка пока все хорошие деревья не срезал, не думая об усталости, до тех пор не успокаивался, лишь после этого ехал обратно домой. Несмотря на выпавшие на долю деда тяжёлые испытания, прожил долгую жизнь – скончался в 94 года. Бабушка, его супруга Галия (в девичестве Салихова) тоже была передовой колхозницей из зажиточного крестьянского рода из деревни Ильметово Татышлинского района Республики Башкортостан.

Дед

Двадцатый век сложное время
Ты был дитём своего времени
Перенёс все радости и страданья Родины,
Был в аду, и счастье Тебе улыбалось,
Но Ты не посрамил честь рода,
Достойно прошёл суровые испытания:
И тюрьмы, и войну,
Ты терпел, сжимая зубы,
ужасы концлагеря,
Хоть голодал, мёрз,
Но не предал Отчизну,
Пройдя Архипелаг Гулаг
Не озлобился на судьбу, не спился,
Был добр, любил жизнь, и на людей не злился!
Всё равно пройдя все невзгоды
Победил судьбу, стал счастливым,
И нам завещал быть по жизни
Счастливыми победителями!

Из уникальных личностей из рода моего отца можно назвать также его племянницу, мою двоюродную сестру, Лиду Сахибгараевну, дочку старшей сестры папы от Нажибы апы и дяди-зятя Сахибгарая, по про-

фессии – стилиста и бизнес-леди, у неё свой салон красоты, она вышла замуж за чемпиона Советского Союза, Чемпиона Европы, Олимпийских игр, бывшего президента федерации дзюдо России, успешного предпринимателя, мецената и патриота Владимира Зарипзяновича Шестакова, его хорошо знает даже сам Президент России Владимир Владимирович Путин.

Достойным представителем рода является по линии сестры отца Таклимы апы моя двоюродная сестра Ильсияр Усмановна Шайхунурова, её отец работал уважаемым бригадиром, он родом из деревни Курдем Татышлинского района Республики Башкортостан, она окончила экономический техникум, затем получила высшее экономическое образование и всю жизнь проработала в посёлке Куеда Пермского края бухгалтером в Куединских тепловых сетях. С мужем построили добротный кирпичный большой и уютный дом, ведут зажиточное хозяйство, она вырастила двоих детей, уже воспитывает четверых внуков. Как когда-то были её мама и отец, очень добра и гостеприимна.

По линии отца представители рода это бухгалтера, врачи, шофёры-дальнобойщики и другие, они разбросаны по всей России, и в Пермском крае, и в Удмуртии, и в Екатеринбурге, и в Башкортостане, и в Москве, за рубежом, живут зажиточно.

Судьба моей матери, Илюси Муллахметовны Фатхиевой (в девичестве Гайниахметова), тоже интересна, она родилась в 1948 г. в деревне Шулганово Татышлинского района РБ. Училась на отлично, была первой красавицей на деревне. Поступила в Башкирский государственный университет, потом перевелась в Башкирский государственный педагогический институт (ныне Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы) и окончила факультет русского языка и литературы. 45 лет проработала учителем-филологом. С отцом – офицером, перенесла все тяготы военной жизни, была настоящей преданной и терпеливой женой офицера, работала педагогом на севере, в тайге, в Республике Коми, даже преподавала в зонах среди заключённых. Воспитала двоих детей. На пенсии ухаживала за больной бабушкой.

Мать

Мама Ты приснилась мне
Не смог спать проснулся
Вновь увидел Твой взгляд
У меня Твоё терпение в памяти
Ты была милосердна как святая
Это красит Тебя и сейчас

Ты истинный учитель
Ты жила ради школьных детей
И не забывала про нас.
Светлая память о Тебе красива
Когда душа во мраке жизненного пути
Как лучезарная Луна, как ночные яркие звёзды
Ты освещаешь нам путь всегда.
Вижу тебя во сне,
Думаю о Тебе,
Сделала нас людьми,
По совести трудилась,
Пример подавала отменный,
Была добра и щедра,
Душевной теплотою
Всю семью согревала,
Жила ради нас,
Нам счастье дарила всегда,
С честью прошла невзгоды
На жизненном пути, которые были тогда.

В её роду были интересные личности. Начать надо по линии бабушки Наили, с Казан бая – это был богатый купец, который был патриотом своего народа и мусульманином. Он мусульманизировал и татаризировал удмуртские и марийские деревни. Царская администрация была недовольна этим и организовала его убийство руками удмуртов и марийцев; место, где он погиб, до сих носит название «Казан бай ептысы». До этого Казан бай выдал замуж свою дочку Малику Хайдарше – зажиточному крестьянину из деревни Шулганово, её в деревне прозвали богатая невестка (бай килен) так как её приданое составляло более 40 телег воза добра. У них родился сын Хабибжан, который в советское время был мельником. А у него родилась моя бабушка Наиля, она всю жизнь проработала в деревне, была передовой колхозницей, за труд награждена более десяти медалями. Нанай очень любила татаро-башкирскую литературу, знала наизусть стихи Габдуллы Тукая, Кол Гали, Мажита Гафури и др., читала баиты и мунажаты, татарские и башкирские эпосы, такие как «Идегей мурза», «Урал батыр».

Уникальна личность и старшей сестры бабушки Зигании Хабибжановны Хабибжановой – она окончила педагогическое училище и 45 лет проработала учителем начальных классов в деревне Шулганово, также преподавала в окрестных сёлах. За самоотверженный труд награждена государством более пятнадцатью медалями. Она замуж не вышла, а все

свои силы направила на педагогику, на детей односельчан и на помощь моей бабушке и воспитание её дочери – моей мамы и внуков. У неё была отменная память и интеллект, она на праздниках на сцене читала стихи татаро-башкирских классиков и современных литераторов, активно участвовала в художественной самодеятельности аула. Это, можно сказать, святой человек, настоящий учитель-просветитель с большой буквы. О её судьбе были публикации в Татышлинской районной газете «Житакче» («Татышле хэбэрлэре»).

Эх, дау апа… (Эх, тётя…)

Берёзовой листвы я аромат
Вдохнув и вновь забыться захотел
Эх, дау апа, как жаль, что ты ушла
Я ни о ком так сильно не скучал,
И снова воскрешаю я тебя,
И говорю с тобою до утра,
И строго смотрят добрые глаза,
Мне в душу, как же снова счатлив я
Друга друга понимали мы без слов
Глаза в глаза душа срослась с душою
Ведь суть мою могла постичь лишь ты
Единственный мой талисман любви и судьбы
Щекой к берёзе вновь прижался я,
Родная, не хватает мне тебя,
Ведь только ты могла бы мне помочь
Познать себя и истину сберечь
Эх, дау апа, в душе слёз океан
Так хочется мне выплакать печаль
Твой голос ласку рук мне не забыть
Ты самый мудрый человек и друг!
Щекой к берёзе вновь прижался я,
Родная, не хватает мне тебя,
Ведь только ты могла бы мне помочь
Познать себя и истину сберечь.

У них была ещё старшая сводная сестра Шамсенвар аби, она всю жизнь проработала в колхозе бухгалтером, вышла замуж за фронтовика, который прошёл и Финскую, и Великую Отечественную, и Японскую войны, в мирные годы работал и на шахтах Донбасса, и в местном колхозе. У них родились замечательные дети, которые стали педагогами, бухгал-

терами, техниками и др. Одним из ярких представителей рода по её линии является тётя Роза, она всю жизнь трудилась газовиком в Татышлах, потом была частным предпринимателем, с мужем построили коттедж, вырастила двух детей, воспитывает внуков.

Вообще по линии бабушки матери род очень большой, основателем рода является Давлетша, это богатый сельский бай, у него родились три сына: Ахмадиша, Хайдарша, Гарайша, (это современные, Давлетшины, Ахмадишины, (его потомок на заре Советской власти – родственник Ахмадишин, являлся Председателем Сельского Совета, в то время их статус был очень высок), Хайдаршины, Гарайшины), всем им он построил отдельные дома и жили они зажиточно. У Хайдарши среди его детей был сын Хабибжан, который был трудолюбив и жил в достатке, в советское время работал мельником. Во второй половине 30-х годов XX в. больше половины д. Шулганово сгорело, двое подростков, думали в постройке для скота на сене сварить яйца, в итоге получился огромный пожар, потом их шулгановцы хотели бросить в топку, но пощадили мальчиков, всё хозяйство Хабибжана пожрал огонь, в том числе и новый дом, который он строил. Когда купил новый, при его разборке наглотался пыли и затем от этой грязи и умер. Его супруга Таскира, моя прабабушка, в голодном 1921 г. заболела тифом и плохо слышала, она была из семьи богатых крестьян из деревни Тау Янаульского района Республики Башкортостан. И вот на её плечи – на плечи инвалида и на плечи её дочек легла вся тяжесть по постройке нового дома и восстановлению хозяйства. Они с этой задачей успешно справились и добились зажиточного сельского уровня. За свою жизнь бабушка и тётя самостоятельно построили два новых добротных дома, не говоря уже о банях, постройках для скота, гаражах и т. п. Были авторитетны в деревне, жили в достатке, также были мастерицами на все руки, уникальными поварихами, содержали вплоть до своей смерти полный двор скота, были отменными садоводами.

Мой дедушка по линии матери – Муллаахмат зурати, вначале работал в колхозе, потом трудился на оборонном заводе сорок лет экскаваторщиком. До службы в рядах Советской Армии, когда родилась моя мама Илюса, он жил с бабушкой Наилей вместе, служил в городе Комсомольск-на-Амуре, тогда служили не год, как сейчас, а три-четыре года. Там он завёл новую семью и у него родились двое детей, также у деда в Татышлинском районе был сын Сулейман в русской деревне,соседней с Шулганом – в Кустарёвке. Когда вырос, он жил в Уфе, окончил техникум, работал в советское время парторгом на крупном оборонном заводе, затем трудился электрогазосварщиком, у него появились две дочки. Потом развёлся, женился на другой женщине и посвятил себя воспитанию её

троих детей, один из них даже стал прокурором, но, к сожалению, в пожилом возрасте не известно из-за чего, повесился.

Деда бабушка сильно любила и до конца дней своих ждала его, была ему верна, так и не завела новую семью, хотя желающих взять её в жёны достойных претендентов – мужчин было много, сама со старшей сестрой Зиганиёй воспитала дочь – мою маму. В старческом возрасте он вернулся, обещал отдать квартиру моей маме на Комсомольске-на-Амуре, с условием, что она будет за ним смотреть, бабушка и мама были согласны, но большинство членов нашей семьи были против. Дед, когда беседовал со мной, неоднократно повторял: «Внук, жизнь прожить – не поле перейти!» Его отцом являлся Гайниахмат из рода учёных мулл. В советское время в деревне их роду дали кличку «быки» («угезляр»), так как были красивы, кудрявы, высоки, сильны, трудолюбивы, хулиганисты, любили женщин и женщины их любили – были любвеобильны. Его род тоже очень большой – их было пять братьев и сестрёнка. Представители рода сейчас разбросаны по всей России, живут и в Башкортостане, и в Уфе, даже в Казахстане.

По линии материи в современности в основном представители рода – это сельская интеллигенция и творческие люди (среди них педагог, композитор, певец Ильдар Кашипов; учитель, художник, Юнир Хаматшин; солист ансамбля «Болгар» в Набережных Челнах, обладатель Гран При конкурса татарской песни «Татар җыры» в Казани Нияз Хаматшин; Мусанниф Инсур, [настоящая ф.и.о. – Шангареев Инсур Гаделгареевич (02.01.1958)] – поэт, писатель, журналист, заслуженный работник печати и массовой информации РБ (01.10.2004), лауреат газеты «Өмет» 1992 г., лауреат премии имени Ф.Файзуллина, учрежденной редакцией газеты «Янаульские зори» (2005); были в роду и председатели колхозов (Фаиль Нуриевич Нургалиев, директор, СХК им. Н. К. Крупской, Сельскохозяйственного Производственного Кооператива, с Шулганово).

Такова судьба моего рода Фатхи, российско-башкортостанского рода, в ней были и светлые и печальные драматические моменты, но их жизнь была нераздельна с судьбой страны, я горд, что они достойно прожили свою жизнь, не опозорили честь рода, а ныне здравствующие с достоинством служат своему народу и Родине.

ЫРУ ЯЗМЫШЫ – ХАЛЫК ЯЗМЫШЫ

Ф. Ә. Вәлиәхмәтов

Моны яздым ядкарь булсын өчен,
укыганнар бер дога кылсын өчен...

Манарасы якты яна

«Республикабызның уникаль шәхесе – җәмәгать эшлеклесе һәм каләм иясе Фазыл Вәлиәхмәтне безнең Бөгелмәдә һәм районыбызда белмәгән кеше юктыр. Танылган язучы Айдар Хәлим әйткәнчә, «Карабашта яшәп иҗат итүче журналист, фотосурәт остасы, төбәк тарихчысы һәм милләтпәрвәр... Фазыл үзе дә – поэма һәм легенда... Фазыл өчен төп капитал – милләт һәм аның барлыгы. Бу барлык Карабаш халкының якты күңелендә һәм актан-ак сөтендә чагыла. Мондый кешеләр турында аның манарасы көндез дә, төнлә дә янып тора, диләр...»

Фазыл Вәлиәхмәтнең нәсел шәҗәрәсе җитди эзләнүләргә, архив мәгълүматларына нигезләп әзерләнгән. Әлеге язма белән танышкан кеше шәҗәрәнең шәхсән бер кешенең тамырларын барлау белән чикләнмичә, бик күпләрнең язмыш чыганагын ачыклау икәненә төшенер, мөгаен. Карабашларның гына түгел, Лениногорск, Әлмәт районнарында, тирә-юнь авылларда яшәүчеләрнең дә бик күпләренә табыш һәм ачыш булыр ул. Һәрхәлдә, Кодаш халкы өчен кызыклы тарихи мәгълүматлар бар да бар анда. Шуңа күрә дә бу хезмәтне бер Фазыл Вәлиәхмәтнең нәсел шәҗәрәсе дип кенә түгел, ә тулы бер ыру язмышы дип карарга кирәк. Ә ыру язмышы халык язмышы бит ул. Безнең халык язмышы, татар язмышы (Ә. Шәвәлиева)

* * *

Җиһанны тетрәндергән
Төрки кавеменнән без.
Римне тезләндергән
Һуннар – бабаларыбыз.
Азия, Европаны без
Кулда нык тотканбыз.
Изге Болгар илендә –
Бабам оста төзүче.

Алтын Урда чорында
Онык булган төз укчы.
Калка Казан ханлыгы.
Бабаларым – сәүдәгәр.
Яулар гына булмасын,
Күтәрелер бу җәүһәр.
Узмыш юк ла язмыштан –
Зур Казан, моңлы Казан
Җиңелгән баскыннардан...

Бу шигырь юлларын барлык милләттәшләремнең дә нәсел шәҗәрәсенең башы итеп язып куярга мөмкиндер дип уйлыйм мин. Ә инде үземнең – Фазыл Габдулла улы Вәлиәхмәтнең, әтисе ягыннан нәсел агачына килгәндә, ул түбәндәгечә дәвам итәр.

Илеңне ятка биргәч,
ничарадан бичара,
Якын бабамны
патша алып киткән солдатка.
Ул Питерда гренадер –
Кышкы Сарай саклаган.
Карабашка исән-сау
кайтканына шатланган.
Бакчабызда эшләгәндә
табылды иске медаль.
«Парижны алган өчен» диеп
анда язылган.
Шунда әйтте әтием:
«Монда янгын эзләре.
Бу драгун бабаңның
була инде ядкаре».
Шунда өстәп куйды
самурайларны җиңеп,
Кытайны азат иткән
Мотыйгулла абыем:
«Син, энекәш, истә тот,
безнең кыйммәтләребез
Әрәм булып ятмасын,
музейда урын алсын!»

Революциягә кадәр Карабашта һәр гаиләнең бүлеп бирелгән үз биләмәсе булган. Әтием Габдуллага да инде9 яшендә үк Ак тау итәген-

дәге үз җирендә ат белән сөрү, төрле культуралар чәчү, печән чабу, утын кисү кебек эшләрдә этисенә ярдәм итәргә туры килгән. Янәшәдә генә этисе казыган коедан тәмле, саф су алып эчәргә дә мөмкинлекбулган. «Вәлиәхмәт коесы» дип йөрткәннәр аны.

Ул вакытларда балаларга төрле һөнәрләрне бик иртә өйрәтү гадәте яшәгән. Алар ат җигә һәм тугара белгәннәр, тал чыбыгыннан читән, ихата, каз оясы һәм балык тотарга морда да үргәннәр, икмәк үстергәннәр, ашлык сукканнар, балта тота белгәннәр, маллар карашканнар. Кыскасы, үсеп җиткәч, тормышта югалып калырлык булмаганнар.

Әмма XX гасыр балаларына матур табигать кочагында хозурланып, тыныч тормышта рәхәтләнеп яшәү насыйп булмаган шул. Беренче империалистик сугыш, инкыйлаб, Гражданнар сугышы, ачлык, коллективлашу чоры, репрессия еллары, тагын сугыш алар тормышын тәмугка әйләндергән.

Ә этием колхозчы,
эшләгән ач тамакка.
Ил саклап алыштырган
сабанны автоматка.
Бөек Ватан сугышы –
гвардияче этием,
«Яшәсен туган ил!» – дип,
саклаган газиз җирен.
Орёл янында сугыш
искиткеч каты булды,
Шунда керде башына
снаряд кыйпылчыгы.
Баскыннарга мең каргыш –
Харьков янында орыш.
Ике кул яраланган,
күрсәтә генә тормыш!
Азат итте ул шәһәр –
Бухарест һәм София.
Ни җитми явызларга?
Нинди матур, киң дөнья!
Фашистларны җиңгәч,
ул эшләде туган илдә.
Карады мал, үстерде
мул икмәк безнең җирдә.
Ат иде аның дусты,
җир сөрде алар бергә.

Таңнан төнгәчә тырышкач,
яңартылды өе дә.
Балта җитез уйнады
аның нык кулларында.
Бәхетле тормыш булды
гел аның уйларында.
Тартмады тәмәкене,
белмәде ул чирләүне.
Танымады хәмерне,
шуңа уңды эшләре.
Сиксәннең өстендә дә
кулда чалгы уйнатты.
Горур булды тормышта,
сатмады, сатылмады.
Һәр эшен ул башлады
искә алып Ходайны.
Мәчетләр торгызылгач,
булды авыл имамы.
Тугызынчы дистәдә
сәламәтлек какшады.
Күңеле ышанмады,
эшкә һаман ашкынды.
Аз иде әтиемнең
ордены һәм медале.
Әмма күңелдә безнең
саклана аның даны.
Нык нигез киләчәккә
салдылар ветераннар.
Моның кадерен белик,
тормышта матур яшик!

Әтиемнең сөйләве буенча, мин дүрт бабамны беләидем: Вәлиәхмәт, Гыйбадулла, Миңлегол, Яхшыбай. Менә шул чыганакларга нигезләнеп, без Бөгелмәдә яшәп иҗат итүче һәм шәҗәрәләр төзү осталары булган Миләүшә һәм Әсгать Закировлар ярдәмендә архив эченә чумдык инде.

Кодаш авылы, шул ук Бүләр, шул ук Бүләк. Сызымнарның берсендә язылган – Гыйбадулла баба Миңнеголов гаиләсе Карабаш авылы «Ревизия язма-лары»нда (безнеңчә – халык санын алу) 1859 елда теркәлгән. Ул нәкъ шул елда Кодаш авылыннан күченеп килгән дип күрсәтелә.

1795 елда Кодаш авылы ике исем белән аталган: Бүләр һәм Бүләк дип язылган борынгы ревизия язмаларында. Бу авыл Уфа наместничество-

сы Бөгелмә округы Нәдер волосте эчендә булган. Кодаш кешеләренең бер-ише старшина Габделмән Аблаев җитәкчелегендәге 2 нче типтәр командасы составында исәпләнгәннәр. Кодаш типтәрләре һәм бабуллары турында исемлекне шушы ук авыл типтәрләре тарафыннан сайлап алынган «выборной» Йөзекәй Даутов язган (ревизия язмалары дип монда китерелгән документ русча «Ревизские сказки» дип, ә аны төзүче «сказкоподатель» дип аталган). Алдарак әлеге Йөзекәй Даутовның без сүз алып барачак нәселдән икәнен белербез.

1811 елгы ревизия язмаларында Кодаш авылын «Кудашево, Буляк тож» дип кенә куйганнар. «Бүләр» төшеп калган. Ә типтәрләр исемлеген выборной Йөзекәй Даутовның энесеЯхшыгол Даутов төзегән. Һәр исемлек ахырында выборнойларның тамгалары (имзалары) тора.

1816 елга караган ревизиядә Кодаш авылы шулай ук ике исем белән аталып бирелгән. «Кодаш авылы, шул ук Бүләк» диелгән. Типтәрләр исемлеген выборной Сабитов төзегән.

1834 елда да авыл ике исемле: «Кодаш, шул ук Бүләк», типтәрләр турында хисапны Габделсаттар Миңлеголов тоткан, исемлекне Казан губернасы Чистай шәһәреннән килгән писер Илья Матвеев Батманов язып, хөкүмәт органнарына тапшырган.

1859 елгы кеше санын алу вакытында исемлекне «авыл җыены» каршында укып чыгып, хисапны Минзәлә мещаны Куприян Никитин Гурьянов язган һәм тапшырган. Ул елда Кодаш авылы исеме бер генә сүздән тора – Кодаш авылы. Бу исемлектә Даут бабаның нәсел дәвамчыларын «башкиры из тептярей» дип теркәгәннәр һәм Карабашка күченүләрен күрсәткәннәр. Һәм Карабаш авылының 1859 елгы ревизиясендә алар, Кодаш авылыннан күчеп килүчеләр буларак, тагын бер кат теркәлгәннәр. Хисап бик төгәл алып барылган.

Карабаш һәм Кодаш авылларының тарихи кыйммәткә ия булган документларында Даут баба нәселе турында нинди истәлекләр сакланган соң? Бергәләп тарих битләрен актарыйк.

Даут баба күзәнәге

1795 елгы «Ревизия язмалары»нда Даут баба үзе теркәлмәгән. Димәк, ул инде бакыйлыкка күчкән булган. Аның турында мәгълүматлар һәм исеме 5 улы йөрткән фамилиядә генә сакланып калган. Даут бабаның биш улы аның нәселен дәвам иткән:

1. Дәүләткол (1747–1823);
2. Исламгол (1750–1783);
3. Йөзекәй (1752–1815);
4. Сөбханкол (1753–1783);

5. Яхшыгол (1759–?).

Дәүләткол ДАУТОВ. 1795, 1811, 1816, 1834, 1859 елгы ревизияләр язмаларыннан күренгәнчә, аның гаиләсе һәм нәсел дәвамчылары Кодаш авылында мәкам иткәннәр.

Дәүләтколның хатыны Сәлимә Алтынбаева – Кәкре Елга авылы типтәре кызы. Алар гаиләсендә 6 бала туган,ы ике ул, дүрт кыз:

1. Хөбәйбә (1776–1785);
2. Зөбәер (1780–?);
3. Мәдинә (1782–?);
4. Мәхбүбә (1784–?);
5. Гаеткол (1785–?);
6. Хәмидә (1786–?).

Зөбәер 1776 елда туган Рәйхана исемле кызга өйләнеп, гаиләсендә Зәбир (1811–?) һәм Фәрхәнә (1814–?) исемле балалары туган.

Гаеткол 1811 елда казак булып киткән булган. Ниндидер гамәлләре өчен 1824 елда Зөбәер Дәүләтколов Себергә сөрелгән. Шушы шаукым нәтиҗәсе буларактыр, Зәбир Зөбәер улы һәм Гаеткол Дәүләткол улы 1829–1830 елларда православие динен кабул иткәннәр. Ул чорларда православие диненә күчүчеләр берничә елга ясак түләүдән, рекрутлыкка алынудан, каторгага сөрелүдән котылып кала алганнар. Зөбәернең энесе һәмулы, чарасызлыктан, шул ташламалардан файдаланырга мәҗбүр булганнардыр. Чөнки башка авыл тарихларын, нәсел шәҗәрәләрен өйрәнгәндә дә шушы вакыйгаларга охшаш очраклар еш күзәтелә. Чукынырга мәҗбүр булган бу татарлар күпчелек очракта киләсе буыннарында кабат үз диннәренә кайтканнар.

Исламгол ДАУТОВ. Гаиләсе һәм нәселен дәвам итүчеләр турында мәгълүмат күренми.

Йөзекәй ДАУТОВ. 1795 елгы документлардан күренгәнчә, ул – агымдагы елда Кодаш (шул ук Бүләр, Бүләк) авылының типтәрләр башлыгы выборное. Типтәрләр исемлеген дә 1795 елда ул төзегән. Исемлек ахырында Йөзекәйнең нәсел тамгасы куелган. Гаилә хәленә килсәк, 2 хатыныннан 9 баласы туганлыгы күренә.

Беренче хатыны Зөһрә Хөсәенова 1752 елгы, Тайсуган авылыннан алган типтәр кызы.

Икенче хатыны Гөлгизәр Исламголова 1767 елгы, Минзәләбаш авылы типтәре кызы. Балалары:

1. Зәбир (1771–1830);
2. Котлыбикә (1774–?);
3. Үлмәс (кыз бала, 1787–?);
4. Нәзир (1792–?);

5. Шәмсетдин (1792–1824);
6. Шаммас (1795–?);
7. Мөхәммәтша (1802–?);
8. Гөлзәбига (1803–?);
9. Гөлбәһиҗә (1805–?).

Зәбир Йөзекәевнең нәсел тармагы буенча беркадәр мәгълүмат бар. Хатыны Мәдинә исемле. 1786 елгы булган. Зәбирнең 3 баласы теркәлгән:

1. Миңлегафар (1801–?);
2. Җәмилә (1809–?);
3. Гайнихәят (1814–?).

Миңлегафар Хаҗивафа исемле кызга өйләнеп, безгә өч баласы барлыгы мәгълүм:

1. Габделгани – 1839 елгы;
2. Габделгали – 1848 елгы;
3. Габделхәким – 1858 елгы.

Мөхәммәтша Йөзекәевнең дә нәсел дәвамчылары күпсанлы. Аның ике хатыны булган: Хәкимә – 1804 елгы; Нәзирә Хәбибуллина – 1821 елгы.

Мөхәммәтша балалары:

1. Көлмәсбикә – 1827 елгы;
2. Йөзлебикә – 1830 елгы;
3. Асылбикә – 1832 елгы;
4. Дәүләтша – 1844 елгы;
5. Җиһанша – 1851 елгы.

Сөбханкол ДАУТОВ. Гаиләсе, балалары хакында мәгълүматлар теркәлмәгән.

Яхшыгол ДАУТОВ. Бусыинде Даут бабаның төпчек улы. Без бу Яхшыголны Фазыл Вәлиәхмәт сызымындагы Яхшыбай дип исәплибез. Чөнки аның нәсел дәвамчылары турындагы язмалар шәҗәрәдәге башка исемнәр белән тәңгәл киләләр.

Яхшыголның 1759 елда туган булуын исәпкә алсак, бу көннәргә кадәр исемнең бераз ялгышлык белән килеп җитүе гаҗәп түгел.

Яхшыгол Даутов – 1811 елда Кодаш авылы (шул ук Бүләр) типтәрләренең выборное. Шул ук елга караган «Ревизия язмасы»нда аның җаваплылыгы белән төзелгән документ ахырында Яхшыголның тамгасы тора.

Яхшыголның хатыны – Габдрахман авылы типтәре кызы Зөлхиҗә Касыймова. 1769 елгы. Алар гаиләсендә туган балалар:

1. Үлмәс (кыз бала. 1790 елгы);
2. Миңлебай (1794 елгы);
3. Миңлегол (1803 елгы).

Үлмәснең нәселен дәвам итүчеләр турында мәгълүматлар юк.

Миңлебай 1806 елгы Сәхипҗамал белән гаилә корган. Аларның 7 баласыннан нәселләре күп таралгандыр дип ышанасы килә:

1. Миңлесафа, 1824 елгы;
2. Шәмсевафа, 1826 елгы;
3. Бәлхыйс, 1831 елгы;
4. Миңлевафа, 1832 елгы;
5. Миңлебикә, 1844 елгы;
6. Шәймөхәммәт, 1850 елгы;
7. Шәяхмәт, 1858 елгы.

Миңлегол Яхшыголовның нәсел тармагы мине – Фазыл Вәлиәхмәтне, дөньяга китергән.

Миңлегол баба үзе 1803 елгы булган, хатыны Мөхибә 1804 елда туган.

Безгә аларның биш балалары булганлыгы мәгълүм:

1. Гыйбадулла, 1825 елгы;
2. Һибәтулла (Ибәтулла), 1827 елгы;
3. Гыйззәтулла, 1829 елгы;
4. Миңсылу, 1831 елгы;
5. Гобәйдулла, 1831 елгы.

Һибәтулла Миңлеголов 1829 елгы Гайшә Мифтахетдиновага өйләнгән. Аларның өч балалары билгеле:

1. Мәхүбҗамал, 1853 елгы;
2. Әхмәтгәрәй, 1856 елгы;
3. Бибихәдичә, 1858 елгы.

Гыйззәтулла, Миңсылу, Гобәйдулла тармаклары буенча нәсел агачын үстерүчеләр турында мәгълүматлар юк. Ә менә Гыйбадулла Миңлеголов – Вәлиәхмәтовлар нәселенә фамилия бирүче бабабыз Вәлиәхмәтнең этисе.

Гыйбадулла Миңлеголов 1825 елда Кодаш авылында туган. Тимәш авылыннан 1826 елгы Шәмсенаһар Мәүлетовага өйләнгән. Мәгълүм булган биш баласы да Кодаш авылында дөньяга килгәннәр:

1. Әхмәтҗан, 1846 елгы;
2. Гөлсылу, 1849 елгы;
3. Хәбибҗамал, 1851 елгы;
4. Бибикамал, 1856 елгы;
5. Вәлиәхмәт, 1858 елгы.

Башкорт гаскәрләре башлыгының 1859 елның 14 мартында чыккан 3522 нче язма боерыгы нигезендә, Гыйбадулла Миңлеголов гаиләсе һәм аның белән бергә тагын 11 гаилә – башлыча Даут баба нәселеннән чыккан туганнар, Кодаш авылыннан күчеп, Карабашка килгәннәр. Һәм шул көннән Самара губернасы Бөгелмә өязе 23 нче башкорт кантоны № 10 юрта

башкортлары булып киткәннәр. 1859 елга кадәр типтәрләр исемлегендә типтәрләр командасында теркәлгән Даут баба оныклары башкортлар булып яши башлаганнар. Ә башкортларга ул чорда җирләр бирелгән, төрле ташламалар каралган булган. Аларны исемлектә «башкиры из тептярей» дип язган булсалар, халык арасында «яңа башкортлар» дип атаганнар.

Шәҗәрәне өйрәнгәндә күренгәнчә, Петроградта гренадёр булып хезмәт иткән таза гәүдәле һәм куәтле ир-егет Вәлиәхмәт бабаның ике хатыны булган дигән фикер сорала. Чөнки безгә мәгълүм булган Фәхернисә әби (Фәхренисә) 1886 елгы. Вафаты 1938 елда дип язылган. Ә Вәлиәхмәт бабаның улы Хаҗиәхмәт 1888 елда дөньяга килгән. Димәк, ул беренче хатыннан туган булып чыга.

Схема-шәҗәрәләрдә Вәлиәхмәт бабайның 8 баласы күрсәтелгән:

1. Хаҗиәхмәт (1888–1950);
2. Фазлыйәхмәт;
3. Миңҗамал;
4. Нуриәхмәт;
5. Фәхербанат (Фәхребанат) (1906–1981);
6. Хәбибулла;
7. Хәмидулла;
8. Габдулла (1910–2001).

Боларга өстәп, Карабаш тарихын (авыл халкын урамнар буенча өй рәтенә санап, гаиләләре турында кыскача белешмәләр язылган) язучы Сәйфиев Гомәр Вафа улы теркәп калдырган мәгълүматларны да кертәбез. Ул әлеге исемлекне авылның аксакаллары белән берлектә торгызган. Алар Гыйбадулла Вәлиәхмәтнең уллары дип Хаҗиәхмәт, Миңлеәхмәт, Мостафа, Габдулла, Нуриәхмәтне күрсәтәләр. Шунда ук Вәлиәхмәт бабайны урта хәлле игенче дип, ә Нуриәхмәт исемле улын 1930 еллар комсомолы дип билгеләп үткәннәр. Шунлыктан безнең исемлегебезгә Миңлеәхмәт һәм Мостафа исемле уллары өстәлә.

Биккенә бабаның тормыш агачы

Инәем Хәнифә Хәбибулла кызының нәсел тамырлары Зәй-Каратай авылыннан. Аның әтисе Хәбибулла Гайфулла улы, Гайфулла хаҗи исә Зәй-Каратайның иң зур байларыннан булган (хаҗга җәяү китеп 7 айда йөреп кайткан). Аның хатыны-Мәфтуха әби.

Хәбибулла Гайфулла улының 2 хатыны мәгълүм. Беренчесе – Зөһрә (мулла Вәли кызы, Карабаш мәзине Габдулланың сеңлесе) Хәнифәнең әнисе. Икенчесе, Маһруй. Ике хатыннан да нәсел дәвамчылары бар.

Гайфулла хаҗиның әтисе Рәхмәтуллин Сәгъдетдин турында Каратай авылының 1850 нче елга караган «Ревизия язмалары»нда дәүләт кре-

стьяннары исемлегендә мәгълүматләр бар. Ул 1821 нче елда туган. Аның ике хатыны теркәлгән: Сәрвиҗиһан Габделвахитова һәм Сидкыйсафа Габдуллина. 1850 нче елда туган улы Якуп, аңардан алдарак дөньяга килгән кызы Шәмсиямал күрсәтелгән.

Сәгъдетдиннең әти-әнисе хакында да хәбәрләр бар. Әтисе Рәхмәтулла Биккинин (1780–1845), әнисе Гөләйша Яһудина (1850 нче елда исәнсау булуы билгеле). Шуннан ук Сәгъдетдиннең бабасы Биккенә булуы килеп чыга.

Менә нәсел агачымның бүгенге көнгә билгеле булган өлеше тасвирланды сыман. Шулай да күренекле туган-тумачаларымны аерым билгеләп үтәсем килә.

Инәем Хәнифәнең бабасы Гайфулла Сәгъдиевның 2 мең баш елкы аты булган (бу хакта Җәмит Рәхимовның «Авыллар тарихы» китабында бәян ителә). Игенчелек белән шөгыльләнгән, сарыклар асраган, умарталар тоткан. Аның көтүгә чыккан маллары гына да авыл буйлап ярты сәгать буе агылган. Ул җәяүләп хаҗга барган. Җиде ай дигәндә әйләнеп кайткан (1930 елда алар гаиләсе репрессиягә эләгә). Революциягә кадәр яшәү өчен төп чыганак булып җир торган. Крестьяннар 12 елга бер мәртәбә имана җирләре бүлә торган булганнар. Сөрүлек җирләр, көтүлекләр элеккечә үк калган, ә менә халык саны даими арта торган. Димәк, бүленә торган җирләр дә 12 ел саен кими барган. Авылларда язгы чәчүләр башланганчы, өйләрне бик яхшылап юып, тазартып чыгара торган булганнар. Өйдәге бар нәрсә: кием-салым, урын-җир әйберләре, җиһазлар, китаплар, башка бар нәрсәләр һәммәсе дә өйдән чыгарыла. Өйне тулысынча: түшәм-стеналарын, тәрәзәләрен, идәннәрен юып чыгаралар. Стена бүрәнәләрен кыргычлар белән кырып агарталар. Бу үзенә күрә өмә сыман итеп эшләнә, күршеләр дә, туган-тумачалар да катнаша.

Гайфулла хаҗиның кызы Вазыйфа һәм аның ире Сәетгәрәйнең тормыш хәле турында истәлекләр сакланып калган. Алты почмаклы йорт, мал-туар өчен сарай, печәнлек, подвал, мунча һәм сирень, шомырт, сәрви кебек декоратив куаклар үсә торган бакча. Тимер белән тышланган, ачканда-япканда ниндидер көй чыгара торган сандык, суга торган сәгать, күп сандагы калын-калын китаплар, хатын-кызлар өчен кыйммәтле ташлар белән бизәлгән алтын-көмеш бизәнү әйберләре, көнгерә тиресеннән тегелгән тун, сепаратор (анысыннан күршеләр дә файдалана торган булганнар) һ. б. булган. Революциядән соң алар гаиләсе илебез капиталистик илләр белән сәүдә элемтәсе булдырыр өчен валютага мохтаҗлык кичергән чакта дәүләт фондына 16 кг көмеш тапшыра. Бу, нигездә, ашханә приборлары, хатын-кыз бизәнү әйберләре була. Гайфулла бай кызлары өчен берни дә кызганмаган. Өйнең почмагында сандыклар тезелеп киткән –

кияүгә чыгасы кызларның бирнәләре шунда җыелган. Аның хуҗалыгы төрле яклап та ныклы һәм үсештә булган. Әмма ул патша хөкүмәте тарафыннан бирелә торган бернинди ташламага да ия булмаган. Аты юклыктан үз җир кишәрлеген эшкәртә алмаган кешеләрдән аларның ризалыгы белән җир сатып алган. Шул ук атсыз крестьяннар аңа батрак булып ялланып, мал-туар карап, җир сөреп һәм башка эшләрне эшләп йөргәннәр. Алар үзләре эш сорап килә торган булганнар. Билгеле, зирәк һәм оештыру сәләте көчле булган кешеләр генә шундый зур хуҗалыкны алып бара белгән. Аның бик бай китапханәсе дә була. Китапларының күбесе мирас булып, балаларына күчкән. Уникаль 2,5×2 см зурлыктагы Коръән китабы кызы Суфиягә һәм аның җәмәгате – Азнакай районының Аю авылы (Уразай) мәчете имамы Гарәфетдингә әманәт кылына. Бу авылда Гайфулла бай мәчет, кызы белән киявенә зур йорт салдырган була. Совет чорында ул йорт озак еллар авыл мәктәбе булып хезмәт иткән. Мәчет 1978 елда сүтелеп, урынында авыл халкы көче белән яңасы торгызыла һәм 2007 елның 8 июнендә тантаналы рәвештә ачыла. Анда Суфия һәм Гарәфетдин мулланың кызы хаҗия Разия Харисова катнаша, келәм бүләк итә.

Ерак бабабызны Гайфулла бай, Гайфулла хаҗи, Тукач Гайфулла (кечкенә вакытта «тукмач» сүзен әйтә алмыйча, «тукач» дип йөртә торган булган) дигән кушаматлар белән атап йөрткәннәр.

Сүз уңаеннан. Әтиебезнең кушаматы «Чудикән Габдулласы» иде. Без кечкенә чакта ул: «Чү, улым!»,– дигән гыйбарәне еш куллана торган иде, мин ул кушаматны шуңа бәйле рәвештә тугандыр дип уйлап йөри идем. Әмма чагыштырмача күптән түгел генә күрше урамда яшәүче Нурсинә әби Хуҗина кызык бер факт бәян итте. Ачлык елларда Америкадан гуманитар ярдәм килгәч, авыл халкын җыеп ашаткан чакта минем эти дә шунда булган (аңа ул вакытта 12 яшьләр чамасы булгандыр инде). Шул ризыкларны кабалана-кабалана ашаганда үзе бертуктаусыз: «Чуды икән бу, чуды икән»,– дип кабатлый икән. Кушамат менә ничек туган булып чыкты...

Гайфулла хаҗиның оныккае Габделбәр Барый улы Сәетгәрәев нефть чыгару мастеры, 7 нче чакырылыш СССР Югары Советы депутаты буларак, ике тапкыр Мәскәү Кремле мөнбәреннән чыгыш ясый. Ике «Почёт билгесе» ордены, «Фидакарь хезмәт өчен» медале белән бүләкләнә. Кырыктан артык зур-зур рационализаторлык тәкъдимнәре эшләп, үз куллары белән гамәлгә ашыра. Мәскәүдә күп кенә атаклы шәхесләр белән аралаша. Аның иң якын дусты композитор Нәҗип Җиһанов була. Сессияләргә баргач, Чыңгыз Айтматов, Рәсүл Гамзатов белән бер бүлмәдә яши. Планетабызның беренче космонавты Юрий Гагарин белән сөйләшеп торганда төшкән фотосы «Литературная газета»да басылып чыга. Съездлар сараенда Татарстанның 1 млрд. т нефть чыгаруын илнең иң югары мөн-

бәреннән яңгырата. «Татнефть»нең ул вакыттагы генераль директоры Әгъзам Вәлиханов депутатларны Мәскәүгә озатканда: «Габделбәр, безнең уңышларны көчле, горур итеп сөйлә»,– дип, наказ биреп җибәрә.

Район газетасында басылган 20 гә якын мәкалә авторы да ул. Мондый уңышларга ирешү өчен аңа күп кенә туганнарын да онытып яшәргә туры килә. Нефть чыгару рекордлары, бердәм совет кешесен формалаштыру, коммунизм төзү идеяләре күпләрнең аңын томалаган шул ул вакытларда. Габделбәр абый да үзенең истәлекләрен, нәсел шәҗәрәләрен урыс телендә язган, киләчәктә татар телендә укучы табылырына ышанычы булмаган аның. Әмма ләкин мин аның бу ялгыш фикере белән килешмичә, үзенең ризалыгы белән язмаларын әдәби татар теленә тәрҗемә ясаттым (тәрҗемәче – «Бөгелмә авазы» газетасы хезмәткәре Әлфинур Шәвәлиева). Алла насыйп итеп, ул язмалар да китап булып дөнья күрде (Габделбәр Сәетгәрәев. «Хатирәләр». Бөгелмә, 2014 ел). Ялгышларыбызны төзәтү – безнең бурыч! Татар телен югалтуга юл куймабыз!

Гайфулла хаҗиның икенче оныгы Сәетгали Сәетгәрәй улы Зәй-Каратай авылында «Уңыш» колхозы рәисе урынбасары һәм авыл Советы рәисе булып эшли. Зур агартуэшләре алып бара, авылдашларының тормыш-көнкүреш шартларын яхшырту, авылны яшелләндерү буенча шактый эшләр башкара, шулар тирәсендә матур бәйрәмнәр дә үткәрелә. Кыска гына гомерендә дә, якты кояш шикелле, әйләнә-тирәдәге бик күпләрнең күңелен җылытырга җитешкән ул.

Бүген Лениногорск шәһәрендә гомер кичерүче, анда татар халык театрын оештыручы һәм аның җитәкчесе Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Мәдинә Сафиуллина да әби-бабаларының данлы тормышын лаеклы дәвам итә. Аның кызы Диләрә Киев шәһәрендә яши, журналист, «Украина Медиа Холдинг» нәшрияты редакторы, «Татар йорты»ның вокаль ансамбле артисты.

Гайфулла байның тагын бер оныккае Расих Зиннәт улы Яруллин Тайсуган авылында мәчет төзү эшләренә җитәкчелек итә. Тырышлыгы өчен «Татнефть»нең элеккеге генераль директоры Ринат Галиев аңа хаҗга бару өчен акча бүлеп бирә. Казанда мәдрәсә тәмамлап, авыл мәчетендә актив эш алып бара ул. Туган авылында «Бүре чокыры» дигән чишмәне төзекләндерә.

Шулай ук Тукач Гайфулланың дәвамчы оныккайлары Алмаз һәм Миңнәхмәт Сәгъдиевлар – эчке эшләр подполковнигы, Ринат Сәгъдиев полковник дәрәҗәсенә ирешкәннәр. Розалия Яппарова Снежинск шәһәрендә озак еллар сәнгать мәктәбендә директор булып эшләде. Алмаз Вәлиәхмәтов Төркиянең Конья шәһәрендә Сәлҗүк университетында белем алды.

Аллага шөкер, үзем белгән йөзләгән туган-тумача кардәшләрем арасында җинаять эшләп, төрмәгә эләгүчеләр юк, барысы да җәмгыятькә файдалы кешеләр. Шактые үзенең тормышын көйләү белән генә чикләнмичә, башкалар турында да кайгыртып яши, дөньяга яңалык кертә. Ә андый кешеләрнең гамәлләре мактауга икеләтә лаек.

Язмамны үземнең шигырь юлларым белән тәмамлыйсым килә:

Тырыш һәр җирдә дә без,
Матур безнең халкыбыз.
Азат-хөр мәмләкәттә
Яшәргә без хаклыбыз!

КЫЯМ ҖӘГЪФӘРЕВ: АВТОБИОГРАФИК ИСТӘЛЕКЛӘР

Дамир Таҗи

СЕРЛЕ ДӘФТӘРЛӘР ЭЗЕННӘН

Чирмешән районындагы Кармыш авылы мәчетенең тарихын һәм дин әһелләренең язмышын ачыклаганда авылдашым Наил Гөлемов үзенең нәсел шәҗәрәсе турында бик тәфсилләп, бабаларыннан сөйләнелеп килгән истәлекләр белән уртаклашты. Борынгы бабалары Җәгъфәр Мөхәммәтшәриф улы Кармышның беренче мулласы, чукындырылган авылдашларын хак динебезгә кайтарудагы эшчәнлеге өчен гаепләнеп Себергә куылып, юлда гаҗизлектән, салкын җилләрдән туңып үлгән. Бу нәселдән бик күп муллалар чыккан икән. Шуларның берсе Талибетдин Хәйретдин улы унбиш яшендә ул замандагы иң мәшһүр саналган Тайсуган мәдрәсәсенә укырга кереп, шунда шәкерт, хәлфә, казый булып 1898 елга кадәр яши. Тәҗрибәле дин әһелен хәзерге Сарман районы Рангазар авылына имам хатыйп итеп чакыралар. Әле мал тупларга элгермәгән Талипның беренче никахы бәхетле булмый. Байлыкка күмелеп яшәгән, Югары Әхмәт Шәйхелислам ахунның кызы Сәҗидә белән аерылып Кыям исемле уллары әнисез кала. Талип хәзрәтнең калган балалары Түбән Мактамадан Насретдин мәзин кызы Хөмәйра абыстайдан. Талипка чаялыгына төрттереп «мишәр мулла» дигән кушамат такканнар. Наил әфәнде әнә шул Кыяметдиннән энесе Хәсәнгә бик күп кызыклы мәгълүматлар, тарихлар, исемнәр язылган серле дәфтәрләр күчкән диген иде. Без ул дәфтәрләрне биш еллап эзләдек. Бу нәселнең бер генә дәвамчысына да ул дәфтәрләр эләкмәгән, аның барлыгын да белмиләр. Хәтта Хәтер китапларын да актарып чыктык. Кыям Ватан сугышы елларында немецлар ягында оешкан «Идел-Урал» татар-башкорт легионында хезмәт иткән икән. Әсирлектән котылып кайтып 1947 елның 4 июлендә хыянәтчелектә гаепләнеп кулга алына һәм 25 елга хезмәт белән төзәтү лагерына җибәрелә. Бу кеше турында берәр нәрсә язылмадымы икән дип, язучылар Газиз Кашапов, Рафаэль Мостафиннарның җәлилчеләргә багышланган хезмәтләрен дә укып чыктык. Ул гына да түгел әле, имештер, әлеге язучылар, без телгә алган дәфтәрләрне Үзбәкстанда эзләп йөргәннәр дип ишеткәнебез бар. Димәк, алар легионер Кыям турында нидер белгәннәр, ләкин аның исемен китапларында телгә алмаганнар. Чөнки ул «хыянәтче», аның исемен язмаларда искәртү мөмкин булмаган. Фәү-

зия Бәйрәмова мәкаләләрендә дә бу легионер хакында берни күренми. Искәндәр Гыйләҗевнең безнең көннәрдә басылган «Татарский легион «Идел-Урал» исемле китабында «лектор Ягфаров»ның рәсеме бирелгән (соңыннан туганнары рәсемдә Кыяметдин абзыйны танып алалар), башка хәбәр юк. Сарманда яшәүче якын дустым Дамир ага Гарифуллин татар легионерлары турында «Татар егетләре – француз макизарлары» исемле китабын бүләк иткән иде. Аның туган абыйсы татар легионеры Гокәша Хәйруллин шулай ук 25 елга ирегеннән мәхрүм ителгән «гомерлек мәхбүс». Ниһаять шул китапта «Кыям Җәгъфәрев – «Туран кызы» поэмасы авторы дигән бер кечкенә җөмлә бар. Әһә, шигырь язу дрәҗәсендә торган каләм иясе, ул инде гади генә кеше түгел дип уйлап куйдым. Ә аннан соң лектор һәм пропагандист та әле. Аңлатып торасы да түгелдер, «Туран» сүзе үзе үк зур сәясәт, төрки милләтләрнең бер калыпта булып киләчәкләренә бер нигез салу ул. Легионерларны кем ничек кенә сүксә дә, алар Гитлер җиңү яулаган очракта ике дошман арасында калган татар милләте өчен ниндидер бер яшәү җирлеге булдырырга максат иткәннәр. Фашизм тарафдары булу да татар легионерлары өчен ят нәрсә. Шул ук китапта Сармандагы Яхшыбай авылыннан легионер Раян Зәбиров язмышы бәян ителә. Ул 1947 елда Әлмәт районы Салкын Алан авылында укытучы булып эшләгән җиреннән кулга алынган. Аны арбага да утыртмаганнар, ул ютәлли-ютәлли язмышына буйсынып, бу авылдан җәяүләп, үз рәнҗеш-каргышларын алып мәңгелеккә китеп барган, тимерчыбыклы таш келәт эчендә туберкулёздан үлгән. Ул сорау алулар вакытында Кыямнан кала, татар элитасына кергән кайбер исемнәрне дә әйткән. Мәсәлән, Шакир Алкаев – «Идел-Урал» комитетында хәрби бүлекне җитәкләгән; Мичурин – Муса Җәлилнең Моабит дәфтәренә дә теркәлгән Гали Корбанов; Саматов – типография мөдире Рәис Саматов; Сәет Баталов; Анатолий Кадиев – чуваш, «Идел-Урал» газетасында чувашлар, марилар, мордвалар өчен чыгарылып килгән кушымта мөхәррире; Гокәша Хәйруллин; Гарәфи Сәләхов; Мөхәммәт, 1895 елгы, Гани мулла белән бергә йөргән Гаяз Исхакый чыгарган «Милли юл» журналында эшләгән һәм башкалар.

Татар зыялысы Кыяметдин Җәгъфәрев (икенче документларда Җәгафаров), әлбәттә Муса Җәлил, аның көрәштәшләре, «Идел-Урал» җитәкчесе доктор Әхмәт Тимер (1910–2003) белән турыдан-туры аралашканнар. Әхмәт баштан ук, беренче чиратта Кыям, Гайнан, Җәлил, Алиш кебек йөзәрләгән татар зыялыларын бергә туплаган, алардан бер идарә үзәге оештырган. Әхмәтнең әтисе Әлмәт авылы (хәзерге шәһәр) мулласы Рәшит Яруллин, язучы тарихчы Һади мулла Атласилар белән бергә тугыз кеше 1938 елда төрек шпионнары дип гаепләнеп Казандаерткычларча

атып үтерелгәннәр. Вәкаләте зур булган Әхмәт Тимер хәрби әсирләр тотылган 15 ләп лагерьларда йөреп ачлыктан, хезмәттән һәм йогышлы авырулардан үлеп ятучы 2 меңнән артык татар-башкорт, чуваш егетләрен коткарган зат. Алар арасында булачак «Азатлык» радиосы җитәкчесе Гариф Солтанов та бар. Бу кешенең исемен татарның иҗтимагый-сәяси тарихына кертү һәм аклап таныту өчен тарихчы Ф. Бәйрәмова күп көч салды. Әмма, нечкә күңелле һәм бик тә сакчыл, тиз шикләнүчән татар җәмәгатьчелеге моны күп төрле фикерләр белән каршы алды. Легионерларның исемнәрен дөньяга чыгаруы бүген дә җиңел түгел. Иң кызганычы, мөгаен шулдыр. Кайчандыр алман илендә татар-башкорт легионын оештыручыларның берсе, соңыннан бөтен гомерен Төркиядә мөһаҗирлектә үткәргән, тюркология гыйлеме буенча бөтендөнья күләм дан казанган олуг галим белән, татар әдипләре озак еллар Төркиядә очрашып, елашып, аны һәр төрле җыеннарда мактап телгә алсалар да, чит илдә туган илен бер күрергә тилмереп яшәгән акыл иясенең фәнгә керткән хезмәтләрен генә түгел, хәтта автобиографиясен дә кайтара алмадылар. Әлмәттә яшәп туган якны өйрәнүче Роза Абзалова-Сәлманова гына галимнең автобиографиясен Төркиядән алдырып 2012 елда «Ахмет Тимер: возвращение» исемле бик зәвыклы, эчтәлекле китап чыгарды.

ОЧКЫЧТАН ҖИБӘРЕЛГӘН ХАТ

Кыямның кызы Зәкия улы Илдар әфәнде Милушев, бүген Ташкентта яши. Һөнәре буенча авиация инженеры. Россиянең Пермь мотор заводыннан Үзбәкстанда 27 еллап вәкил. Илдар очкычлардагы «кара әрҗә»-дип йөртелгән приборларны укучы белгеч. Күп тапкырлар чит илләргә командировкаларга барып кайта. Ул безгә бик теләп ярдәм итәргә алынды. Үзбәкстанда булган бөтен туганнарын, танышларын әйләнеп чыкты. Әмма серле дәфтәрләр һаман табылмый иде.

Без Илдар әфәнде белән интернет аша бик күп ихлас һәм дустанә әңгәмәләр оештырдык. Ул мәкалә яза башлаганымны белеп, махсус рисалә язды. Ул аны Россия өстеннән һавада очкычта барганда тәгаенләп, безгә җиргә юллады: *«1971 елда сөекле әниебез Зәкия Кыям кызы безне ата-бабаларыбыз ватаны Татарстанга алып барды. Баштан Ташкенттан Уфага барып әнинең дусты Ольга апаларда кунак булдык. Аннан «Алымов» теплоходына утырып Агыйдел аша Кама елгасына чыгып Алабуга пристанена килеп җиттек. Анда Кыям бабай әнисенең улы Мәхмүт абый Харисов белән күрештек. Можга аша поезд белән Казанга килеп төштек. Бу сәяхәттән санап бетергесез тәэсирләр алдык. Иң хәтердә калганы, Муса Җәлил һәйкәлен күрү иде. Әнием бик озак итеп һәйкәлгә карап торды да елап җибәрде. Мин аптырап аңардан нигә ела-*

вын сорадым. Бу шагыйрь абыең белән синең бабаң, минем әтием бергә немец әсирлегендә булганнар. Шул мизгел мәңге җуелмас булып күңелгә кереп калган. Педагог булып эшләгән әнием партбилеты булмаса да коммунизм идеалларына бик ышнучан кеше иде. Шунда да пионер галстугы тактырып, Җәлилнең шигырьләрен алдан ук ятлап әзерләтеп, миннән тантаналы төстә укытты. Бу минуттан мин Муса Җәлил көрәштәшенең оныгы идем. Еш кына туган-тумачалар әллә чынлап, әлә шаяртып гел шуны искәртергә яраталар иде. Шул хакта институтта укыганда да кайдандыр белеп алганнар.

Алтмышынчы елларда миңа 6–7 яшь кенә булса да «Андижан нефтепром»да яшәгән Кыям бабама Татарстаннан бик күп кунаклар килеп-китеп йөриләр иде. Андый вакытта әни мине аның янына уйнарга җибәрми иде, иркенләп сөйләшсеннәр дигәндер. Әмма бабай мине үзе белән паркка әләктереп китә, кунаклары да аңа ияреләр. Алар бик каты, нәрсәләрдер турында бәхәсләшеп, бер-берсенә куллар болгап озак сөйләшәләр иде. Соңырак белдем. Бу кешеләр Муса Җәлилне реабилитацияләү өчен аның хатирәләрен язып алырга килгәннәр икән. Мин еш кына, нигә бабайның орден-медальләре юк дип әнинең теңкәсенә тиеп йөрим. Әни, ул әсирлектә булган, сугышырга өлгермәгән дип миннән котыла иде. Боларны ишеткәч мин бик хисләнәм. Чөнки әсирлек турында совет фильмнары буенча мавыктыргыч бер кызык нәрсә дип кенә уйлыйм. Әбием бабайның кемгәдер гел язуда икәнен әйтә. Бабай җитдиләнеп, кемгә булсын инде, әнә оныкларыма язам дип миңа төртеп күрсәтә иде. Имештер, менә күрерсең әле, алар мине аңларлар, безнең бабай хыянәтче булмаган диярләр.

Шактый еллар узды мин авиация институтына укырга керергә әзерләнеп документлар җыеп йөрим. Минем янга әнинең бертуганы Талмас абый килеп керде. Ул мине кисәтергә килгән икән. Документларда нәселебездә әсирлектә һәм оккупациядә булучылар турында ялгыш кына да авызыңны ачма, бөтен гомерең заяга узар диде. Ул совет армиясенең замполиты, майор дәрәҗәсен алган офицер илдәге вәзгыятьне бик яхшы аңлаган. Соңырак туган-тумачалардан Кыям бабайның көндәлек дәфтәрләре энесе Хәсән Талип улына күчкәнлеген белдем. Ул аларны гарәп графикасыннанкириллга күчереп язарга алган. Совет иле таркалгач чын хакыйкать әйләнеп кайткандай булды. Дөньяга карата икенче төрле караш туды. Мин бабам дәфтәрләрен искә төшереп аларны чынлап торып эзләргә керештем. Хәсән абый гомеренең азагында Азнакай шәһәрендә төпләнеп калмакчы булган. Ләкин ул анда калалмаган, яңадан азиягә китеп шунда җирләнгән. Хатыны Алла Ташкентка улы Марат янына күчкән. Маратны табып дәфтәрләр турында сораштырдым. Ләкин, Марат

тупас төстәрәк җавап кайтарды, минем дәфтәрләр артыннанкилүем аңа ошамады һәм ул, бу язуларның атасының хатирәләре булуын һәм бәлки әле аларны китап итеп чыгару турында да уе барлыгын әйтте. Ни кызгыныч, Марат та озак яшәмәде, йөрәк өянәге белән китеп барды. Әнием Алла ападан сорашып белеште, дәфтәрләр аларда юк икән. Марат минем белән бәхәсләшкән вакытта, дәфтәрләрнең кайдалыгын үзе дә белмәгән икән. Соңыннан бу фатирга Хәсән улы Ринат урнашып алды. Менә шул Ринат Ташкенттан Маргеланга күчкәндә фатирда дәфтәрләрне таба да, аларны җыйнак итеп бер капчыкка салып әнигә китереп китә. Әни ул вакытта бабайның ир туганы, бервакытта да өйләнмәгән, рак белән чирләгән Шәүкәт абый белән яши иде. Авыр вакытлар бит, дәфтәрләр кайгысы югала, онытыла. Шулай да, әни бервакытны бабайның төрмәдә иҗат ителгән 12 битлек шигырьләр дәфтәрен кайдандыр тапты. Ул шигырьләр балаларына һәм оныкларына багышланган иде. Әни аларны безгә укып бик өзгәләнде, җылады. Әниебез хәтер югалту кебек яман чир белән авырый иде. Соңга табарак ул беркемне дә танымый башлап Гөлнара сеңелемдә тәрбияләнде. Бәхетсезлек өстенә бәхетсезлек дигәндәй табиблар Гөлнарада яман шеш авыруы таптылар. Әнинең фатирын сатып, бик күп акчалар бәрәбәренә кыйммәтле дарулар белән аны коткарып калдык. Әни былтыр вафат булды. Кырык көн узмыйча, без аның бер әйберенә дә кагылмадык. Гөлнара, фатирны җыештырганда, капчыкта татар телендә ниндидер дәфтәрләр килеп чыкты, макулатурага тапшырыйммы, әллә килеп карыйсыңмы, аласыңмы дип шалтыратты. Шатлыгымнан тыным кысылып куйды. Менә югалган дәфтәрләр табылды.

Мин яраткан әбием Лотфулла мулла Мәвләвиев кызы Рауза (Шыгай авылыныкы, Сарман районы) аша татар сөйләм телен белдем (искәрмә: нәселләре борынгы татар шагыйре Мәүлә Колыйга барып тоташа). Без аңа «Казан утлары», «Азат хатын» журналларын яздыра идек, һәр атна кич пылау пешереп Үзбәкстан радиосыннан татар концерты тыңлыйбыз. Мин урыс һәм үзбәк телләрен яхшы беләм, ләкин татар телен аңлап бетерә алмыйм. Шулай да дәфтәрләрдә ни язылганына яхшы төшенәм. Монда татар халкының тарихы, нәселебез хәяты чагылыш тапкан. Мине аеруча бабайның немецларда һәм Сталин лагерларындагы тормышы кызыксындырды. Бу хакта бер сүз дә юк. Уйлап карасаң булуы да мөмкин түгел. Булган очракта да хакимияттән бик куркып яшәгән Хәсән абый аны юкка чыгарыр иде. Шулай да әнием һәм әтием Кәрим Али улыннан ишетеп калган идем. Шуны да әйтим әле, әтием Тамбов мишәре, 1944 елда кырым татарлары белән депортациягә эләккән. Имештер бабай, әсирлектә ниндидер хезмәт, әсәр язган, әсирләрдән татар халкының фольклорын,

җырлар, әкиятләр, әйтемнәр җыеп йөргән (искәрмә: бу төрек (татар-редакция) галиме Әхмәт Тимер кушуы буенча эшләнмәде микән?). Исән калуына өметен югалткан бабам әнә шул язуларын әсирлектән котылган бер иптәше аша туганнарына җибәргән. Ләкин алар эзсез югалганнар. Мин бәләкәй чакта кайбер китапларда кайбер әйтемнәр астында К. Җәгъфәрев исемен күргәләгәнемне хәтерлим әле. Кем белә, бәлки ул дәфтәрләр дә кайдадыр ятадыр. Бабайның кайчандыр дәфтәрләр мәсьәләсендә миңа төртеп күрсәтүе очраклы хәл булмаган икән. Бу дәфтәрләр шәхсән үз кулыма кире әйләнеп кайтты. Үзбәкстанда бу дәфтәрләрнең эчтәлеге миннән кала берекмгә дә кызык булмаганын аңладым. Бу дәфтәрләр бабамның туган иленә кайтырга тиеш дигән катгый фикергә килдем. Аның язулары татарларга гына бик якын һәм бик кадерле бит. Бабам тормышымда түземлелек һәм каһарманлык үрнәге булып торды. Кыям бабам һәм Рауза әбием истәлеге итеп аларның иң яраткан җырлары «Сарман вальсын» үзем белән йөртәм. Чит илдә сагынуга һич чарам калмаганда әнә шул моңлы Сарман көенә негрларны биеткән идем. Соңгы елларда Дамир Таҗиев белән бик нык дуслашып, аралашып киттек. Аның белән Әлмәттә дә очрашып көннәр буе сөйләшеп туймадык. Ул бу дәфтәрләрнең татар халкы тарихы өчен әһәмиятле булуын аңлатты. Монда Кармышта унсигезенче гасырда яшәгән Җәгъфәр мулладан алып унтугызынчы гасыр ахырында мәшһүр Тайсуган мәдрәсәсендә шәкертләр тормышы, фаҗигале хәлләр, татар көнкүреше, якын тирә авыллар белән аралашу, билгеле шәхесләр, мәгърифәт-тәрбия, еш кына мәзәкханәләр бик матур итеп публицистик алымнар белән тасвирланган. Рангазар авылы тарихы аның исеменнән, табигатеннән алып, шунда XIX–ахыры һәм XX гасыр башында яшәгән ярлы-ябагай, байлар тормышы, яшәеш, муллаларның үзара тарткалашуы, мәчет-мәдрәсәләр, әхлак һәм әхлаксызлык, сәүдәчелек, хәтта урам-тыкырык, сазлык-таулык атамалары бер бөтен истәлекләр сәхифәсе булып үрелгән һ. б. Татар милләте кешеләре бабамның Сталин төрмәләрендә, ә аннан соң гаиләсеннән аерылып яшәргә мәҗбүр ителгән шартларда, ялгызлыкта язылган бу хезмәтен укучыга җиткерә алсалар иде. Мин бу 9 дәфтәр белән идарә итү хокукын дустым Дамирга тапшырам. 2014 ел».

КЫЯМНЫҢ ТОРМЫШ ЮЛЫ

Беренче никахтан бәхет тапмаган Талип мулла икенчегә өйләнә. Туй буласы көнне белешеп, күршедәге Югары Әхмәт (Сарман районы) авылындагы кодалары үч итеп, аның бер яшьтә тулмаган Кыям улын, тарантас белән алып килеп йорт янәшәсендә үскән шомыртлар арасына утыртып китәләр. Талипның әнисе Гамбәр карчык бала елаган тавышны

ишетеп урамга чыга. Мулланың икенче никахы да чак кына өзелмичә кала. Гамбәр әбисе аны Кармышка алып кайтып берничә еллар тәрбияләп асрый. Талип хәзрәт түзми, Кыямны яшь әни янына алып кайта һәм кая гына барса да үзе белән ияртеп йөри. Баланың күп нәрсәләрдә бик сәләтле булуы күренә. Ул шигырьләрне, догаларны тиз ятлый, матур тавыш белән укый, күргәннәрен сөйләп бирергә ярата. Алты-җиде яшьлек малай өлкәннәрнең сөйләшүенә дә кушылып китә торган була. Авылдашлары бу баланың акылы тулы микән дип аптыраштa калганнар. Ул язарга да җитез, күргән юлларын, хайваннарны, кушаматларны кая да булса язып куя икән.

Кыям Тайсуган мәдрәсәсендә укып Казандагы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенә бара. Казан тормышы аны бетереп үзенә йота. Ул мәдрәсә тулай торагында яшәп татар театрына тамашага йөри, анда суфлёр да була, пьесалар күчереп тарата. Инкыйлаб еллары аркасында диннән читләшә дә, митингларда катнаша, җәдидчеләр сафына керә, вәисиләр йорты янындагы атышларны күрә. Казандагы мәдрәсәләр дә ябылып бетә. Шуннан соң Минзәләдә педогогика курсларын бетереп Сарман районындагы Иске Кәшер авылында укытучы, татарча спектакльләр куя. Уфада да бераз укып ала. Галимҗан Ибраһимов, Сәйфи Кудаш, Фатыйх Сәйфи кебек әдипләр белән танышып кайта. 1919 елда Теләнче Тамакта культура агарту бүлеген җитәкли, Себергә качып киткән татар меценаты Халфиннар йортында халык китапханәсе, кибетләрендә клуб ача, 1920 елда сәнәкчеләр фетнәсен бастыруда катнаша, хәттә Төркестанга басмачылар белән сугышырга җибәрелә. Анда ул каты авырап китә... Сарман, Нөркәй кооперацияләрендә эшли, яңа су һәм пар тегермәннәре төзеттерә. Әмма ул яңа властька ничек кенә үзенең тугрылыгын күрсәтсә дә, ул баребер мулла малае булып кала. Алда буласы вакыйгаларны тоемлап ул Үзбәкстанга китә....

Сугыш алдыннан Маргеланда үзбәк балаларына тарих һәм география фәннәре укыта. 1942 елда, хатыны Раузаны, балалары Шәүкәт, Зәкия, Рәмзи, Талмасны калдырып сугышка китә. Шул елның 29 августында Гжатск шәһәре өчен барган сугышларда контузия алып, кабыргалары сынып дошманга әсир төшеп, татар-башкорт легионында хезмәт итә. Аннан котылып кайткач тагын лагерь михнәтләре башлана, «хыянәтче» дип аркасына наган терәп кулга алына. Казанда бер елга якын җәзаланганнан соң суд була. Ул Карабаш лагерында чак кына үлмичә кала, үпкәләре шешә, үзендә малярия һәм бронхит. Инвалидлык бирәләр. Амнистиягә эләгеп 1956 елда тоткынлыктан азат ителә. Әмма аңа гаиләсенә кайтып керү бәхете тәтеми. «Хыянәтче»дән йөз чөерәләр, чөнки барысы да укымышлы, дәрәҗәле урыннарыннан колак кагудан куркалар. Тамагын туйдыру өчен нефтепром «Павланташ»ка оператор булып урнаша.

Тормыш көтелмәгән хәлләрдән торадыр мөгаен. Шәүкәт НКВД гаскәрләренә хезмәт итеп зэкларны саклаган. Караганда (Карабаш һ. б.), Җизказган лагерларында совет хакимиятенә каршы сәяси тоткыннар һәрдаим фетнәләр, баш күтәрүләр оештырганнар. Шулай бервакытны коридор буйлап камераларны тикшереп йөргәндә, кемдер карлыккан зәгыйфь елаклы тавыш белән Шәүкәт, Шәүкәт дип аны чакыра. Шәүкәтнең иң нечкә күңел җепләре өзелеп киткәндәй була. Аңа каты кисәтү һәм шелтә белдереп моннан бик ерактагы башка лагерьга хезмәткә җибәрәләр. Шәүкәт бик рәхим-шәфкатьле, туганнарының балаларын үстерешергә булыша, гомере буе бакчада җимешләр үстерә. Язучы Габдрахман Әпсәләмов үзенең «Ак чәчәкләр» әсәрендә Шәүкәт образын файдаланган дип әйтәләр туганнары.

Кыям Раузасын, балаларын бик нык яраткан икән. Үпкәләп ятмый, гаиләсе яшәгән мәхәлләдә акчага вакытлыча фатир алып урнаша. Ул шуннан шыпырт кына кунакка әниләре янына кайткан балаларын күзәтә, йөрәге түзмәгәндә фатирына бикләнеп өзгәләнеп елый. Балалардан өйдә Талмас кына калган була. Ул мәктәпкә киткәч Кыям бакчага кереп Раузага ялкынлы мәхәббәт белән ташып торган татарча җырлар җырлый. Алар яңадан кавышып китәләр. Кыямның тагын биш ел гомере калган була. Ул бик каты тәмәке тарта. Үлеменә дә шул сәбәпче. Аны 1967 елда үзбәк зиратына җирлиләр. Озату мәҗлесенә бөтен туганнары, аны белгән дуслары, үзбәкләр килә...

Без «Кыям истәлекләрен» мөмкин булганча кыскартып, кабатлауларны сызып, кайбер урыннарын төзәтеп, иң кызыклы әһәмиятле бүлекләрен генә укучы хөкеменә тәкъдим итәбез. Гарәп теленнән алынган сүзләрнең мәгънәсен җәяләр эчендә күрсәтеп бардык. Ә Рангазар авылы тарихы, анда Талип хәзрәтнең эшчәнлеге тагын бер аерым хезмәт язуны таләп итә. Анысы киләчәккә калып торыр. Истәлекләрдә милләтебез тарихының чын йөзе тарихи шәхесләр белән бәйләнеп чынбарлыкта, автор үзе күргәнчә бәян ителә.

ҖӘГЪФӘР МУЛЛА

Патша галиҗәнәбләреннән чиксез хокуклар алып Идел буенда Ислам диненең тамырын корытып, татарларны урыслаштырып бетерү өчен үтә явыз гамәлләр кылган Лука Канашевич, халык телендә Аксак Каратун дип йөртелгән христиан миссионеры, 1740–1742 елларда Казан янындагы бөтен мәчетләрне һич бернинди тоткарлыксыз җимереп, ватып һәм яндырып йөри. Бу мәрхәмәтсез вакыйгалар Кармыш авылын да читләтеп үтми. Мөгаен монда Лука үзе дә килеп чыккандыр. Авылны коралланган солдатлар белән уратып алалар. Чукындыруның кайсы елга туры килүе дә билге-

сез. Миссионерлар Кармышка килеп-чыгып йөрүне бөтенләй туктаталар. Авылда мәхшәр башлана. Биш вакыт намаз укыла торган йортны мәсхәрәлиләр, эчендәге әйберләрне сындыралар, тибәләр һәм үзләренең динен иң дөрес хак юл дип халыкка көчләп тагалар. Әмма беркем дә муенына үзе теләп тәре такмый. Гомере буе бөтен нәрсәдән дер калтырап яшәгән халык көчләү, үтерү һәм сөргендә ачка катып үлүдән куркып, эченнән бисмилләсен әйтеп, Аллаһыдан гафу сорап чукынгандай итәләр. Чукындырылганнарның исемлеген төзеп катгый төстә янәшәдәге чиркәүләргә беркетелә. Болар Күтәмә, Кармалка яки Новотроицк чиркәүләре булса кирәк. Кармышның бер ише Аксак Каратунның бу якларга килүен ишетеп урманлыкларга кереп качкан була. Алар арасында дини уку-язуны яхшы белгән Җәгъфәр мулла да бар. Әнә шул рәвешле бер төбәктән күчеп килгән кан кардәшләр арасында зур упкын хасил була. Инде кыз бирү, кыз алу, туйлар уздыру, гыйбадәт кылулар икенчегә әйләнә. Ике исемле татарлар барлыкка килә. Алар юньләп үзләренең урыс исемнәрен әйтә дә белмәгәннәр һәм бу аларга кирәк тә булмаган, үзләренчә, яшертен булса да мөселман гореф гадәтләрен дәвам иткәннәр. Әнә шул чукындырылганнар аркасында авылда азан әйтелми, рәсми төстә намаз укуларга да ирек куелмый. Шул сәбәпле чукынмаганнар үзләренә Түбән Кармыш дигән яңа исем алганнар. Бу аларга дини мөстәкыйльлек бирә. Миссионерларның авылга куелган шымчылары халык эчендә ни булганын, ни сөйләгәннәрне чиркәүгә җиткереп торганнар. Ул хәбәрләр чиркәү әһелләре өчен бер дә куанычлы булмый. Кармышлылар чукынган авылдашларын «мөкерәләр» яки «мәкруһ»лар (начар күрелгән мәҗбүри гамәл мәгънәсендә) дип йөртәләр, «керәшен» дип әйтергә куркалар. Бу авыл халкының бик диндар булулары да урыс золымыннан котылу өчен ничек кенә булса да Ислам диненә тотынып калудан гыйбрәттер. Кулыбызга килеп кергән ошбу көндәлектә мондый юллар бар: «Безнең бабалар Казан артындагы Кармыш шәһәрчегеннән күчеп килгәнгә туры килә. Бөек Болгар дәүләте вәйран ителгәч, әле Казан дәүләте аякка басмаган бер дәвердә Кармыш төрки халыкларга мәркәз булып хезмәт иткән. Шиһап хәзрәт Мәрҗани үзенең үлемсез «Мөстәфадел-әхбәр...» әсәрендә «Вә галикол Олуг Мөхәммәд хан шәһәре Сарайдан матруд булдыгы бәгъдендә Казанга килмәй Нижний вә Кармышта карар тапты» (Искәрмә: без бу юлларны 1989 елда басылган ул китапта күрмәдек, күрәмсең ул гарәпчәсеннән төшеп калгандыр дигән фикергә килдек). Бабаларның Кармыштан качып дәһшәтле 1552 елгы вакыйгаларны кичергәннән соң Кама елгасының сул ягындагы күпчелек татар авыллары шул фаҗигаләрдән соң нигезләнә башлаган. Унҗиденче гасыр башлларында ук Кармыш авылы шул хәзерге урынында торганлыгы анык билгеле» (Д.Т. искәрмәсе: әмма андый документны беркемнең дә күргәне юк).

Җәгъфәр бу кара елларда халык арасында баш булып торганлыгын, курыкмас бер көчле кеше булуын картлар буыннан буынга сөйләп килгәннәр. Беренче муллабыз яңа туганнарга мөселманча исем куйган, үлгәннәрне мөселман итеп күмгән, дини бәйрәмнәрдә гает намазларын укыткан. Ул елларда имамәтчелек кылу өчен урыс хөкүмәтеннән рөхсәт алу кануннары әле кертелмәгән, беркем дә муллалыкка указ сорап урыска ялынып йөрмәгән. Киресенчә христиан дин әһелләре татар авылларында мондый кешеләрне булдырмау өчен зур тырышлык куеп төрле мәкерле чаралар күрәләр. Әмма үз заманына дөрес бәя бирә белгән укымышлы имам мондый гаделсезлектән, хурлыктан читтә кала алмый, корал һәм тәре белән җиңеп булмый торган рухи каршылык оештыра. Авылга поп үзенең сакчылары белән тәресен күтәреп килгәндә өй хуҗасы күрше авылга чыгып киткән була, яисә башка бер урында качып утыра. Бу кешеләр балаларына исем кушу өчен чиркәүгә бармыйлар. Йортта хуҗаны тотсаң да, попның күңеле булсын өчен генә ашык-пошык иконаны яшерелгән урыннан алып түргә элеп куя да, ул китү белән үк бисмилләсен әйтеп иконаны икенче килгәнгә кадәр сәндерәгә атып бәрә, шуннан кала ул аның бер файдасын да белми. Бу кешеләр нәрсә генә әйтсәң дә, белепме-белмичәме гел киресен эшләп торалар. Поп Кармыш урамы буйлап арып-талып «Зягфәр башына нәләт төшсен» дип карганып йөри һәм беркадәр шүрли дә, көтелмәгән хәл килеп чыкса, тиз генә качып китү җае да алдан уйланылып куйган була. Бары тик шул Җәгъфәр генә халыкны котырта, керәшен балаларына мөселман исеме бирә, закон бозып туй никахлары, җеназа намазлары укый, дини мәҗлесләрдә үзенекен өйрәтеп йөри. Ул гына түгел әле, керәшен зиратына күмелүчеләрнең васыятен искә алып, караңгы төннәрдә шуларның туган-тумачалары белән мәрхүмне янәдән җирдән казып алып, табутны ватып ыргыталар да җәсәдне юуып, ләхет алып мөселман зиратына иңдерәләр. Мондый куркыныч эшләр Кармышта шактый еллар дәвам итә. Урыс поплары моны белеп алып бик зур җәнҗал чыгаралар. Керәшен зиратына пүнәтәйләр белән килеп бик күп каберләрне ачып карыйлар. Җәгъфәр мулланың эшләре һәммәсе ачылып китә. Аны кулга алып авылдагы бик күп кешеләрне тикшерәләр. Мулла абзый бөтен эшләрне дә үз өстенә алган булса кирәк, кулларына богау салып алып китеп Казанда суд кылалар һәм гомерлеккә каторга хезмәтенә Себергә җибәрәләр. Ул шунда газапка, карлы-буранлы салкын җилләргә түзмичә юлда үлеп кала. Кайда үлгәне, кайсы елда хөкем ителүе бу көнгә кадәр билгеле түгел.

Җәгъфәр хәзрәтнең авылда калган ятим гаиләсен урядниклар күзәтү астына ала. Аларга укырга, мулла булырга, авылның җәмгыяви эшләрендә катнашулар тыела. Гобәйдулла исемле улы Кармышта яшәп иген игә. Тормышы бик фәкыйрь, өй-йортлары, каралтылары начар булып бик авырлык

белән генә гомер итә. Балалары Фәхретдин белән Сөнгатулла балачакларыннан ук мөмкин булганча хуҗалыкта булышалар. Фәхретдин эре сөякле, таза, озын буйлы ир. Озак еллар патша хезмәтендә, урысның Кавказмы әллә Кырымнымы буйсындыру сугышларында катнашып хезмәт итеп кайтса да егәрлеген югалтмаган. Энесе киресенчә, атасын сөргенгә озаткан патшага хезмәт итүне харам санап, үзлегеннән дини китаплар укып, урыс дөньясының вәхшилегенә төшенеп армиягә бармас өчен авылдан чыгып качкан. Себердә каңгырап, сукбай булып ирекле сәяхәтләрдә авылдан-авылга, шәһәрдән-шәһәргә күчеп килгән Сөнгатулла Троицк шәһәрендә тукталып кала. Шунда мәдрәсәдә укып хәлфә дәрәҗәсенә ирешә. Улы Гайфулла Томск шәһәрендә танылган бай сәүдәгәр булып җитешә...

Искәрмә: Җәгъфәр турындагы мәкалә алар нәселеннән булган Талип хәзрәт Хәйретдиновның (1869–1921) улы Кыям Җәгъфәров (1900–1967) истәлекләренә нигезләнеп язылды. Бу хәлләр турында ерак заманнарда ук сөйләгәннәр. Шулай ук кайчандыр авылыбыз картларыннан ишеткән хәбәрләрне, үзебез белгәннәрне дә шунда язырга булдык. Бик тәгаен булмаса да үз милләте өчен шәһит киткән җанның сурәтен язып карадык. Нәселләренең кайчандыр Россиядән качып (1895 нче еллар) киткән бер нәселендә, кардәшебез Бәһзат Акташта сакланган шәҗәрәдә, мулла абзыйның этисе Мөхәммәтшәриф итеп күрсәтелә. Авылда Җәгъфәрне Пугач фетнәсендә эзәрлекләүдән качып килеп чыккан дип әйтүчеләр дә бар. Имештер ул Балык Бистәсендәге Күгәрчен авылыннан икән. Әмма документаль дәлилләрне күргәнебез юк. Галим Марсель Әхмәтҗановның «Татар шәҗәрәләре» китабының икенче томында, язучы Касыйм Бикколов төзегән Буа төбәгендә Яңа Тинчәле авылы шәҗәрәләрендә Сүнәй баба нәселендә Мөхәммәтшәриф улы Җәгъфәр бар. Монысы күбрәк дөреслеккә туры килә. Шул ук төбәктә, чыгышы белән Түбән Наратбаш авылыныкы шагыйрь Гарифҗан Хәсәнов (1812–1893) шәҗәрәсендә Җәгъфәр Мөхәммәтшәриф исеме күренә. Кармыш авылының 1858 елгы ревизия язуларында Гобәйдулла (1785), Хәйбулла (1789), Хәмидулла (1791), Ибатулла (1799) Җәгъфәревлар теркәлгән. Болар Җәгъфәр балаларымы, әллә оныкларымы дигән сорау безләргә тынгылык бирми. Оныклары дигәндә мулланың 1740–1750 еллардагы чукындыру вакыйгаларын күрүе дөреслеккә бик якын килә. Әгәр аның 1799 елда туган улы бар икән, димәк ул яшерәк, чукындыру вакыйгалары узганнан соң гына имамәтчелек кылгандыр дип әйтеп була. Кармышның 1816 елгы ревизия язуларында аның исеме бетереп күренми.

(Дәвамы бар)

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СЕЛА СТАРАЯ КИРЕМЕТЬ АКСУБАЕВСКОГО РАЙОНА

Р. З. Салиев

Антонация: *В публикации рассказывается об истории возникновения с. Старая Киреметь – родины классика татарской поэзии Хасана Туфана. История села достойна уважения. Нам есть чем гордиться!*

В 2017 г. я издал книгу «История села Старая Киреметь» (Казань, изд. «Яз», 284 с., редактор Нурулла Гариф), где на основе хорошо подобранных архивных материалов и воспоминаний местных жителей рассказывается об истории возникновения и развития села, корни которого уходят в далёкое прошлое…

Ключевые слова: *Киреметь, Карый Оммят, пустоши, «Великая замятня», Ландратская перепись.*

Глубоко в историю уходят корни с. Старая Киреметь. Село в буквальном смысле стоит вблизи древних поселений булгар, то есть в историческом плане расположено в ближайшей округе Биляра – Великого города – столицы домонгольской Булгарии. В 20 км к юго-западу от Старой Киремети расположено с. Шербень. Не лишним будет сказать, что это село в 1996 г. отметило свое 1100-летие. Выходит, от Старой Киремети рукой подать до села, которое старше самой Казани почти на целое столетие. Хотя, по мнению историков, люди здесь жили и раньше, об этом свидетельствуют многочисленные археологические находки. Как мы знаем из истории, до монгольского завоевания в нашей местности было Булгарское государство – одно из крупнейших средневековых государств Восточной Европы. В ее истории запечатлена часть истории народов Среднего Поволжья и Прикамья, прежде всего, татарского народа.

В своей автобиографии Хасан Туфан писал: «Древнейшие курганы, развалины старинной крепости на поле, называемом «казённой поляной», одинокая могила вдоль большой дороги, хранящая тайну когда-то разыгравшейся здесь трагедии,– таковы мои первые детские впечатления о родном крае. Когда-то мой край был одним из центров древней булгарской культуры. С тех пор до нас дошли лишь старинные легенды и предания».

Оказывается, были курганы и развалины старинной крепости…

Если дать волю фантазии, то легко можно представить, как маленький Хисбулла (Хасан) с ватагой деревенских ребят целыми днями пропадал на развалинах этой крепости. Возможно, ребята играли в «войну», может

они искали клад. Я и сам в детстве со старшим братом не раз бывал на этом месте, но, к сожалению, мы развалин крепости не видели. Очевидно, никто не позаботился об их сохранности для потомков. По словам моего отца, в те годы у пахарей был лозунг: «Пахать всегда, пахать везде!» Из «казённой поляны» многие трактора не могли дотянуть своим ходом до МТС, они часто ломались по неизвестной причине. Так,видимо, земля-матушка, сопротивлялась варварскому отношению людей к своей истории. Прозрение как всегда приходит слишком поздно. Очень хочется надеяться, что эти строки прочитает кто-то из археологов и в скором времени на это место прибудет десант. Видно же, что земля Старокиреметская хранит в себе много нераскрытых тайн, нужно только спуститься в глубины культурного слоя. Почему же археологи тянут с приездом? Чтобы определить точный возраст Старой Киремети нужно заложить раскопы по всей деревне. А на радиоуглеродный анализ одной только археологической находки потребуется немало средств, одним словом, большие деньги. Вот поэтому остается только надеяться на чудо…

На картах, отображающих период Булгарского государства, значится город Биляр, но с. Старая Киреметь и других населенных пунктов нынешнего Аксубаевского района мы там не обнаружим, но это не значит, что Старой Киремети не существовало. Точную дату образования Старой Киремети мы не знаем. Документов об этом не обнаружено. Его древность, возможно, удастся выявить по археологическим находкам. Но, к сожалению, эта территория пока полностью не изучена археологами.

Среди жителей чувашской стороны Старой Киремети бытует легенда, что раньше всех тут жили чуваши-язычники, у них была Кереметь – священное место, где они молились семьями перед началом посевных работ. Место это очень почиталось всеми жителями. Но чуваши здесь появились только через сто лет, после завоевания Казанского ханства, после того, как эти земли начали пустовать. В это же время сюда переселялись и татары – они назвали деревню – Татарская Киреметь. В этой легенде упускается из виду очень важный факт, который не отрицают ученые-историки. Это факт заключается в том, что киремети были и у древних булгар, прямыми потомками которых частично являются казанские татары.

Кереметь обычно находится на каком-то возвышенном месте, возле которого обязательно находится источник. Часто для этого выбирали защищенное со всех сторон место. Таким Кереметем была местность вблизи Биляра, превратившаяся в природный храм всего общества Волжской Булгарии. С принятием верховной властью ислама Кереметь приобретает название «Валем/Малем-ходжа». Но возникновение вторичного названия не могло стать запретительным тормозом посещения чувашами, марий-

цами, мордвой и удмуртами этого святилища. С распространением среди народов Среднего Поволжья христианства Русская православная церковь также пытается перетянуть Валем-ходжу на свою сторону. Православные стали посещать святилище в дни церковных празднеств. При молениях вблизи родника ставили иконы, а местность назвали «Святым ключом».

Слово «керемет» происходит через тюркское и персидское посредство от арабского «карамат» – «чудо». В прошлом, в религиозном миропонимании народов Среднего Поволжья Кереметь, например, у татар, в связи с принятием ислама, перешла в иное восприятие – киреметью стали называть родники, которые текут в направлении Кыйблы – Мекки. А у чувашей оно выступало как главное святилище. Главным оно было и в Волжской Булгарии раннего периода.

История основания д. Старая Киреметъ и происхождение её имени восходит к булгарскому и золотоордынскому периодам. «Монда, дөньядагы иң зур шәһәрләрнең берсе булган Биләр тирәсендә кайда чишмә, елга булган, шунда авыллар барлыкка килгән…».

Думаю, сейчас как раз время рассказать уважаемому читателю о Старокиреметском надгробие, о котором писал Хасан Туфан в своей автобиографии…

Это надгробие позволяет уже документально утверждать о времени возникновения Старой Татарской Киремети. Обратимся к источнику 169: *«Старокиреметское надгробие. XIV в. Старая Киреметь, с. Аксубевского района, левый берег р. Киреметь, левого притока р. Шербень, правого притока р. М. Сульча. В 1 км на юго-запад от села, около шоссе есть булгарский надгробный камень (142×69×22 см), разломанный на три куска. На верху камня – арка с розеткой, текст выполнен почерком насх рельефными буквами, сохранность плохая. Дата – 1351 г.»* [Р. Г. Фахрутдинов: 1975, № 126; Ф. С. Хакимзянов: 1978, с. 193.; A. Rona-Tas: 1976. с. 169–170. Этап Улуса Джучи («Золотая Орда») и Казанского ханства].

Одинокое надгробие многие века хранит свою тайну. Имени человека, которому воздвигнут этот памятник, в деревне не знает никто. Наверняка, это был очень уважаемый или даже святой человек. Жители Старой Киремети считают, что Старокиреметское надгробие – это могила древнего татарского воина, погибшего в жестоком бою с врагами. Тогда почему усопшего по мусульманской традиции не увезли на родовое кладбище, а похоронили в чужих краях? Люди всегда останавливаются, увидев это надгробие, и долго читают суры из Корана. Среди жителей деревни распространено мнение, что мольбы возле этого надгробия лучше принимаются Аллахом. По словам старожилов, жители Старой Киремети никогда не слышали и не считали, что это место когда-то было кладбищем, где хоронили умерших жителей деревни. Почему же жители Старой Киреме-

ти хотя и почитают эту могилу, но считают её «чужой», а не своей? Мне кажется, этому есть простое объяснение. Известный ученый-историк Нурулла Гариф считает: *«Ул – зират булырга тиеш. Бүтән җирдә дә бер, яисә ике генә таш торган урыннар бар, әмма, алар барысы да зиратлар. Авыл кешеләре аларны үзләренеке дип санамауларының сәбәбе – чөнки хәзерге авыл кешеләре – алар барысы да «пришлыйлар» («чужойлар»). Әлеге зират атамасы шушы авылга Иске Кирмәт – Иске зират мәгьнәсендә атама биргән дә инде. Тарихчылар бу чорны яхшы белә»*.

Это время в русских источниках получило название «Великая замятня». Во времена «Великой замятни» происходили междоусобные войны. С 1359 по1380 гг. на золотоордынском престоле сменился два десятка ханов, а многие улусы попытались стать независимыми. И Аксак Тимур прошёл войной в этих краях, также прошли Токтамыш и Идегэй. Местное население края спряталось кто-куда или же мигрировало в более благополучные регионы – Предкамье и Предволжье. В одно время эти края совершенно опустели. «Пустоши» возникли и в XVI–начале XVII вв. Все они являются бывшими жилыми поселениями, опустевшими в основном в ходе Казанской войны 1552–1556 гг. Почти все они в течение XVII в. были заселены заново. Когда эти места начали заново заселяться, могильные надгробия ещё сохранялись. Кругом было печальное зрелище: старые кладбища, «порожняя земля» и «пустоши». Название Старая Киреметь было дано вновь прибывшими на эти пустоши жителями, так как они поселились рядом со старым кладбищем. В прошлом названия никогда не давались случайно. Старожилы все еще помнят, что в разных частях деревни, когда-то были еще две старые могилы (одна из них, по преданию, золотоордынского периода). Когда-то у этих могил были каменные надгробия, но в деревне никто не мог прочесть, что написано на этих камнях, так как время наложило на них свой отпечаток.

В настоящее время от этих надгробий, а также от старого кладбищане осталось и следа. Но расположение старого кладбища указано в плане деревни. Съёмка 1857 г. [НА РТ. Ф. 324. Оп. 735. Ед. хр. 1154. Л. 3]. В годы воинствующего атеизма эти могилы и кладбище вспахали под картофельные огороды. Огороды вспахали, но по утверждению тех же старожилов урожай всегда был скудным…

Мне так и хочется сказать, что Старокиреметское надгробие – это паспорт давнего прошлого Старой Киремети. Рядом с этим кладбищем должно быть и древнее поселение. Возможно, однажды мы узнаем тайну этого надгробия и найдем это поселение. Эта тайна уже начинает открываться…

Одна из известных легенд об основании Старой Киремети как раз связана с политикой насильственной христианизации. В 1552 г. Иван Грозный

штурмом взял Казань и начал крестить татар. Мусульманское население бежало куда глаза глядят от произвола русской администрации и политики насильственной христианизации. Самым первым на место нынешней деревни пришел человек по имени Карый Оммят с 18 детьми, он облюбовал эти места и решил превратить эту землю в цветущий сад. В то время здесь была глухая тайга. Они прочистили, прорубили дремучий лес, и на этом месте начали жить. Со временем тут образовалась деревня, которую назвали его именем. Это название постепенно превратилось в Киреметь (Кармят). Посередине деревни текла небольшая река Киреметь (Карый Оммят – Кармят – Киреметь), она была глубокая, и сюда прилетало много лебедей. Вот поп дошел и до Киремети и окрестил всю деревню, но какая-то часть жителей сумела скрыться. Так в деревне появилась Олы и Кече ара. Кече ара – это те, которых окрестили, Олы ара те, кто скрывались и избежали крещения. Но, тем не менее, крещённые жили, как и раньше: в церковь не ходили, не венчались, тайно держались мусульманской веры. Эта легенда путем устной передачи переходила из поколения в поколение. Каждый житель деревни, и стар и млад, хорошо знает ее содержание. Интернет также полон этой легендой, на его безграничных просторах в эту легенду каким-то образом вкралась ошибка. На многих сайтах, где упоминается легенда, написали, что в 1555 г. Иван Грозный взял Казань и начал крестить всех татар. Удивляет, что никто не потрудился исправить досадную ошибку (известно, войска Ивана Грозного взяли Казань в 1552 г.). По рассказам Салих бабая Ахметшина в 1925 г., когда он учился в Чистопольском педагогическом техникуме, им задали домашнее задание: написать историю своей деревни. В то время в деревне жил 90-летний Нафигулла (Няпи) бабай. Вот к нему он и обратился. Нафигулла бабай 15 лет служил в солдатах и ходил он, как под музыку марша. При разговоре вставлял русские слова, был очень интересным собеседником. Вот этот почтенный Нафигулла бабай и рассказал молодому студенту красивую легенду основания деревни. Салих Ахметшин очень внимательно слушал деревенского аксакала и по ходу все записывал в тетрадь. Его записи и по сей день являются одним из источников информации по истории с. Старая Киреметь. Следует также отметить, что он составил более 100 родословных жителей села с охватом в несколько поколений. (Күрэсең, ул бик акыллы кеше булган, урыны оҗмахта булсын!). Мне кажется, в этой красивой легенде поэтическая декоративность заслоняет исторические факты. Думаю, что в легенде часть истории Старой Киремети изложена не совсем достоверно. Факты и документы говорят о другом.

Чтобы убедиться в этом, продолжим «углубление» вглубь веков. Возможно, Карый Оммят и его дети жили в нашей деревне. Никто у них не

отбирает право на жительство, у них бессрочная прописка, но они не являются отцами-основателями нашей деревни. Лучше всего надо читать эту легенду между строк! Посудите сами. Со времени появления легендарного Карый Оммята в деревне Киреметь до Ландратской переписи 1716–1717 гг. прошло 164 года. В переписи 1716 года впервые в исторических документах упоминается деревня Киреметь с татарским населением. Перепись начинается со слов: *«Закамской стороны Киреметь мурзы»*. В переписи черным по белому написано, что в деревне Кереметь жило: *«пятьдесят четыре человека, в том числе женатых – двадцать два, холостых – тридцать два. Пятьдесят три человека, в том числе вдовы – шесть, мужатых жен двадцать четыре человека, девок – двадцать три. Всего мужеска и женска полу сто семь человек»* [РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Ед. хр. 158. Л. 126–128]. Выходит, переписчики-ландраты проявили скупость? В переписи 1716 г. в деревне Кереметъ я сосчитал, что только у трех братьев Мамаделеевых сынов князя Мансыревых в семействах было 20 человек: *«Мардяш мурза Мамаделеев сын князь Мансырев 50, его жена Янайка Нуркина 50, дети уразай 10, Мустай 5. Дочь девка Гульбичка 4. Да на том дворе в особой избе зять его Курманай Сулейманов 30, сын Милюк 5 лет, дочь Адамсалтанайка году. Адар мурза Мамаделеев сын князь Мансырев 40, у него жена Гульназачка Имаева 30, дети Ибрай 10, Смаил году, дочери девки Казычка 10, Шарбанка 5, пасынок Мансур Усманов 12. Да в особой избе брат его родной Таберка 35. У него жена Гульчарперка Кармышева 30, дочери девки Ураздавлетка 5, Зеняпка 3, да приемыш Степан Ишбулдин 20 лет…»* Далее в переписи перечисляются татары – жители Старой Киреметi. Их 87 человек. Кстати, как видим, у Мардяша и Адара Мамаделеевых указаны их мурзинское достоинство, а у их родного брата Таберки оно не указано и ссылки на фамилию Мансырев уже нет. То есть, утрачена связь с более глубоким достоинством. Дети Мардяша и Адара тоже без приставок «мурзы». Но их потомки свое достоинство доказывали уже к концу века. Порассуждать здесь можно много. Отмечу только, что в Ландратской переписи возрасты жителей Киремети указаны прописью. Я решил их показать для удобства цифрами.

Вернёмся к Карый Оммяту. Получается, что многочисленные дети Карый Оммята в течение 164 лет не заботились о продолжении своего рода? Этого не может быть! Как не крути, Карый Оммят не является основателем с. Старая Киреметь. Также можно уверенно утверждать, что Мардяш мурза и Адар мурза Мамаделеевы и их дети не являются основателями Старой Киремети. Так как существует документ, который позволяет утверждать о более раннем возникновении села – это Старокиреметское надгробие. Не лишним будет, если обратимся к одному достоверному источнику – это кни-

га «Истәлекләр» Хасанжана Ахмерова имам–хатыба с. Старая Киреметь в 1906–1917 гг. [Хәсанҗан Әхмеров. Истәлекләр. Казан: «Иман» нәшриәте, 2004]. В своих воспоминаниях на с. 114 он пишет: *«Бер вакыт Казанга барганымда, мөршид Камил Нури хәзрәт Тархани мөхтәрәм остаз Салихҗан хәзрәткә кунак булып килгән. Бездәге хәлләрне сорау соңында: «Кармәтнең исеме, моннан соң «Карый өммәт» булсын»,– дип авылга яңа исем тәкдим иткән иде».* Из воспоминаний можно установить, что Х. Ахмерову такое предложение было сделано в начале XX века. По легенде Карый Оммят в 1552 г. основал деревню, которую назвали его именем, которая постепенно превратилась в Киреметь. У меня возникает интересный вопрос: «Зачем муршид Камил Нури хазрат Тархани предлагает назвать деревню «Карый өммәт?» Выходит, никакого превращения имени Карый Оммят в Киреметь (Кармят) до этого не было? Наша деревня изначально получила название Киреметь (Кирәмәт, Кармәт). Очевидно, легенда появилась в позднее время. Нафигулла бабай был не только интересным рассказчиком, но и мог сочинить красивую легенду о возникновении деревни. Эта легенда нравится всем, ей либо верят, либо слишком сильно верят. Современные легенды сочинялись по тому же принципу, как древнегреческие мифы, которые дошли до наших дней. Легенда продолжает жить, потому что в неё люди верят. И все же Карый Оммят бабай, о котором сложена легенда, получил от жителей деревни Старая Киреметь (Иске Кармәт) паспорт на бессмертие. Его имя в списке легендарных людей и его образ по-прежнему притягивает наши взоры,так как легенда всегда берет верх над историей. Есть и другая легенда происхождения названия деревни. Раньше нашу деревню также называли Вершинная Киреметь, а со временем стали называть Баш Кармят, потому что рядом стали появляться и другие деревни – Чувашская Киреметь (на другом берегу речки Киреметь), Русская Киреметь в трёх километрах и Новая Киреметь в семи километрах. Реальная история Старой Киремети такая же красивая и интересная, как и легенды о ее возникновении.

Литература:

1. Ахмеров Хәсанжан. Истәлекләр. Казан: «Иман» нәшриәте, 2004.

2. Карта археологических памятников Волжско-Камской Булгарии с X века по первую половину XV века. Из книги Р. Г. Фахрутдинова «Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория». Таткнигоиздат, 1975.

3. Национальный архив Республики Татарстан (НА РТ). Ф. 324. Оп. 735. Ед. хр. 1154.

4. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 350. Оп. 1. Ед. хр. 158.

АВЫЛЫМ ФАҖИГАСЕ

Т. Ә. Биктимирова

2017 елның 23–24 маенда Азнакай шәһәрендә «Көнчыгыш Татарстанда кеше һәм табигать. Югалган һәм тарихи авылларны өйрәнү, торгызу һәм саклау проблемалары» дигән темага Бөтендөнья Татар конгресы белән берлектә фәнни-гамәли конференция үткәрелде. Аны оештырган Азнакай районы башлыгы Марсель Зөфәр улы Шәйдуллинга һәм Ш. Мәрҗани ис. Тарих институты элеккеге фәнни хезмәткәре Альберт Әхмәтҗан улы Борһановка катнашучыларның рәхмәтләре чиксез иде. Конференция халыкара дәрәҗәдә үткәрелде. Аңа Россия төбәкләреннән һәм чит илдән килгән галимнәрнең уртак фикере, бәһасе бер булды: бу форум бик кирәкле һәм кичектерергә һич тә ярамый торган актуаль чара. Шунысы да мөһим, Азнакайда мондый конференция инде икенче тапкыр үткәрелде. Тагын бер тапкыр рәхмәт оештыручыларга. Барыбызны да уйланырга, үткәннәребезгә кайтырга һәм тарихыбызны хөрмәтләргә этәрде ул чара.

Мин Әтнә районы Яңа Шимбер авылы кызы. Авылыбызда яшәүчеләр күбесе өлкән кешеләр, аларның елдан-ел саннары кими бара. Яшьләр китә. Конференция барышында да, үземнең моннан 4–5 ел элек, урам уртасына басып, «авылым бетәсең бит, күпме кешеңне югалттың бит инде»,– дип кычкырып елаганымны искә төшереп утырдым. Елаучы кеше мин генә түгелдер дип уйлыйм...

Тагын бер истәлек. Монысы Ш. Мәрҗани исем. Тарих институтында эшләгән вакытым белән бәйле. Һәр ел саен безгә (ягъни институтка) районнардан укучыларның тарихка багышланган фәнни эшләрен бәяләү өчен җибәрәләр иде. Конкурсларның берсендә җиңеп чыккан Әхмәдуллина Асиянең (Казан, Яңа Савин районының 155 гимназия укучысы) «Чебенле авылы сагышы (әнием хатирәсе)» дигән чыгышы үзәгемне өзде...

... Чебенле авылының фаҗигасе, ялгышмасам, XX гасырның 70 еллар азагында «Түбән Кама сусаклагычы» төзелү белән бәйле. Бик күп авылларны, су астында каласы булгач, күченергә мәҗбүр итәләр ул чакта. «Туган нигезләре белән мәңгелеккә аерылу минутларын бигрәк тә әби-бабайлар авыр кичергән,– дип сөйләде Асия. – Җиргә ятып, сабый балалардай үкси-үкси: «Без беркая да китмибез. Шушында тудык, шушында үстек, шушында үләбез...»,– дип елаганнар алар.

Ничекләр түзделәр икән алар. Өсләренә үкереп, шаулап су диңгезе килгәндә, йөрәкләре ничек ярылмады икән? Әнием сөйләгәндә, кызганудан үземне кая куярга да белмәдем».

Югалган авыллар хакында тагын да булгалады әле укучыларның фәнни эшләре. Әмма Чебенле фаҗигасен укучы белән бергә кичердем, бергә кайгырдым. Татарстаныбызда югалган авылларның саны бүгенге көндә 1200 дән артып киткәнен белми идем әле. Бу хакта әле быел гына «Исчезнувшие населенные пункты Республики Татарстан» дигән белешмә чыкты. Кызыксынучылар алып укый ала. Туган авылым – Яңа Шимберне дә шундый язмыш көтми микән дип борчылам. Чөнки көн итәр өчен иң кирәкле ризык, чәй, сөт кебек әйберләр алырга кибете дә юк бит хәзер авылымның. Яшәүчеләрнең күбесе өлкәннәр. Сыер асрый алмаучылар да бар.

Ә бит Яңа Шимбер авылы (тарихка «Борисовский Отар» исеме белән дә кереп калган) тирә-якта исеме чыккан хөрмәтле авылларның берсе булган. Казан татарларының мәдәниятен, гореф-гадәтләрен өйрәнүче атаклы галим, Казан университеты профессоры, ректоры Карл Фукс (1776–1846) «Шимбер җыены» хакында, аны игътибарга алып: «1834 елның 8 нче июлендә булды» дип язып калдырган. Бу җыенда Яңа һәм Иске Шимбер, Югары һәм Түбән Көек, Ары авыллары кешеләре катнашкан. Тирә-як авылларыннан кунаклар җыелган. Җыен Ары белән Югары Көек арасында, Яңа Мәзекәү (Мазиково) авылы янында, Ибраш елгасы буенда булган. Җыенга шушы төркемдәге авылларның иң өлкәне исеме бирелгәне билгеле бит инде.

Әйтеп үтик, Яңа Мәзекәү авылы янында җыен үткәрелгән җир Шимбернең үз җире булган.

Олуг тарихчыбыз Марсель Әхмәтҗановтан борынгы тарихыбыз, авылыбызның килеп чыгышы хакында сораганым булды. Ул безнең яктагы авылларны Казан ханы Мөхәммәдәмин (1469–1518) чоры белән бәйләп аңлата. Ханлыкның чикләрен ныгыту нияте белән Кубань якларыннан нугайларны чакырган бу,– ди ул. Хәзер «Кала тавы» дип йөртелгән калкулыкта крепость та төзелгән булуын әйтә. Якташларым бу тарихның дөреслегенә шикләнми. Алла насыйп итсә, тарихыбызга карата материалларым байтак җыелды, авылыбызның тарихын язарга да өметләнәм.

Әмма шунысын да әйтеп китәм, без бала вакытта әбиләребез җыелып шушы Кала тавы дигән җиргә баралар, безне дә үзләре белән алалар иде. Андагы каберлекләр янына утырып «безнең борынгы бабаларыбыз монда яталар бит инде»,– дип дога кылдылар алар. Ел саен үткәрелгән бу җыенның үзенә күрә исеме дә бар, ул «Тегермән алды» дип аталган иде. Дөрес, тау итәгендә тегермән дә бар, күңелгә бер матурлык өстәп торган кебек кереп калган, аны «Җапый тегермәне»,– дип йөртәләр иде.

Шунысы куанычлы – болай җыелышып изгеләр рухына дога кылу әле дә уздырыла, тик нигәдер исеме хәзер, ялгышмасам «Әләшә» икән. Ни генә булса да, матур гадәт, оештыручыларга олы рәхмәтебез булсын.

Бераз читкә киттем. Кала тавы кальгасы Явыз Иван Казан ханлыгын җимергәч яшәүдән туктаган ахрысы. Яшәүчеләр төрлесе төрле җиргә күчкәннәр булса кирәк. Яңа Шимбер авылына да башта 9 гаилә күчеп утырган. Янәшәбездәге Иске Шимбер авылы Болгар чорында ук булган дияргә нигез бар. Аның борынгы исеме «Мирәтәк»,тик ни кызганыч, тарихчыларның да, археологларның да безнең якка килеп ныклы тикшеренүләр үткәргәннәре юк. Бәлки бу өлкәдә дә фән өчен кызыклы материаллар табылыр иде, һичшиксез.

Шәҗәрәбезне төзү өчен мәгълүматлар эзләгәндә 1716 елда үткәрелгән сан алу (Ландратская перепись) материалларына юлыктым. Борынгы бабабыз Кормаш Аймәковны таптым. Димәк, XVIII гасыр башында туган авылым Яңа Шимбер документларга мөстәкыйль рәвештә керерлек авыл булган икән. 1719 елгы материалларда да Казан өязе Алат юлындагы авыл дип күрсәтелә.

Авылыбызда элегрәк яшәгән өлкәннәр сөйләгәннәргә игътибар итсәк, Яңа Шимбернең яңа җирдәге бәхете бик озакка бармаган дияргә була. Дөрес, Колмак чишмәсе, Алан елгасы бергә кушылып (авылның көнбатыш өлешендә) мул сулы Шимбер елгасына әверелгәннәр һәм елга халкыбызның ихтыяҗын канәгатьләндерә алган. Авылыбызның зур тегермәне дә (әле дә урынын танып була), урманы, җиләкле, чикләвекле урыннары да җитәрлек булган.

Бик озакка бармаган бәхетләре. Казан ханлыгы җимерелүгә авыл җирләрен тартып алып Курск өлкәсеннән русларны күчереп утырканнар. Бу рус авылы Атамыш дип атала иде. Хәзер юк диярлек. Бер йорты калган иде, хәзер ничектер. Авылым кешеләрен, башта 17 хуҗалыкны, мәҗбүри мари авылларына күчереп утырткaннар. Икенче тапкыр (архивта бар) күчерелгән кешеләр саны 104 кеше дип күрсәтелә.

Авылның көнбатышыннан сузылып киткән нарат урманы да киселеп беткән. 1718 елда Казанда Адмиралтейство корылып, агачлар шуның төзелешенә киткән дип сөйли иде өлкәннәр. Авыл кешеләре шул төзелешкә беркетелгәннәр. Урман кисү эшенә 15 яшьтән 60 яшькә кадәр ирләрне 6 айга (1 октябрьдән 20 мартка кадәр) куганнар. Киселгән агачларны Казанга кадәр атлар белән тарттырып алып барганнар. Менә шулай җирсез, авыр хезмәт белән, туганнарыннан аерылып яшәгән авылым халкы.

Бер генә җөмлә белән авылыбыз Казан губернасы, Царевококшай өязе, Күәм (Киме) волостьларына кергәнен күрсәтеп үтәм.

Шулай таланып, талкынып яшәсә дә чукынмаган авылым. Монысы да архив документларында күрсәтелгән. Хуҗалык саны 123–125 йорттан артмаган. Бу саннарны елларга аерып күрсәтсәм, мәкаләм озынга китә.

Аннан соң I Бөтендөнья сугышы, революция вакыйгалары, тагын сугышлар. Авыл читләрендә казылган окопларның чокырлары әле дә күмелеп бетмәгән, эзләре билгеле.

1920–21 еллардагы ачлык, тиф, янгын,– берсе дә авылыбызны читләтеп үтмәгән. Вәрига әбием бу вакыйгаларны күз яшьләресез сөйли алмый иде. Ачлык вакытында әтиемнең әтисе – Сәфәргали бабай авыл Советы рәисе булган икән (комиссар дип йөртелгән). Ул кешеләр өчен ризык сорап Казанга, хәтта Мәскәүгә барган. Әмма 1921 елда ачлыктан 18 яшьлек балалары – Шәмсетдин абый, 1922 елда үзе үлгән. Урыннары җәннәттә булсын. 1921 елда авылыбызның яртысыннан артыгы янып беткән. Ничек аякка баса алган авыл, кайдан көч тапкан, Аллаһе Тәгаләбез генә беләдер.

1931 елның 27 маенда авыл кешеләре берләшеп «Таң нуры» исемле колхоз төзегәннәр. Беренче рәисе – Искәндәров Сафа, хисапчысы – Биктимиров Гәрәй булган. Колхоз төзелгәндә хуҗалыкта атлар, сыерлар бергә туплап асрарлык каралтылары булмаган әле. Нәкъ менә шушы вакытта авыл кешеләре гафу ителмәслек ялгышлык эшләгәннәр. Авылыбызның мулласы Камалетдинның улы, бай тормышлы Әхмәтгалинең бөтен каралтыларын тартып алганнар алар. Муллабызны, Әхмәтгалине бөтен гаиләләре белән Магнитогорскига сөргәннәр (бу хакта газетабызга «Кичер безне хәзрәт» исемле мәкалә язган идем).

Дөрес, бу хәлләр район түрәләре, алай гына түгел, илдә барган сәясәт аркасында килеп чыккан. Әмма кайбер җирләрдә муллаларны саклап кала алган бит кешеләр, аларга рәхмәт. Ә безнең муллабыз – 1873 елдан алып үз вазыйфасын намус белән үтәгән Камалетдин Хөснетдинов, сөрелгән. Дүрт мәртәбә качкан ул Магнитогорскидан. Соңгы качуында авылга кайткан, әче салкында капкасы төбендә утырып өшеп үлгән. Раббем, кичер, бу фаҗига да тетрәндерә бит.

Тарихка Бөек Ватан сугышы исеме белән кергән котычкыч сугышта 109 авылдашыбыз һәлак булган. Җаннары җәннәттә булсын. 1946 елда авылда 90 йорт булган әле. 90 йортлы авыл өчен 109 кешесен югалту...

Соңрак колхозларны берләштерү башланды. Түбән Көек, Иске һәм Яңа Шимбер авыллары «Тельман» исемле колхоз оештырдылар. Хуҗалык амбарлары, ферма биналары Түбән Көеккә күчте. Авылда башлангыч мәктәп (элекке мәчет бинасында), уку йорты гына калды. Яшьләргә клуб та калмады. Урта мәктәп – Күлле Кимедә (бездән 8 км), Әтнәдә (12 км) урнашкан иде. Җәяү йөреп, юк-бар өс-баш белән интегеп укучылар аз булды. Яшьләр шулай төрле төзелешләргә, шахталарга, урман эшләренә язылып китә тордылар. Авыл шулай бетү хәленә житте.

Дөрес, Яңа Шимбердә туган, Республикабызның Эчке эшләр министры булып эшләгән Әсхәт Әхмәт улы Сәфәровның тырышлыгы белән

2003 елда авылга асфальт юл салынды. Рәхмәт, авылыбызның бу баласына. Тик юл да хәлне үзгәртә алмады. Авыл шулай акрынлап бетәрме, калырмы? Кем белә?

Әдәбият:

1. Дерюжев И. О. Очерк 290-летнего состояния г. Царевококшайска и его уезда 1584–1874 гг., помещенный в Казанских губернских ведомостях 1876 г.

2. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 273. Л. 181.

3. НА РТ. Ф. 299. Оп. 1. Д. 211. Л. 4, 33, 57, 60.

4. НА РТ. Ф. 324. Оп. 733. Д. 10.

5. РГАДА, Ф. 350. Оп. 1. Д. 141. Л. 454–457 об. Ландратская перепись 1716 г. Книга переписная ясачных крестьян (татары, русские) Алацкой дороги.

6. РГАДА, Ф. 350. Оп. 2. Д. 1082. Ревизская сказка Казанского уезда Алатской дороги Борисовских Атар. 1719 г.

7. РГАДА, Ф. 350. Оп. 2. ч. 1. кн. 1176 (IIIревизия), 1762–1764 гг., л. 1–885. Сказки о мурзах и служилых татарах в ведении Адмиралтейства, Алатской дороги Казанского уезда.

8. Шпилевский С. М. Древние города и другие булгаро-татарские памятники в Казанской губернии. – Казань, 1877. – с. 478–487.

БАУЛЫ РАЙОНЫ ИСЕРГӘП АВЫЛЫНЫҢ ӘҮЛИЯ КАБЕРЕ ТУРЫНДА

З. Г. Хәбипова

Аннотация: *Мәкаләдә Баулы районы Исергәп авылында урнашкан Әүлия кабере дип аталган каберлекнең килеп чыгышы турында яңа фараз китерелә. Авторның уйлавынча, «Идегәй» дастанында сурәтләнгән Туктамыш ханның Аксак Тимердән җиңелгәннән соң эзәрлекләүдән качу күренеше моңа нигез була ала. Исергәп авылы бик борынгы юл өстенә урнашкан. Авыл нигезләнгәнче үк аның урыны аша Урта Азия якларына, далага күп юлаучылар үтеп йөргән. Шуларның берсе качып баручы Туктамыш хан булуы да ихтимал.*

Төп сүзләр: *Әүлия кабере, Исергәп авылы, ям йорты, «Идегәй» дастаны, Туктамыш хан, билгесез каберлекләр, олы гәүдәле кешеләр, атның тормышта әһәмияте*

* * *

Баулы районының Исергәп авылы – минем туган авылым. Кояш чыгышында Ык әрәмәсе, көньякта калын урман, кояш баешында тау асларыннан мул сулы чишмәләр бәреп чыккан гаҗәеп матур урынга урнашкан ул. «Зур түгел, инеш кенә» булып аккан Томбарлы елгасы безнең авылга кергәч, чишмә сулары белән туенып, күзгә күренеп мул сулыга әйләнә һәм Ыкка барып кушыла. Элек хәтта атлар йөздерәләр иде инешебездә.

Менә шундый урынга килеп утырганнар авылга нигез салучы беренче авылдашлар. Бер тарихи документта бу 1749 елда булган дип күрсәтелә. Авылга нигез салган кешеләрнең башлыгы Исергәп исемле булган һәм кеше исеменнән аталып киткән башка авыллар кебек үк, безнең авыл да шушы исемне үзенеке иткән.

Исергәп... сыендыручы, яклаучы мәгънәсендәге сүз икән. Исеме җисеменә туры килгәнме, әллә авылның урнашкан урыны бик уңайлы булганмы, авыл үскән, зурайганнан зурая барган.

1751 елда авылда 15 ир-ат теркәлгән, җанисәп алуга ни өчендер хатын-кызлар кермәгән.

1795 елда 35 ихатада 229 кеше яшәгән.

1834–42 елларда 530 дан артык кеше исәпләнгән .

1859 елда кеше саны 942 гә җиткән.

1917 елда авылда барлыгы 2578 кеше яшәгәнлеге билгеле. Бу чорда өч мәчетле, базарлы авыл булган инде Исергәп.

Башта күченгән халык Балтач дип исемләнгән калку урынга (икенче исеме – Башкорт ягы), елганың сул ягына күпләп утырса, аннан соң күченеп килүчеләр елга аша җирләргә йортлар салган. Бу урамны Казаннан күченгән кешеләр нигезләгән дип исәплиләр, элек тә, хәзер дә урамны Казан кешесе урамы дип йөртәләр.

Исергәптә урамнар халык сөйләмендә Олы урам, Күпер төбе, Чыпчык, Ур, Әтәмби, Чишмә дип аталып йөртелә. Йортларга газ кертү вакытында авылның паспортын ясарга кирәк булды һәм шул вакытта кайбер урамнар үз исемнәрен документта югалттылар. Әтәмби һәм Чыпчык урамнарын кушып Ленин урамы дип яздылар, Казан кешесе урамы Казан урамы гына булып калды, ә Олы урам һәм Күпер төпләре Советская булып язылды. Ур урамын документта Родниковая дип атаганнар. Тарихи исемнәр аста калып, гадәти «совок» өскә чыкты, әмма халык, урамнар турында сүз барганда, аларны элеккечә атауны дәвам итә.

Авылның төзелешенә күз салсак – ут-күздән саклану өчен урамнар киң итеп алынган, һәр 3–4 йорт арасында елгага төшә торган тыкырык калдырылган, ул тыкырыклар үтәли йөрешле булып, һәркем елгага, я чишмәгә иң кыска юлдан чыга алган. Елга буйларын, чишмәләрне даими чистартып торганнар, суга сукмак беркайчан да өзелмәгән. Безнең татар авыллары йорт тирәләрендәге чисталык, тәртип белән аерылып торалар, йортлар да төрлечә бизәлгән, буялган була. Бу – халкыбызның гасырлар буена тупланган уртак яшәү тәртибе.

Авылның урнашкан урыны гади генә түгел – ул борынгыдан Урта Азия якларына, Бохарага йөри торган юл буенда. Бу юлны Ефәк юлы дип тә, Нугай юлы дип тә йөртәләр. Археологлар табылдыкларга карап, бу юлдан кешеләрнең Мисыр фиргәвеннәре заманында ук йөргәннәре турында әйтә. Бохара, Сәмәрканд якларына күп аяклар таптаган юл икән бу юл. Ныклап тикшергән очракта, әллә нинди серле табылдыкларга да юлыгырга мөмкиндер. Юл төзүчеләр җир казыганда борынгы чүлмәкләр тапканы, аны чүп бит бу дип ватып ташлаганы турында үземнең дә ишеткәнем бар. Эчендә алтыны булса гына табылдык кыйммәтле дип уйлый бит хәзерге адәм баласы.

Авылны нигезләүчеләргә бу борынгы юл, әлбәттә,таныш булган. Ныклап урнашкач, кыш көннәрендә ирләр атлар белән Троицк, Оренбург Бохарага алыш-биреш белән йөргәннәр. Ул яктан мамык җеп, кипкән җимеш, чәй алып кайтып сату иткәннәр. Исергәпкә дә төрле яктан сәүдәгәрләр килү очраклары булган. Дөягә мал төяп бохаралылар килгәнен, кәрванның ваба чире калдырып киткәнен дә яхшы хәтерлиләр иде авылда.

Исергәпнең һәр өендә диярлек туку станоклары булган. Халык тукучылыкны бик дәртләнеп үзләштергән. Хатын-кызлар мамык җептән кызыл

башлы чүпләмле сөлгеләр, ашъяулыклар, башка өй кирәк-ярагы тукыганнар. Туку өчен киндер, йон җепләр дә файдаланылган. Йон тукымадан тула оек, тупас киндер тукымадан капчыклар, торыпшалар теккәннәр (Торыпша – әйбер каплау өчен кулланыла торган зур җәймә). Болар барсы да базарга сатуга да чыккан. Әбиләребез тукыган сөлге-ашъяулыклар үткәннәрнең истәлеге булып әле дә күпләрдә саклана булыр. Әлбәттә авыл халкында тукучылыктан тыш башка һөнәр-кәсепләр дә булган. Бу турыда аерым язарга кирәк. Ә тукучылык турында кыскача тукталып үтүем сәүдә мөнәсәбәтләренең авыл халкы тормышына нинди үзгәреш керткәнен искәртү өчен генә. Революция, гражданнар сугышы, ачлык еллары сәүдә юлларын япса, утызынчы елларда югарыдан кушу буенча,туку станокларын җыеп яндырганнар. Шулай итеп халыкта тукучылык һөнәре юкка чыккан.

Авылыбызның тарихын бераз яктыртканнан соң, бер истәлекле урын турында язып үтим.

Томбарлы елгасының Ыкка коя торган тамагыннан ерак түгел сул ярында, калкулыкта, Изгеләр зираты (Әүлия кабере) дип аталган урын бар иде. Бу урын сабан туе юлына якын булганга , ул бик яхшы хәтердә калган. Ак ташлар белән әйләндереп алынган зур түгәрәк иде ул. Уратып алган җирнең эчендә агач юк, үлән генә үсә, анда җирдән чыгап торган ташлар да бар иде кебек. Картлар сөйләве буенча, элеккедә кешеләр бу урынга килеп дога кылганнар, теләкләр теләгәннәр. Ат авырса, кабер тирәсен җиде тапкыр әйләндереп, сәламәтләнүен өмет иткәннәр.

Каберлек урнашкан калкулык бер гектар чамасы җирне били. Ул кояш чыгышында сөзәкләнеп Томбарлы елгасына килеп терәлә. Авыл урамнары калкулыктан кояш баешына сузылган. Элек таулыкны авыл яклап елга буеннан чокып, таш чыгара торган булганнар. Авылда шуннан чыгарган таштан салынган Арыслан байның зур келәте бүген дә исән. Таш чыгаручылар каберлеккә таба казыган. Казыганда кеше сөякләре чыккач, ул юнәлештә казуны туктатканнар дигән сүзләр дә бар. Әмма, бүген таш чыгарган кешеләрнең берсе дә исән булмау сәбәпле, бу сүзләрнең дөреслеген белеп булмады.

Еллар үткән. Дәһрилек чоры изге урыннарны кешеләр хәтереннән җуеп алган. Зират урыны игътибарсыз калган, кайберәүләр бу урынга һәм елга буена чүп түгә башлаганнар. Картлардан кемдер тавыш күтәргән: бердән елга буе, чүп түгәргә ярамый, икенчедән – бу бит борынгы Әүлия каберлеге. Трактор китертеп, чүпләрне күмәргә булганнар. Тракторчы ничек күмә инде? Тау башыннан туфракны эттереп аска төшерә. Шунда трактор көрәгенә зират урыны да эләгә, әйләндереп алган ташлары чүп белән бергә этелеп, урыны җир белән тигезләнә. Бу илленче-алтмышынчы елларда була.

Тагын еллар үтә. Халык дингә кайта башлый. Изгеләр зиратын онытмаган картлар, аның урынын билгеләп, чикләп куярга кирәк дигән карарга киләләр. Бу 2002 елда була. Авылдашлардан Тимерханов Варис, Вәлиуллин Мәскап, Минниәхметов Хаҗиәхмәт һәм Дәүләтов Наил агайлар оештыралар бу изге эшне. Бүген борынгы зират бераз кечерәеп калган, тимер койма белән әйләндереп алынган, истәлек ташы куелган бер каберлек булып тора.

Оештыручыларның берсе Хаҗиәхмәт ага Минниәхмәтов бүген дә исән. Хаҗиәхмәт ага авылның әлеге зиратка якын очында яши. 91 яшь булса да хәтере бик яхшы аның. Борынгыда Ык буенда зур сугыш булганын, бу зиратка шул сугышта һәләк булганнар күмелгән дип картларның сөйләгәнен дә яхшы хәтерли ул. Нинди сугыш, кайчан булган – бу турыда төгәл генә белүче, сөйләүче булмаган. Шуңа тарих белән кызыксынучылар арасында төрле фаразлар бар. Алар турында бераз соңрак тукталырбыз.

Безнең авылга кешеләр 18 гасыр башында килеп урнашкан дип исәпләнә. Бу архивта сакланган документлар буенча. Борынгы каберлекләр, җирдән чыккан төрле табылдыклар шулай ук документ булып тора бит. Ә алар безнең авыл урынында бик күптәннән тормыш кайнаганы турында сөйли. Мисалга, Хаҗиәхмәт ага кешеләр җирләнгән борынгы каберлекнең авыл тирәсендә бер генә булмаганы турында әйтә. Ул тагы ике урынны күрсәтте. Бер каберлек бөтенләй билгеләнмәгән була. Колхоз фермасы өчен силос базы казыган эшчеләр күп кенә кеше сөякләренә тап булалар. Бу кешеләр безгә караганда олы гәүдәле булганнар, сөякләре бик зур иде дип искә ала Хаҗиәхмәт агай. Бу урын әлегә кадәр тикшерелмәгән һәм ташландык хәлдә тора.

Икенче борынгы зират хәзерге Тукай урамының бәрәңге бакчалары артында була. Бу зиратны 1950 нче елларда сөреп, икмәк басуына кушалар.

Хәзер инде Изгеләр зираты турындагы фаразларга тукталып үтик.

Исергәпләрнең бер нәсел тарихын җентекләп тикшергән һәм ул турыда китап язган Марсель Гарипов бу урынга Пугачев явында катнашкан җитәкчеләрдән берәү күмелгән дип бара.

Икенче фараз ераграк чорларга карый. Виталий Козлов каберлекне болгар һәм кыпчак кабиләләре арасындагы сугыш белән бәйли. Имеш, шул сугышта Идегәйнең дәвамчысы булган Әүлия исемле гаскәр башлыгы һәлак булган. Сугышта үлгәннәр белән бергә ул да күмелгән урын бу. Шуңа зиратны Әүлия каберлеге дип тә атап йөрткәннәр. Үзем Әүлия исемле гаскәр башлыгы турында мәгълүмат тапмадым. Татарча әүлия, изге – бер мәгънәдәге сүзләр бит инде. Һәр ике фаразга каршы шуны

гына әйтеп була – каберлек борынгырак чорда барлыкка килгән булырга тиеш. Изгеләштерү өчен борынгылык, легенда кирәк.

Өченче фаразга нигезне безгә «Идегәй» дастаны җиткерә. Дастан нәкъ менә Ык буйлары һәм анда булган сугыш турында бик ачык сөйли бит. Бәлки безнең авылның Изгеләр зираты (Әүлия кабере) барлыкка килү шул сугыш белән бәйләнгәндер? Әсәрне җентекләп укып карыйк әле.

Белгәнебезчә, «Идегәй» дастаны чыңгызыйлардан булган Туктамыш хан һәм аның гаскәр башлыгы Идегәй арасындагы көрәш турында сөйли (XIV нче гасыр азагы, XV нче гасыр башы). Туктамыш хан үзенә хезмәт итүдән баш тарткан өчен Идегәйнең атасын үтерткән була. Туктамыш ханда хезмәт иткән Идегәй, моны белгәч, Аксак Тимер ягына качып китә. Аксак Тимер белән Туктамыш хан арасында зур сугыш була. Идегәй сугышта Аксак Тимер ягында катнаша. Туктамыш хан гаскәре җиңелә. Яу кырыннан качып китәргә дучар ителгән Туктамыш хан сыену урыны эзләргә мәҗбүр була. Дастанда качып барган ханның яшеренер өчен урын эзләве түбәндәгечә бирелгән:

Болгардаен калам бар,
Болгар йортын алырмын,
Болгарда да тынмасам,
Куе урманның төбендә
Куерып аккан Ашыт су,
Кара урманым төбендә
Каралып аккан Казан суы
Казан суының буенда
Капкасы биек таш Казан,
Ул каламны алырмын;
Инде анда да тынмасам,
Чулманны кайта кичәрмен,
Җүкә Таудан үтәрмен;
Җүкә Тавым аръягы –
Ышыктан аккан Ык суы,
Аның да чыгып башына
Даладан дала үтәрмен.

Әлеге юллар Туктамышның уенда төзелгән яшеренү планы. Бик яхшы белә ул бу төбәкне. Әгәр картаны күз алдына китерсәк, качып баручы Туктамыш башта үзен Болгарда, аннан Ашыт суы буенда, Казан каласында һәм бераздан ышыктан аккан Ыкка сыенып барып, далага чыгып киткән итеп күзаллый. Уенда күзаллый. Дала чиксез, кем аның һәр

почмагын күргән-белгән, дөрес бит. Ахыргы уе – далага чыгып, шунда бераз югалып тору, көч җыю хан күңелендә өстенлек ала һәм ул Ык ягына борыла:

Азамат ир Туктамыш
Качып барып ятканда,
Чулманны кайта кичкәндә,
Ыкның башы – җил башы,
Җим далага җиткәндә,– дип әйтелә.

Бераз уй очышын да кушып ул заманнарда ничек юл йөргәннәрен күзалларга тырышып карыйк. Юлчының төп таянычы ат булган, билгеле.

Йөгереклеге сыналган,
Куш йөрәкле яралган
Тукмак яллы туратым
Үз астымда булганда,
Идегәй мине куганда,
Айлык юлым алдан алырмын.

Тын океаннан Әдрән диңгезенә кадәр сузылган Бөек даланы менә шулай куш йөрәкле атлар белән, әйтерсең очкычка утырып үткәннәр ата-бабаларыбыз. Юл йөрү өчен тирә-якның аерым билгеләрен, төсмерен, үсемлекләрен, тауларын, елга- күлләрен сыйфатына тәңгәл атамалар куеп хәтердә калдырганнар. Дастан үз геройлары аяк баскан һәр төбәкне төгәл сурәтләп, хәтергә сеңәрлек итеп тасвирлап бирә: Сары тау, Җүкә тау. «ышыктан аккан Ык», «җим дала» (җим – азыклы, үләнле мәгънәсенә), «Ыкның башы – җил башы» .

Шушы җиргә җиттем дә, «Бу бит безнең, нәкъ безнең Ык буйлары турында»,- дип әйткәнемне сизми дә калдым. Җилле булган өчен нәкъ безнең Ык буйларын хәзер Оренбург трубасы дип йөртәләр дә инде. Кайбер елларда шундый көчле җилләр исә ки, ул түбәләрне кубарып, очыртып алып китә. Безнең Баулы төбәгенең бу сыйфаты да дастанда теркәлеп калган икән.

Ык буеның калын әрәмәсе, андагы сусыл үләнле тугайлар, кош-кортлы дистәләгән күлләр – һәммәсе атлы кеше өчен туктап ял итәргә дә, кирәк икән качып ятарга да менә дигән җай урын. Артыннан куа килгәннәрен сизгән Туктамыш хан шулай итә дә – Ык буе әрәмәсенә кереп чума.

Ку күлленең күлендә
Кау камышта ятканда
Туктамыштай зур ханның
Дөрселдидер йөрәге.

Әйе, куе камышлар белән әйләндереп алган, аккошлар йөзгән (ку-аккош) төнбоеклы гүзәл күл дә бар иде безнең әрәмәдә. Урнашкан урыны да Әүлия кабереннән ике чакырым көнчыгыштарак иде. Дастандагы бөтен тасвирлауларның шулай туры килүе, безгә Туктамыш ханны саклап барган гаскәр белән аны куа килүче Идегәй яраннары арасындагы сугыш нәкъ менә Ык белән Томбарлы елгалары арасында булган дип фаразларга мөмкинлек бирә. Һәрхәлдә, дастан безгә шуны җиткерә.

Дастан – әдәби әсәр. Ул тарихны көне- сәгате белән тулысынча кабатламый. Бу фаразда кимчелек тә бардыр. Чөнки без Аксак Тимер белән Туктамыш арасында сугышның ике тапкыр булганын, икесендә дә Туктамышның җиңелгәнен беләбез. Ә дастанда бер генә сугыш очрагы турында әйтелә. Әмма бөтен нечкәлекләренә кадәр безнең төбәк сурәтләнүе һәм халыкның каберлектә борынгы сугыш корбаннары күмелгән дип хәтерләвенә таянып, бу урынга Туктамыш-Идегәй чоры сугышчылары күмелгән дип фаразларга була. Халык хәтерендә Идегәйнең халыкны яулаучы батыр буларак сакланганын да беләбез. Аның күмелгән урыны дип фаразланган Нарыстау – бүген изгеләштерелгән урын булып тора. Шуңа Әүлия каберлегенең дә Туктамыш хан – Идегәй сугышчыларына нисбәтле булуы бик мөмкин. Бу фаразны көчәйтеп тагын бер фикер әйтеп үтик: мөгаен каберлек авылга кешеләр килеп утырганчы ук булгандыр. Калкулыкка урнашкан, ташлар белән әйләндереп алынган урын үзенән – үзе монда изге кеше(ләр) җирләнгән дигән уй барлыкка китерә бит.

Туктамыш хан, Идегәй чорларын дөрес күзаллау өчен ул заманда ничек юл йөргәннәренә кабат әйләнеп кайтыйк әле.

Баулы якларында авыллар нигезләү турында сүз чыкканда, без аны XVII–XVIII гасырларда булган дип әйттек. Ләкин Исергәп аша үтүче Нугай юлы беркайчан да буш булмаган. Чагыштырсак, юл – үз заманының төбәкләрне бәйләүче хәзерге электрон челтәр вазыйфасын да үтәгән әле. 1332 елда нык зурайган Татар иле (Борынгы карталарда «Великая Тартария») белән идарә итү өчен ям хезмәте кертелә (почта). Ул хәбәр йөртүче чапкыннарга, илчеләргә, хакимият кешеләренә хезмәт күрсәткән. Ямда 20ләп кеше хезмәт иткән, алмаш атлар һәрвакыт әзер торган, шунда ук мөсафирханә һәм юлчыларны ашату өчен бер көтү сарык булган. Болар барсы да халыктан алынган дип яза Адлер Тимергалин. Ям йортлары арасын чапкын бер көндә үтәрлек итеп (50–60 чакырым), сулы, болынлы урыннарга урнаштырганнар дип уйларга кирәк. Безнең Исергәп авылы урынында да ям йорты урнашкан булуы бик ихтимал, урыны бик уңай бит. Зур гәүдәле кеше сөякләре табылу да, авыл урынын бик борынгыдан төрле ыру-кабилә кешеләре үз иткәннәре турында сөйли түгелме?

Һәрхәлдә, галим-археологлар арасында безнең яклар белән кызыксынып, ачыклык кертүчеләр табылыр дип өметләник.

Ниләр генә күрми ир башы да, ат башы дигән сүз бар халыкта. Мең еллар буена бөтен эшләр ат белән эшләнгән. Ат – шушы чиксез дала киңлекләрен иңләүче ирләрнең армас-талмас корабы да, җилкәне дә булып хезмәт иткән кешегә. Ат бик акыллы хайван: ул хуҗасына тугрылыклы, сизгер, сак, үткән юлны бик яхшы хәтерли. Бөек Дала халыклары үз яшәешләрен атка атланып – аркаланып-таянып корганнар. Халыкларның зур күчеше фәкать ат ярдәмендә генә мөмкин булган. Төбәкара сәүдә атлы кешеләр Далада ныклы тәртип урнаштыра алгач кына барлыкка килгән. Далада ат иярли белмәгән халыклар өчен дөнья ябык, ул үз төбәге белән генә чикләнгән.

Бездә атның кешелекне үстерүдә тоткан роле турында мәктәп дәреслекләрендә бөтенләй сөйләнелми, махсус фәнни хезмәтләр дә юк дисәм, ялгышмам кебек. Кешелек өчен юл йөрүдә, йөк ташуда, җир эшкәртүдә, башкача әйткәндә транспортта һәм энергетикада революцион үзгәрешләр керткән «Ат тарихы», иксез-чиксез өйрәнелмәгән тема булып кала бирә.

Без – дөньяны атлы иткән кавем – үзебезнең күп казанышларыбызны өйрәнмичә, белмичә, хәтерләмичә яшибез. Дастан бу бушлыкны тутыра. Ул безне узган атлы тормыш турында хәтерле итә, илләр төзергә ашкынган ир-егетләрнең кайларда башларын салып, ятып калганнарын да безгә җиткерә.

Әдәбият:

1. Идегәй дастаны. Казан, 1994.

2. Тимергалин А. Миллият сүзлеге: Аңлатмалы сүзлек.– Казан: Мәгариф, 2007.

3. Тридцать поколений мусульман от Салмана ходжы до Хабиповых. Составитель – Марсель Гарипов. 2010.

СЕМИПАЛАТИНСК ТАТАРЛАРЫ

И.Г.Гомәров, И.Г.Закирова

Семипалатинск/Семей татарларының тарихы белән кызыксына башлавыбыз буш урында барлыкка килмәде. Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты 2016нчы елда беренче тапкыр Россия Федерациясеннән читтә яшәгән татар халкының рухи мирасын өйрәнүгә багышланган комплекслы экспедиция оештырды. Без – Институт галимнәре, Казахстанның Семей (Семипалатинск) өлкәсе татарларының рухи мәдәниятен, тел үзенчәлекләрен, гореф-гадәтләрен өйрәндек. Экспедиция материалларын барлаганда, Семейда яшәүче милләттәшләребезнең тормышы, тарихы турында күбрәк белергә теләп, Октябрь революциясенә кадәр чыккан материалларны барлый башладык. Бу мәкалә шушы эзләнүләр нәтиҗәсендә язылды.

Семей шәһәрнең яңа исеме, ул озак вакытлар Семипалатинск исеме белән мәгълүм. Татарлар шәһәрне «Сими» дип атаганнар. Октябрь революциясенә кадәр чыккан татар вакытлы матбугатында һәм тарихи хезмәтләрдә шәһәр исеме еш телгә алына һәм аның Җидепулат, Семипулат дигән вариантлары да очрый. Шәһәрнең өч гасырлык тарихында татар халкының да күркәм урыны бар. Татарлар Семипалатинскига крепость буларак нигез салынган көннән анда яши башлаганнар һәм бүгенгә кадәр дуслык, бердәмлек, тырышлык үрнәге булып торалар.

1917–1920нче елларда Казахстан Республикасының башкаласы булган Семипалатинск шәһәренең тарихы 1718нче елдан ПетрI нең көнчыгыштагы җирләрне саклар өчен ныгытмалар төзү турындагы указы белән башланып китә. 1714–1720 еллар арасында төзелгән ныгытмаларның берсе Семипалатинск була. Хәрби чик буе ныгытмасы буларак төзелгән крепость 1718елда сафка баса, һәм тиздән Россия, Казахстан, Урта Азия һәм Көнбатыш Кытай арасында мөһим сәүдә ноктасына да әверелә. Семипалатинск төзелә башлауга бирегә сәүдә эшләре дә җанланып китә, 1728елдан халыкара сәүдәне махсус төзелгән таможня контрольгә ала.

Семипалатинскига беренчеләрдән булып килеп урнашкан татарларның күбесе сәүдәгәрләр була. Бу хакта мәгълүмат Н.А.Абрамов хезмәтендә дә саклана. Ул Семипалатинск крепосте салына башлагач бирегә драгуннар, солдатлар һәм казаклар, алардан да алдарак, руслар килгәнгә

кадәр, сәүдә өчен килеп урнашкан татарларның һәм ташкентлыларның аерым бистә булып урнашуын яза.

Бирегә татарлар Казан, Вятка губерналарыннан, Төмәннән күченгәннәр. Аларның кайсы бәхет эзләп килеп чыкса, күбесе авыр тормыштан, 25 еллык солдат хезмәтеннән качып килеп чыга. Октябрь инкыйлабыннан качып, Кытайга күчеп барган юлларыннан тукталып, биредә төпләнеп калган гаиләләр дә булган.

Семипалатинскиның зур сәүдә үзәге булуы, биредә яшәүче татарларның озак еллар төп шөгыле сәүдә булу шул чорга караган язма чыганакларда да теркәлгән. В. В. Радлов Семипалатинскиның Көнбатыш Себернең Кыргыз (казах) далалары һәм Көнбатыш Кытай арасындагы сәүдә үзәге булуын, һәм нигездә сәүдәнең җирле татарлар кулында булуын яза. Галим татарларның бирегә Көнчыгыш Россиядән күчеп килүләрен, соңгы чорларда шәһәрдә татарларның шактый артуын да искәртә. Семипалатинскида халыкара сәүдәнең җанлы булуына, биредә һәрвакыт Төркстаннан һәм Кытайдан килгән дөя карваннарын, Азия мәмләкәтләреннән килгән кешеләрне күрергә мөмкин булуына тарихчы-галим Г. Н. Потанин да игътибар итә. Галим йөк төягән дөянең – чүл корабының шәһәрнең мөселман Шәрык илләре белән сәүдә бәйләнешләренә ишарәләп өлкәнең гербында да күрсәтелүен яза. Дөрестән дә, Семипалатинскиның 1851 елда расланган гербында йөк төялгән дөя, аннан өстәрәк ай белән йолдыз сурәтләнгән була. Америкалы Джордж Кеннан да Семипалатинскның бөтен кыргыз далалары өчен мөһим сәүдә үзәге булуын, аның Ташкентка, Урта Азиягә китә торган сәүдә кәрваннары юлында урнашуын яза.

Татарлар Семейдә нигездә сәүдә белән шөгыльләнә. Семипалатинск шәһәренең Кытай, Урта Азия, Себерне бәйләп торган сәүдә юллары кисешкән уңайлы урында утыруы сәүдә эшләренең шактый тиз җанланып китеп, сәүдәгәрләргә аякка басарга булышкан. Тиздән Семипалатинскның атаклы сәүдәгәрләрен Россия генә түгел, ерак чит илләр, беренче чиратта Европа да таный башлый. Биредә яшәгән атаклы сәүдәгәр – меценатлар, үз чорының алдынгы карашлы кешеләре буларак тарихка кереп калалар. Семипалатинскиның беренче гильдия татар купецларының исеме хәзергә кадәр саклана. Күбесе милләтнең, халыкның белемле-мәдәниятле булуы өчен тырышкан фидакарь затлар булып, кыйблалары байлык туплау булмыйча, фән-белемгә омтылып яшиләр, балалары Европа уку йортларында белем ала. Шунысы да игътибарга лаек, Семейдә яшәүче татар эшмәкәрләре бу традицияне дәвам итә. Гомумән, бу төбәктә яшәгән татарларның төп сыйфаты ярдәмчеллек, кешелеклелек булган. XX гасыр башында Семипалатинскида 70 хәйрия оешмасы булуы һәм аның эшен-

дә татарларның актив катнашуы моның ачык мисалы. Шәһәрнең мәчет-мәдрәсәләре дә иганәчеләр ярдәме белән төзелә һәм эшли.

1776 елда Себер генерал-губернаторлыгында Семипалатинскида яңа крепость төзү турында карар кабул ителеп, аны тормышка ашыру талантлы инженер И. Г. Андреевка тапшырыла. Аның җитәкчелегендә крепость, күперләр, юллар салына. Шул рәвешле, Семипалатинск шәһәренең салынуы әлеге талантлы шәхес исеме белән дә бәйле. 1782 елда крепость шәһәр итеп үзгәртелә.

Җидепулат исеменең килеп чыгуын риваятьләр төрлечә бәян итә. Тарихчылар Җидепулат топонимының килеп чыгуын Җунгар шәһәрчеге булган Доржинкиттагы (Цорджийнкийд) Будда храмнары белән бәйләп аңлаталар. Семей шәһәре янындагы җиде пулат-сарайның харәбәләре XVIII гасыр ахырына кадәр сакланган. 1734 нче елда тарихчы Г. Ф. Миллер бу пулатларның патша Михаил Федорович Романовның 1616 нче елдагы грамотасында «таш мәчетләр» дип искә алынуын яза.

Семипалатинскида татарлар шәһәрнең бер өлешендә аерым бистә булып яшиләр. Сәяхәтчеләр, тарихчылар бу бистәнең төзеклеге, татарларның нык тормышлы булуы белән башкаларга үрнәк булуын язалар. Мәсәлән, Н. А. Абрамов Вятка, Казан, Тубыл губернасының Төмән өязеннән күчеп килгән татарлар һәм ташкентлылар сәнагатьтә, бигрәк тә сәүдә эшендә булдыклы, эшлекле, тырыш һәм житеш тормышлы булуын яза.

Татар халкының нык тормышта, җитешлектә яшәвенә, чисталыгы-уңганлыгы, матур итеп яшәргә тырышуына күпләр игътибар итә. Казах халкының мәшһүр әдибе Абайның татар халкының яшәү рәвеше турында сокланып: «Нугайларга (татарларга) карыйм, алар яхшы сугышчы да була ала, авырлыкларны да күтәрә алалар, үлемне бер хак итеп кабул итәләр, мәдрәсәләрне саклыйлар, динне хөрмәт итәләр, эшлиләр дә, мал да туплыйлар, матур киенәләр, матур итеп күңел ачалар»,– дип яза.

Татарларның гыйлемлеге, белемгә омтылышы да халыкка булган хөрмәтне арттырган. Татарлар килә башлаган вакыттан биредә дә мәчет-мәдрәсәләр төзелә. Экспедиция вакытында информантларыбыз Семипалатинск шәһәрендәге ундүрт мәчетнең уникесе татарлар тарафыннан төзелүен, татар мәчете булуын хәзер дә горурланып бәян итәләр.

Семипалатинск мәчетләре турында төрле чорларга караган мәгълүматлар биредә төрле елларда яшәп киткән, яки килгән шәхесләрнең хезмәтләрендә саклана. Г. Н. Потанин Семипалатинскиның ике өлеш-

тән торуына, татар бистәсенең байрак, иркенрәк булуына игътибар итә. Шәһәрнең татар өлешендә манаралары белән аңа шәрык шәһәрләре кыяфәте биреп дистәгә якын мәчет урнашкан. Дөрес, барысы да агачтан салынган, бары атаклы архитектор Тон проекты буенча төзелгән бик матур бер мәчет кенә таш,– дип яза ул. Этнограф А. К. Гейнс Семипалатинскида 1865 елны булып, ул да шәһәргә биредә яшәгән мөселманнар һәм татар мәчетләре көнчыгыш кыяфәте бирүләрен билгеләп үтә. Ул: «Бу шәһәрдәге иң яхшы бина – Тон рәсемнәре буенча төзелгән мәчет. Мәчетнең архитектурасы искиткеч нәзакәтле һәм җиңел. Аның биек манараларыннан Ерактагы Семитауга кадәр бөтен Семипалатинск һәм аның тирә-ягы күренеп тора»,– дип яза. Шул ук вакыта А. К. Гейнс башка мәчетләрнең күпкә кайтыш булуын да искәртеп үтә. И. И. Завалишин 1864 елда шәһәрдә җиде мәчет булуын яза. Аның берсе, ике манаралы искиткеч архитектуралы таш мәчет, 1862 елда гына төзелеп беткән була. Бу истәлекләрдән күренгәнчә, бик хаклы рәвештә, Семипалатинск шәһәренең төп бизәге, иң күркәм бинасы булып озын – озак вакытлар шәһәрнең җәмигъ мәчете санала.

Тарихи мәгълүматларга караганда, бу мәчет 1858 елдан төзелә башлап, 1862 елга тәмамлана. Мәчет Семипалатинскиның татар сәүдәгәрләре Сөләйманов, Абдәшев, Рафиков һәм Халитов акчасына салына. Проект авторлары архитектор Болботов һәм инженер-поручик Манашев була. 1897 елда сәүдәгәр Халитов акчасына мәчеткә зур ремонт ясала һәм шул вакытта мәчетнең агач манаралары урынына кирпеч манаралар төзелә. Г. Н. Потанин да, А. К. Гейнс Семипалатинскиның җәмигъ мәчетенең архитектор Тон проекты яки аның рәсемнәренә нигезләнеп төзелүен язалар. К. А. Тон (1794–1881) – XIX йөзнең атаклы архитекторы, архитектурадагы «Рус-Византия стиленең» авторы, Император сәнгать академиясе ректоры, атаклы соборлар, тимер юл вокзаллары проектлары авторы. Мәскәүдәге Зур Кремль сарае да аның проекты буенча төзелә. Алдан искә алынган авторларның мәчетнең проект авторы буларак К. А. Тонны күрсәтүләре очраклы түгел дип уйлыйбыз. Архитектор Александр Болботов һәм инженер-поручик Манашев мәчет проектын К. А. Тон эшләрен файдаланып эшләгәнбулырга мөмкин. Мәсәлән, Семипалатискиның Христос терелү соборын Архитектор Болботов К. А. Тон проекты нигезендә, аны шәһәр өчен яраклаштырып эшли. Мәчет проектын эшләгәндә дә шушы ук алым кулланыла ала.

И. И. Завалишин хезмәтенә караганда, татар бистәсендә аерым квартал булып яши торган ташкентлыларның үзләренең аерым, башкалардан аерылыбрак торган мәчете булган. Шул рәвешле, шәһәрдә 1865 елларда сигез мәчет булып, аның җидесе татар мәчете, берсе ташкентлыларныкы

булуы аңлашыла. И. И. Завалишин таш мәчеттә ахун, башка мәчетләрдә муллалар хезмәт итүен дә билгеләп үтә.

Н. А. Абрамов 1861 елда чыккан мәкаләсендә Семипалатинскида ун мәчет булуын яза. Алдагы авторлар шул елларда сигез генә мәчет күрсәтәләр. Мәчетләрнең саны буенча Н. А. Абрамов биргән информация дөрес булырга тиеш. Ул мәчетләрнең ун булып, тугызы агач, берсе таш булуын яза. Әлеге автор Семипалатински турында һәр яктан төгәл мәгълүмат бирергә омтыла. Ерак Америкадан килеп чыккан сәяхәтче һәм журналист Джордж Кеннан да Семипалатинскиның Шәрык шәһәрләренә хас сыйфатларга ия булуын яза.

Бу истәлекләрне укыганда бер әйбер күзгә ташлана. Авторлар шәһәрнең башкалардан төзеклеге, ныклыгы белән аерылып торган өлеше буларак татар бистәсен күрсәтәләр. Татар бистәсенең күрке, аның башкалардан аерылып торган сыйфаты – татар мәчетләре, Семипалатинскиның ак чалмалы муллаларының намазга чакырган азаны. Бу бер чыганактан икенчесенә күчеп һәрберсендә кабатлана торган мәгълүмат.

Татарлар белемгә омтылышлары белән, мәгърифәтле булулары белән бу төбәктә яшәгән башка төрки халыкларга үрнәк булып торалар. Элек электән татар шәкертләре казах далаларына чыгып китеп, балалар укыткан, аларны укырга-язарга өйрәткән, дин сабаклары биргән. Семипалатинскида да мәчетләр белән мәдрәсәләр дә төзелгән. И. И. Завалишин XIX гасыр уртасында Семипалатинскида җиде мәчетнең дә мәдрәсәсе булуын яза. Мәдрәсәдә дә, мәчетләрдә дә татар кешеләре хезмәт куя. Мәдрәсәләрдә татар балалары гына түгел, казах, ташкентлыларның балалары да да белем алган. Казах халкының мәшһүр әдибе Абай да Семипалатинскида Әхмәт Риза мәдрәсәсендә татар мөгаллимнәрендә укый.

Н. А. Абрамов татар һәм ташкентлыларның балаларын укытуга зур игътибар бирүләрен яза. Ул малайларга гына түгел, кыз балаларга да белем бирүләренә дә игътибар итә. 1858 елга уку-укыту эшләренең статистикасы түбәндәгечә була: мәчетләр каршында ачылган җиде мәдрәсәдә (Н. А. Абрамов аларны «сельские школы» дип атый) 371 ир бала белем алган. Шуның өстенә мулла хатыннарында һәм өйдә 150 кыз бала укыган. Н. А. Абрамов татарларда һәм русларда укучы балаларның халык санына нисбәтен дә күрсәтә: православныйлар Семипалатинскида 4405 кеше булып, аларның укучы балалары 300 кеше. 14 кешегә бер укучы туры килә. Мөселманнар 3236 кеше булып, укучы балалар саны 520 дән артык булып, 6 кешегә бер укучы бала туры килә.

В. В. Радлов язуынча, мәктәп-мәдрәсәләрдә укытучылар татар кешеләре булган, укыту процессы да татар телендә барган, шуның нәтиҗәсе буларак, укый-яза белә торган казахлар да язу теле буларак татар телен кулланганнар, яки казах һәм татар телләрен кушып язганнар.

Татар халкы шәһәрдә нык тормышлы булуы белән, ә Татар бистәсе җитешлеге белән аерылып торган. А. Е. Врангель татар өлеше шәһәрнең иң зур мәйданында урнашуын яза. Ул татар өйләрендә тәрәзәләрнең ишек алдына каравына игътибар итә. Бу хатыннар һәм харәм (авторда: гарем) аркасында шулай,– дип яза. Автор «гарем» сүзе белән йортның чит күзләрдән сакланган хатыннар ягын атый. Һәр йорт биек койма белән әйләндереп алынган, алар хуҗаларның тормышын чит-ятларның кызыксынуыннан саклаган,– дип аңлата А. Е. Врангель биек коймаларның вазыйфасын. Әлбәттә, авторның сүзләрендә дә күпмедер өлеш хаклык бардыр. Әмма бу таш коймаларның төп вазыйфасы башка. Немец теленнән алынган сүз белән брандмауэр (ут+стена) дип атала торган бу ике метр чамасы биеклектәге таш коймалар, исемнәреннән үк күренгәнчә, уттан саклану өчен төзелә торган булган. Алар, тоташ агачтан төзелгән шәһәрдә пожардан саклаган, ут бер йорттан икенчесенә күчмәсен өчен киртә буларак төзелгән. Семей шәһәрендә аларның бүгенгә кадәр сакланганнары да бар. Йортлар нык, зур итеп салынган. Ике катлы, беренче каты таштан, икенче каты агачтан салынган йортлар Семей шәһәренең татар бистәсендә әлегә кадәр саклана.

Татар халкы эшен дә вакытында эшләгән, иманлы мөселманнар булулары белән дә тарихка кергән. Шул ук вакытта, Абай искәрткәнчә, алар матур итеп күңел дә ача белгәннәр. Әлбәттә, беренче чиратта иң зур бәйрәмнәр – Корбан һәм Ураза гаете булган. Бәйрәмдә бөтен мөселман халкы берләшкән, татарлар, казахлар һәм ташкентлылар белән бергәләшеп күңел ачкан. Бу бәйрәмнәрнең тәртибен, халыкның бәйрәм халәтен яратып, тәфсилләп Н. А. Абрамов сурәтли. Шушы хезмәт ярдәмендә узган гасырда ике гаетнең бөтенхалык бәйрәме буларак асылы ачыла. Н. А. Абрамов Корбан гаетендә һәр мөселман, гаилә әгъзалары һәм шул гаиләнең мәрхүмнәре санынча бер яшьтән ким булмаган берәр сарык, яки җиде кеше берләшеп, ике яшьтән ким булмаган сыер корбан итәләр,– дип яза. Бу юллардан аңлашылганча, гаиләнең һәр кешесеннән аерым корбан китерелгән. Хәнәфи мәзхәбе буенча, үзенең кереме булган һәр кеше үзе өчен корбан китерергә тиеш. Шәһәр мөселманнары бу кагыйдәне дә җиренә җиткереп үтәгәннәр.

Бәйрәм көннәрендә бай йортларда мул табын хәзерләнгән. Шушы бәйрәмгә бәйле рәвештә Н. А. Абрамов мөселманнарның йорт эченнән дә бераз мәгълүмат бирә. Идәннәргә бәйрәм көннәрендә Бохарада яки

Ташкентта тукылган келәмнәр җәелгән. Келәм өстенә ярты аршин биеклеге (35 см.) өстәл куелган. Өстәл өстендә бәйрәм ризыклары тезелгән. Сарачин бодае (ул заманда «сарачин бодае» дип дөгене атаганнар) ярмасына йөзем һәм өрек салып, атлан май белән пешерелгән пилау/пылау һәр табынга куелган. Итле пилмән, кыздырылган сарык ите дә бәйрәм ризыклары саналган. Н. А. Абрамов камыр ризыкларыннан һәм татлылардан бавырсак, Ташкент һәм Бохара прәннекләрен атый. Өстәлләргә куелган кипкән җиләк-җимеш һәм төрле чикләвекләрнең дә исемлеге зур: кара йөзем, сары йөзем, ак йөзем, өрек, пестә (фисташки) һәм бадәм (миндаль) чикләвекләре, ташкент чикләвеге(-фындык), кандалат(эре он кушып шикәрләнгән пестә). Эчемлектән чәй һәм кымыз эчкәннәр. Гает бәйрәмендә халык кунакка йөрешкән, туганнар, дуслар бер-берсен кунакка чакырганнар, хәл белешкәннәр. И. И. Завалишин алдан әйтелгән сыйлар янына казы, атлан май, бал да куелуын яза.

Корбан бәйрәменең бер күңел ачу чарасы – бәйге (ат чабышы) булган. Бәйге вакытында атка атланган 12–13 яшьлек малайлар Семипалатинскидан 30 чакрым китеп, шунда билгеләнгән бер урыннан бәйге башланган. Ярышта катнашкан атлар саны 30–40 чамасы булган. Финиш урыны да алдан, гадәттә шәһәргә дала ягыннан керү юлында билгеләнгән. Шунысы да игътибарга лаек, ярышучыларның артыннан озын таяклар тоткан дүрт кеше җитез атларга атланып баралар. Бу кешеләрнең максаты – ярышучыларга хәрәмләшергә мөмкинлек бирмәү, бәйгенең гадел булуын күзәтү. Бәйгене бөтен халык кызыксынып күзәткән, беренче килүчеләрне гөрләп каршы алган. Чабышкыларда җилдереп узган малайлар, үзләренең кем атына атланганлыгын кычкырып узып киткәннәр. Бәйгедә беренче тугыз урынга бүләк әзерләнгән. Шуннан чыгып бәйге бүләген дә «тугыз» дип атаганнар. Беренче бүләк сукно яки верверет (вельвет, бәрхет тукыманың бер төре), икенчесе бераз арзанрак бүләк булып, һәр соңгысы алдагысыннан арзанрак булган. Бүләккә шулай ук сукно, плис (бәрхет), ситсы һәм яулыклар да биргәннәр. Гает бәйрәмнәрендә бәйгедән башка да, затлы ияр салынган атларга атланган малайлар урамнар буенча чабып йөргән.

Бәйгедән соң татар, казах һәм ташкентлылар батырлары арасында көрәш башланган. Көрәшне мөселман халыклары гына түгел, рус халкы да яратып тамаша иткән. Бәйрәм көннәрендәге көрәшне карарга 3000 тирәсе халык җыелган.

Өч көн дәвам иткән Ураза гаетен һәм Гает бәйрәмнәре көннәрендә уза торган көрәш Америка журналисты Джордж Кеннан хезмәтендә бәян ителә. Көрәш шәһәрнең көнчыгыш ягында узган. Көрәш мәйданы диаме-

тры 30 фут чамасы (1 фут – 30,48 см, димәк 9 метрдан артыграк) мәйданда барган. Аның әйләнәсен тамашачылар урап алган. Алдагы ике-өч рәт халык чүмәләп утырса, аннан соңгы 3–4 рәт халык басып караган. Аннан соңгылар көрәшне атка атланган килеш тамаша кылган.

Тамашачылар ике лагерьга аерылган, татарлар да, казахлар да үз көрәшчеләренә көч биргән, алар өчен җан аткан. Көрәш белән яшел халатлары белән башкалардан аерылып торган, камыш таяк тоткан дүрт кеше, Дж. Кеннан сүзләре белән атаганда, церемониймейстер, җитәкчелек иткән. Аларның икесе казах һәм икесе татар булган. Ике татар башта үз ягыннан көрәшчене сайлап алган, аның өстенә озын эзәр ташлаганнар (Дж. Кеннанда – sash/кушак дип бирелә. Дж. Кеннан белән көрәшне караган художник Жорж Фрост ясаган рәсемдә көрәшчеләрнең билендә эзәр сурәтләнә) һәм көрәшчене аренага чыгарганнар. Шуннан соң казах ягы татар көрәшчесенә каршы, буе һәм авырлыгы белән туры килгән, үз көрәшчеләрен мәйданга чыгарган. Шуннан соң гына көрәш башланган.

Дж. Кеннан көрәшне җентекләп бәян итә. Беренче көрәшчеләр зәңгәр түбәтәй кигән, кызыл эзәрле, сакал-мыексыз яшь матур кыргыз (ул вакытта казахларны кыргыз дип атау очрый) һәм нык, атлет төзелешле сары түбәтәйле, яшел эзәрле татар була. Бер минут чамасы алар бер берсен сынап карап торалар, шуннан соң гына бер берсенә ябышалар. Һәрберсе бер кулы белән икенчесенең билбавына ябышса, икенче кулы белән көндәшен ныграк эләктереп алырлык урын табарга тырыша. Алар берсенә башлары белән терәлеп, гәүдәләрен билдән туры почмак ясап бөгеп, аякларын киң итеп аерып басалар. Шул рәвешле бер берсенә нык итеп ябышып, бөтен мәйданны урап чыгалар. Казах егете көндәшен аяк чалып егарга тырышса, татар көрәшчесе аны көче белән басарга тырыша. Икесенең дә муеннарындагы, маңгайларындагы тамырлары бау кебек бүртеп чыккан, маңгайларыннан тир тама. Шулай да, көчләре тигез булып берсе берсен күтәреп ала алмыйлар. Шул вакыт татар, көтмәгәндә артка сөрлегеп, үзе белән казах егетен дә тарта, соңгысы тигезлеген югалтмас өчен бер адым алга атларга мәҗбүр була. Шул арада татар көрәшчесе аягына тибеп, шул тибүдән югалып калган кыргыз егетен күтәреп ала да, баш аша күтәреп тә ташлый. Дж. Кеннан үзләренең 4–5 сәгать көрәш карауларын яза. Алар мәйданнан киткәндә дә көрәш дәвам итеп кала. Автор көрәштә татарларның ныграк әзерлекле булуы, әмма көрәшчеләр арасында бернинди үпкә дә, усаллык та булмавына, гомумән көрәшнең гаять мәрхәмәтле асылына, бернинди харәмләшүләрнең күзәтелмәвенә, көрәшчеләрнең көлешеп-шаярып аралашуларына да игътибар итә.

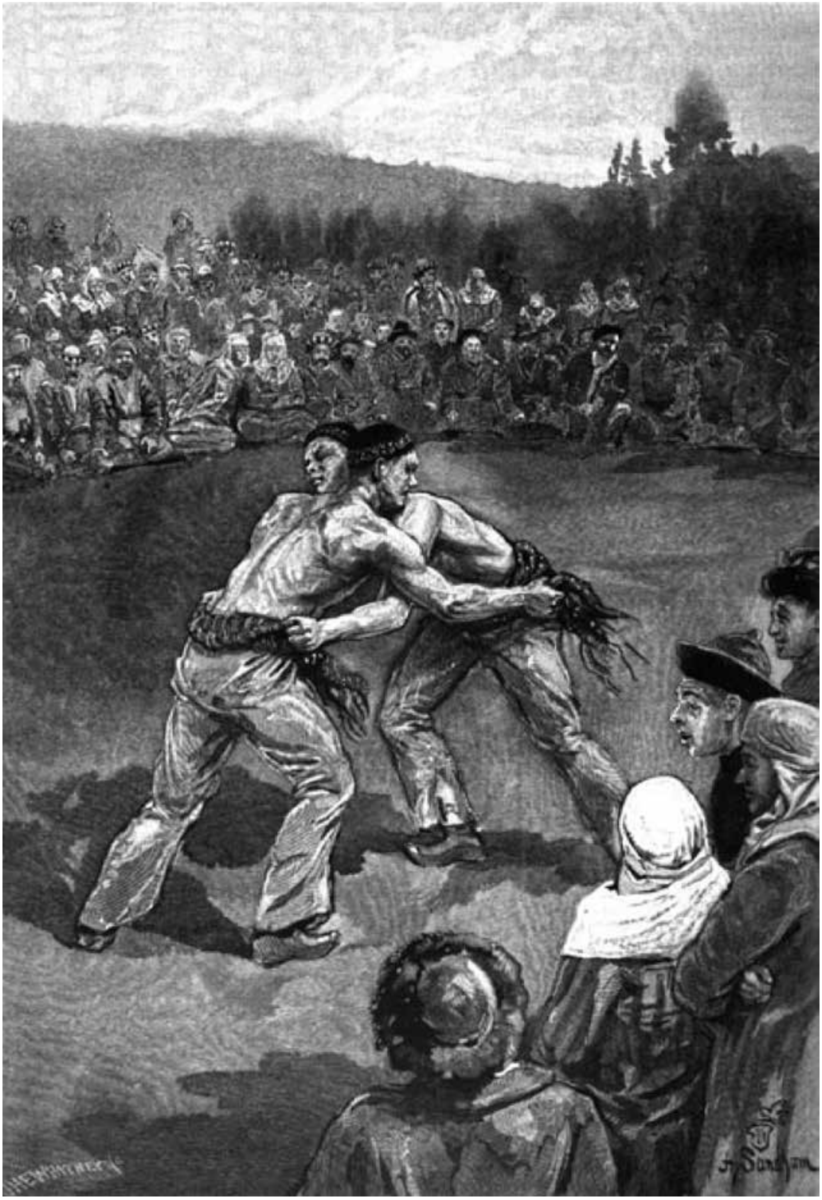

Татарская борьба. (Siberia and the Exile System – Vol. 1 by George Kennan, London, 1891. S. 165).

Семипалатинскида булган шәхесләрнең истәлекләрендә ике гает бәйрәме генә түгел, күпмедер гаилә йола бәйрәмнәренә дә урын бирелә. Мәсәлән, ташкентлыларның туй йоласы А. Е. Врангельнең «Ф. М. Достоевский турындагы истәлекләр» дигән китабында искә алына. Туйда ирләр аерым, хатын-кызлар аерым бәйрәм иткән. Хатын-кыз ягында-

гы туйны автор «хатыннар бәйрәме» дип атый. Туйның өйдә хатыннар бәйрәмен сыйдырырлык бүлмәләр булмау сәбәпле, ишек алдында узган. Җиргә затлы келәмнәр түшәлгән. Хатын-кызлар, чадраларын салып, төркем-төркем булып аякларын бөкләп утырганнар. Автор аларның сөйләшмичә генә утыруларын яза. Бу күренеш хатыннар туе өчен гадәти күренеш булмыйча, аларның ике таныш булмаган ир кеше күзәтү аркасында, оялып-тарсынып утыруларының нәтиҗәсе дип фараз итәбез. Һәрхәлдә, хатын-кызлар, әгәр алар аерым утыра икән, сөйләшүдән, көлешүдән, күңел ачудан тыелмаслар иде.

Н. А. Абрамов татар халкының күңелле, җанлы булуын аерым искәртә. Ирләр өчен аерым бәйрәм ясалган. Кәләш туйда катнашмаган, ул өч көн дәвамында ике дус кызы белән чоланда утырган һәм ураза тоткан. Туй өч көн дәвам итеп, дүртенче көнне генә кияү килгән. Ирләр ягында ахун дога укыганнан соң, поднос тотып килгән кунакларны йөреп чыгалар һәр кеше туйга бүләген – көмеш тәнкәләр сала. Шуннан соң кияү кәләшне үзенә алып китә. Бу китапта сакланган мәгълүматлар буенча, ташкентлыларның татарлар белән тыгыз аралашып яшәве, аларның берсенең дә үзләрен аерып куймавы аңлашыла. А. Е. Врангель ташкентлыларның туй мәҗлесендә 150 татар хатыны чакырылуын яза. Бәйрәмнәрдә ташкентлылар да, татарлар да бергә булган, шуңа күрә күп кенә авторларның аларны мөселман халыклары дип берләштерүе дә очрый, кайбер очракларда ташкентлыларны да татарлар исемлегенә кертәләр, һәм киресенчә татарларны да ташкентлылар белән бутау очраклары булган.

Н. А. Абрамов хезмәтен укыганда татар хатыннарының тагын бер күңел ачу чарасы булуын күрәбез. Хатын-кызларның җәй көне җыелып, берничә тарантас һәм арбаларга төялеп, шәһәрдән ерак түгел урманга барып, ял итү йоласы булган. Алар үзләре белән самоварлар, төрле ризыклар алып барып, көне буе табигатьтә күңел ачканнар. Автор бу күңел ачулар вакытында бернинди шәригатькә ярамаган гамәл кылынмаганны, гомумән татар хатын кызларының намуслы һәм тәрбияле булуын да искәртә. Хатын-кызларның җәен табигатькә чыгу гадәте Завалишинның да игътибарыннан читтә калмаган. Ул татар хатын-кызларының компания булып, шәһәрдән читтә, урманда яки берәр утрауда, иртәнге уннан кояш баеганга кадәр, күңел ачуларын яза. Бу күңел ачуларга ирләр катнашу тыелган. Бары кече яшьтәге ир балаларны гына алганнар. Алар чәй эчкәннәр, татлылар ашаганнар. Әлбәттә автор хатын-кызларның ашау-эчүдән башка нинди шөгыльләре булуын белә алмый. Шулай да алар анда төрле уеннар уйнаганнар дип фараз итәбез.

Гомумән, татар халкында «табигатькә чыгу» күренешен аерым бер йола буларак карарга да мөмкиндер. Ул татарлар яшәгән регионнарда та-

ралган күренеш була. Безнең көннәргә кадәр телдә «сәхрәгә чыгу» һәм «сәелгә чыгу» дигән гыйбарәләр килеп җиткән. «Сәхрәгә чыгу» кояшлы җылы көнне гаилә белән яки бер төркем кешеләрнең табигатькә чыгуын аңлата, «сәелгә чыгу» да мәгънәсе белән якын, ул язын, көннәр җылыткач, күмәкләшеп табигатькә чыгып күңел ачуны белдерә. Бу күренешнең эзләре татар дастаннарында да саклана. Мәсәлән, «Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу» дастанында кызларның сәхрәгә чыгып күңел ачуы тасвирлана. Шушы ук дастанда кызларның сәхрәгә чыгып төрле уеннар уйнаганы да тасвирлана.

А. Е. Врангель Семипалатинскида халыкның бәйрәм уңаеннан күңел ачу чараларын бәян итә. Бу – 1855 елның 30 августында Александр Невскийның исем көнен бәйрәм итү. Исем көне Патша Александр II нең дә исем көне белән туры килү сәбәпле, Семипалатинск халкы бу бәйрәмне зурлап, халык күңел ачулары буларак билгеләп узган . Беренче чиратта, хәрбиләр парады оештырылган, барлык хәрбиләр молебендә катнашкан. Шәһәрнең бердән бер скверы булган «Казак бакчасында» алар өчен парад ашы әзерләнгән.

Бу көнне казахлар халыкның күңелен ачу өчен бәйге – ат чабышы оештырганнар, халык аларның бөркет белән бүре аулаганын да тамаша кылган. Бөтен халык, Себер тамашасын – Иртеш буенда оештырылган «йодрык сугышын» карарга җыелган. Бу күңел ачуларда бөтен милләтләр бергә булган. Руслар һәм татарлар, кайсы җәяүле, кайсы атка атланып, ике отряд булып бүленгәннәр. Шунысын да искәртергә кирәк, ике халык ике төркемгә аерылмаган, һәр төркем төрле милләтләрдән оешкан. Шуннан соң, бернинди корал кулланмыйча, бары йодрыклар ярдәмендә бер берсенә һөҗүм итә башлаганнар. Атлылар җәяүлеләр арасына барып кереп, берәрсен әсирлеккә алганнар һәм әсирләрен шундук Иртеш елгасына атканнар. Елгадан коенып менеп, алары да яңадан сугышка кергән. Бу тамаша катнашучылар өчен дә, караучылар өчен дә күңелле булып, шау-шу, көлке белән барган. Тамашачылар кишмиш, өрек, чикләвек ашаган. А. Е. Врангель бәйрәм, бигрәк тә йодрык сугышы турында, «бөтен дөнья хәрәкәттә, көлә, шаяра, шаулый»,– дип яза.

Күпчелек авторлар, бәйрәмнәргә мөнәсәбәтле рәвештә, халыкның шул чордагы көндәлек һәм бәйрәм киеменә дә игътибар итә, бигрәк тә татар хатын-кызларының киеме турында язмалар кызыклы.

Александр Невскийның исем көне уңаеннан җыелган тамашачылар арасында татар һәм казах хатын-кызлары да күп була. Семипалатинскида хатын-кызлар халык күңел ачуларында катнашкан, бәйрәмне тамаша иткән. А. Е. Врангель бу бәйрәмдә үзләренең киемнәре белән татар һәм казах хатыннарының башкалардан аерылып торуына игътибар итә. Шул

ук вакытта, татар хатын-кызлары бөркәнчекле була. Мәсәлән, Н. А. Абрамов татар халкының гәүдә төзелеше нык, дөрес, кием-салымы күркәм, йөзләре матур булуын яза. Татар хатын-кызлары йөзләрен каплап йөргәннәр. Бу максаттан, зур шәлъяулык белән башларын томалаганнар, яки баштан ук халатлары (күлмәк өстеннән кия торган өс киемен халат дип атаганнар) белән бөркәнгәннәр. Хатын-кызларның бөркәнчекләре эченнән кигән бәйрәм киемнәрен барон Врангель тасвирлый. Туйга килгән хатын-кызлар чадраларын салалар. Алар кыйммәтле ефәктән тегелгән һәм алтын җеп (канитель) белән чигелгән затлы күлмәкләр кигәннәр. Күлмәк астыннан киң шароварлар да күренеп торганын искә алганда, күлмәк артык озын булмаган дип уйларга мөмкин. Дөрес, Врангель үзе дә кыска күлмәк дип искәртә. Әмма ул чор өчен кыска күлмәк җирдән бер-ике куләяссы гына өстәрәк тә булырга мөмкин икәнен онытырга ярамый. Әлеге заман татар хатын-кызлары өчен бизәнү дә чит булмаган. Хатын-кызлар мәҗлесләргә барганда битләренә пудра сөрткән, кершән ягынган, тырнакларына кына яккан. Алар битләренә «мушкалар» да куйганнар. Н. А. Абрамов та татар хатыннарының пудра, кершән куллануына, кашларына сөрмә тартуга игътибар итә. Н. А. Абрамов татарларның һәм ташкентлыларның бәйрәм киемнәрен дә тасвир итә. Гает бәйрәмендә мөселман ирләр кыйммәтле ефәк халатлар кигәннәр. Татарлар ак чалма ураган, ташкентлыларның чалмалары чуар булган. Ирләрнең өс киеме булган бәйрәм халатлары төрле ачык яки ачык чуар төсле тукымалардан тегелгән. Хатын-кызларның күлмәкләре парча, канфа (тыгыз, калын кытай атласы), ефәк тукымалардан тегелгән. Күлмәк якалары һәм күкрәге алтын һәм ефәк белән чигелгән, бу чигешләрдә энҗе дә кулланганнар.

Безнең көннәргә кадәр килеп җиткән материаллар, әлбәттә, Семей татарларының тарихи үткәнен тулысынча чагылдыра алмый. Шул ук вакытта, аларда татар халкының тормышын-көнкүрешен төрле яктан яктырталар. Бу язмаларда Семипалатинск татарларының сәүдә эшләре, аларның хәйриячелек эшчәнлеге бәян ителә. Татар халкының мәгърифәтлелеге, балаларын белемле итәргә омтылуы, мәктәп-мәдрәсәле, динле-иманлы булуы башка халыкларда да ихтирам уяткан. Халык эшләп кенә яшәмәгән, матур итеп күңел ачканнар. Шул ук вакытта халыкның чисталыгы, тәртипле булуы, югары әхлагы да без искә алган авторларның игътибарыннан читтә калмаган.

Семипалатинск татарлары иҗтимагый тормышта да актив булган. XX гасыр башында Семипалатинскида татарлар белән бәйле берничә зур вакыйга була. Шуларның берсе татар кешесенең очу аппараты ясап күккә күтәрелеүе. Октябрь революциясенә кадәр чыгып килгән вакытлы матбугатта Семипалатинск татарларының тормышын һәм эшчәнлеген

яктырткан мәкаләләр еш басылган. Мәсәлән, «Шура» журналында Семипалатинскида татар кешесенең очуы хакында берничә мәкалә басыла. Бу вакыйганы тулырак күзаллау өчен 1914 елда журналның тугызынчы санында Закирҗан Алхановбастырган мәкаләдән өзек китерәбез: «Менә бер көнне бөтен Сими халкы сәгатьче Галинең кош булып очканын карарга ашыгалар, Сими елгасы янына хатын-кыз, бала-чага, бай-ярлы, яшькарт һәммәсе ашыгып-ашыгып җыелалар иде. Күп тә үтмәде, сәгатьче Гали аргамакка утырган үзенең каегын арбага салыб килеп тә җитте.

Каек үзе зурлыгында (эченә Гали әфәнде кереп сузылыбрак ятканда сыярлык), канатлары синкәдән[1], каекның гәүдә вә канатлары һәртөрле төскә буялган. Канатларының хәрәкәткә килүе – мотор урынына куйган тәгәрмәчләр аркылы – кул белән әйләндереләчәк иде. Ул, тауның башынарак туктап, каекка сикереп менде дә канатларыны селкеп 15 сажиннар чамасы биеклектән очып та китте. Елганың аръягына барып төште дә, бераз туктап чәчәкләр җыйнап каегына салып, кире очып чыкты һәм шул вакытта ук өенә кайтып китте,– дип Хәкимҗан әфәнде Гаффаров үзенең бала вакытында күргән ошбу вакыйганы сөйләп исемне китерде». Шушы ук елда «Шура»ның унберенче санында Р.Ялкибай «очучы татар» турында икенче мәкалә бастыра. Автор татар халкының никадәр талантлы булып та, эшен күрсәтә белмәвенә ачына: «Монда тәәссеф (үкенеч) ителәчәк урын шул: бу эшләрнең һәммәсенә Гали әфәнде фәкать уен итеп караган. Кирәкле эшкә тәтбикъ итү (яраклаштыру) ягын бердә уйламаган. Шулук коралны ихтираг кылган австрияле нимсә (немец) исә, үз ихтирагы өчен хөкүмәттән ничә меңнәр алган, зур мәбләгъ (сумма) бәрабәренә хәрбия нәзарәтенә (хәрби оешма) сатып үзенең истикъбалене (киләчәген) тәэмин иткән. Безем мохтәригъ (уйлап табучы) Гали – сабын кайнатып сәнгый (ясалган) бал ясап көн күрәдер!»

Икенчесе, Семипалатинск татарларының футбол командасы оештырып, ярышларда катнашуы.

Семипалатинск, хәзерге Семей шәһәрендә татар халкы элеккедән килгән традицияләрне саклап яши. Татарларның Россиянең төрле төбәкләреннән Семипалатинскига күчү процессы XX йөзнең беренче чирекләренә кадәр дәвам итә.

Совет дәверендә югары уку йортын тәмамлап, юллама белән килгән белгечләр дә, чирәм җирләрне үзләштерү вакытында килгән яшьләр дә киң далага, шундый ук киң күңелле халыкка гашыйк булып, биредә төпләнеп калган. Җиде пулат якларында Идел буе татарлары яши. Гасырлар дәвамында себер татарлары да шактый күченгән Семипалатинск якларына. Әмма аларның теле казан татарлары тәэсирендә әдәбиләшкән,

[1] Синкәдән – цинк белән ялтыратылган калай.

халыкның хәзерге сөйләше әдәби телгә якын, татар теленең көнчыгыш диалекты үзенчәлекләре азрак сакланган. Хәзерге вакытта телдә казах теленең йогынтысы да сизелә. Казах теленнән кергән аерым сүзләр еш кулланыла, «ч» һәм «ш» авазлары алмашы күзәтелә.

Татарлар берничә гасыр дәвамында күчеп, Идел буен, Казанны сагына-сагына төпләнеп калган. Шунысы да бар, бер тапкыр да Татарстанга килмәгән апалар-абыйлар, Идел буен, Татарстанны үзенең Ватаны дип саный, бу җирләрне сагынып яши. Совет дәверендә Казан белән Семипалатинск арасы бик «якын» булган. Туганнарына кунакка гына килеп яшәп калган Казан кызлары да күп очрады биредә. Хәзерге вакытта да кыз алмашу, туганлашу процессы дәвам итә.

Татарлар шәһәрдә генә түгел, авылларда да яши. Иркен далаларда киң урамлы татар авылларына нигез салына. Хуҗалыкның нигезен игенчелек, терлекчелек тәшкил итә. Һәр авылда дистәләгән җил тегермәннәре куелган. Тирә-яктан он, ярма тартырырга килгәннәр.

Татарлар бүгенге көндә нигездә Семей шәһәрендә яши. Татар авылларының күбесе беткән. Калган авыллар хәзерге вакытта катнаш татар-казах авыллары. Мәктәпләрдә уку казах телендә. Хәтта татар авылында татар эшмәкәрләре салган мәчетнең тышындагы элмә такталардагы язулар да бары казах телендә генә булуы күңелдә бераз канәгатьсезлек тудыра. Әмма биредәге татарлар бу күренешкә башкача карый. Алар кардәш халыкның мөстәкыйльлеген, үзен саклап калуын, сүзен әйтә алуын хөрмәт итәләр. Шуны да әйтергә кирәк, ике халык сокланырлык рәвештә дус яши. Бер-берсенә хөрмәте зур. Аерым йолалар, бәйрәмнәр уртак булып, аларның кайсы халыкта башлангыч алганын да әйтеп булмый.

Хәзерге вакытта Семей татарлары бөтен йолаларны үтәп, мөмкин кадәр телне саклап, бер-берсенә булышып, дус-тату яши торган зур бер диаспора. Шәһәрдә Татар иҗтимагый үзәге эшли. «Халыклар дуслыгы» бинасында урнашкан Татар иҗтимагый үзәге каршында милли музей бар. Аның җитәкчесе Шәүкәт абый Фәйзуллин Семей татарларының, аерым шәхесләрнең тормышына караган, рухи дөньясын чагылдырган бай материал тупланган.

Шулай да, Семей шәһәре татарларын беренче чиратта җыр, татар көе берләштерә, халыкны нәкъ менә җырга-моңга мәхәббәт саклый сыман тоелды миңа. Ә бу җыр-моңның башында милләтпәрвар Габдулхак Ахунжанов тора. Габделхак абый 1992 нче елда «Татар сәнгать мәктәбе» ача. Зур тырышлык белән аның дәүләт карамагындагы мәктәп булу статусын саклап кала. Биредә балалар төрле уен коралларында уйнарга өйрәнәләр, җырлыйлар, төрле халыкларның биюләрен башкаралар. Татар сәнгать мәктәбендә татар балалары гына түгел, руслар да, казахлар

да, башка милләт балалары да белем ала. Татар моңы, татар җыры аша татарча өйрәнәләр. Татар халкының гореф-гадәтләре торгызыла, саклана. Әлеге мәктәптә белем алучы балалар Казахстаннан тыш, Россиядә дә, якын һәм ерак чит илләрдә дә чыгышлар ясап, мәртәбәле урыннар алалар. Кайберләре укуларын чит илләрдә дәвам итеп югары музыкаль белем алалар. Әмма алга таба кайда гына булсалар да, аларның бирелгән тәрбиясе, белеме тормышта һәрвакыт кирәк. Габделхак Ахунжанов укучыларында музыкага мәхәббәт кенә тәрбияләп калмый, ул аларда үз-үзенә һәм башкаларга хөрмәт, үз көченә ышану, хезмәткә мәхәббәт, авырлыклар алдында туктап калмау кебек сыйфатлар тәрбияли. Мәктәп каршында Габделхак Ахунҗанов оештырган балалар ансамбльләре эшли. Без Семейдә балаларның җәйге каникуллары вакытына туры килдек. Шулай да «Күңелле балачак» ансамбле кызлары – Эльдана, Рената, Дильдана һәм Снежана безгә берничә җырларын башкардылар. Бишенче-алтынчы классларда укучы кызлар татар халык җырларын да, казах җырларын да яратып башкаралар. Кызларның күбесе мәктәпкә килгәндә бөтенләй җырламаган. Көйсезләрне дә көйләп һәм көйле итеп була икән. Габделхак Ахунжанов үз методикасы белән бөтенләй җырламаган балаларның да тавышын ача, көйне ишетергә, тоярга өйрәтә.

Семей шәһәрендә зурлар өчен «Иртеш моңнары», «Истәлек», балалар өчен «Гөрләвек», «Күңелле балачак», «Илһам» ансамбльләре эшләп килә. Семейда 2000 елдан «Көзге Иртыш моңнары» дип исемләнгән Халыкара татар сәнгате фестивале үткәрелә башлаган. Ул да Габделхак Ахунжанов башлап җибәргән чараларның берсе.

Семейда бик күп кешеләр белән аралаштык. Яңа дусларыбыз, яңа танышларыбыз артты.Семей татарлары белән очрашу бездә соклану, якты тәэсирләр уятты. Татарстаннан, Казаннан еракта татар мәдәниятенең зур бер үзәге булып яши торган милләттәшләребезнең тормышына, көнкүрешенә сокланып, алар өчен сөенеп кайттык. Биредә халык традицияләрен, әби-бабаларыбызның гореф-гадәтләрен, рухи-мәдәни хәзинәләребезне яшь буынга, оныкларына, балаларына туган телебездә тапшыралар. Семейдәге милләттәшләребез милли йөзләрен, туган телен саклап яшәве зур ихтирамга лаек.

ПИСЬМО С ФРОНТА

Г. Г. Хафизов

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, Сталинград, письмо с фронта, Республика Татарстан, исторический источник*

Сталинградская битва вошла в историю как одно из грандиозных сражений Великой Отечественной войны (19 ноября 1942–2 марта 1943 гг.). Известно, что еще до осенних ожесточенных боев ставка Верховного Главнокомандования СССР разработала план сокрушительной наступательной операции, которая была направлена на окружение и разгром основных сил фашистских войск под Сталинградом. Огромный вклад в подготовку этой грандиозной военной компании, получившей название «Уран», внесли выдающиеся полководцы: Г. К. Жуков и А. М. Васильевский. Для решения поставленных задач были создаваны три новых фронта: Юго-Западный (командующий Н. Ф. Ватутин), Донской (командующий К. К. Рокоссовский) и Сталинградский (командующий А. И. Еременко). 19 ноября 1942 г. началось наступление Юго-Западного и Донского фронтов. Спустя сутки начал наступать Сталинградский фронт. Наступление фронтов развивалось молниеносно, и уже 23 ноября 1942 г. произошло соединение Юго-Западного и Сталинградского фронтов, в результате чего около 330 тыс. вражеских солдат и офицеров под командованием генерал-фельдмаршала Паулюса оказались в окружении. Судьба немецко-фашистских и союзных группировок была предрешена.

На Сталинградском фронте и в боях за Сталинград сражались наши земляки. 14 ноября 1942 г. из Казани в Сталинград был отправлен эшелон с новомобилизованными, где оказался наш земляк Нурмухаметов Ахмед Нургалеевич, который принял непосредственное участие в Сталинградском сражении и погиб там как герой.

Ахмед Нургалеевич родился и вырос в деревне Татарское Исламово Нурлатского района Татарской республики (ныне Зеленодольский р-н Республики Татарстан). Его последнее письмо, отправленное своему отцу, рассказывает о тяжелом положении на фронте, о настроении воинов накануне великих сражений.

Письмо из семейного архива Нурмухаметовых написано на основе арабской графики и требует определенных навыков и знаний правил чтения рукописных текстов. Тескт дается в современной графике.

Орфография текста сохранена.

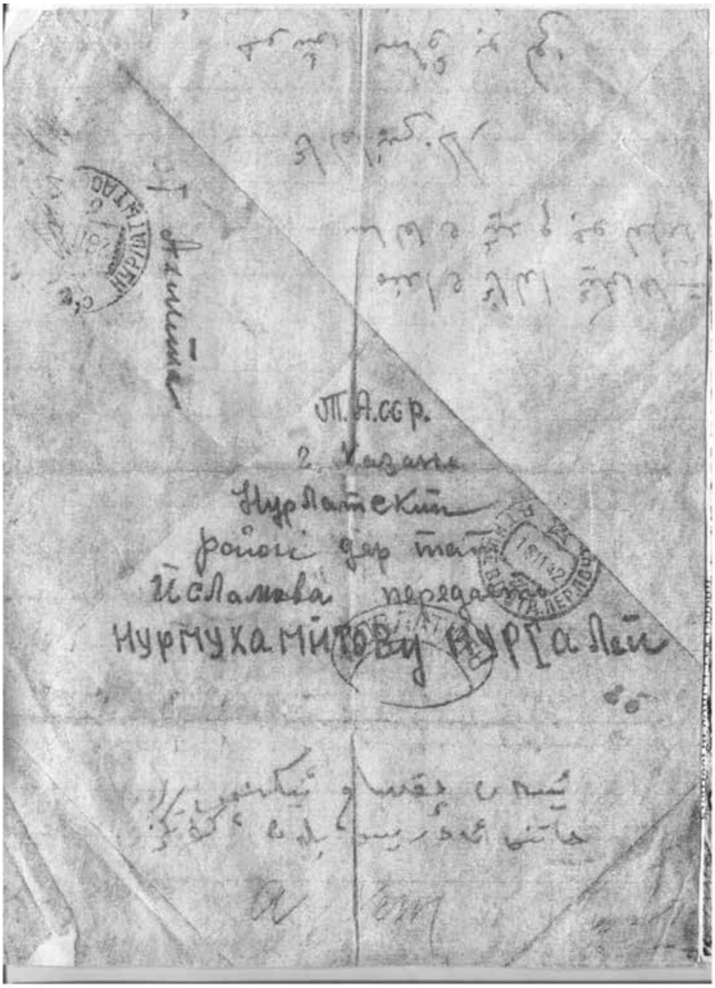

17. XI. 1942 ел.

Сезгә хөрмәтле вә мәрхәмәтле булып торган кечкенә углың Әхмәттән, гәзиз Әткәем хәзрәтләренә бик сагынып вә бик саргаеп бик күп сәләм теләп калам вә минем сеңлем Кафиягә кечкенә абыегыздан бик сагынып бик күп сәләм һәмдә Мәрьямгә һәр ике баласына янә бик сагынып бик күп сәләм теләп калам һәмдә сеңлем Мөршидәгә һәр ике баласы иләндә бик сагынып бик күп сәләм вә хәмдә тирә-күршеләргә һәр барчаларынада аермача бик күп сәләм диярсез. Сәләм соңында үзем бүгенгә исән-саумын һәмдә без киттек Сталинградка, сугышта калырга һәм барып җитәргә утыз чакрым, әгәр исән булсам, исән чыксам икенче хатны адресы белән салырмын, пока миннән бүтән хат көтмәгез, исән калсам адресын салы-

рмын һәмдә мәгълүм булса Кәримдән һәм Габдулладан хат киләме, алар исәнме,алар хәлен бик беләсем килә һәмдә Хак абый миннән калган иде, аны да алмаганнар микән,мин аның янында кечкенә идем һәмдә эткәем шушы саваплы чак догада торыгыз, исән булсам кайтырмын,исән булмасам бәһил булыгыз, язгучы Әхмәт.

Далее дается перевод письма на русский язык.

7 декабря 1942 г.

Вам с глубоким уважением и почтением пишет младший Ваш сын Ахмет, сердечный привет моему дорогому, достопочтенному отцу, младшей сестре Кафие от брата горячий, пламенный привет, также сестре Марьям и ее двум детишкам шлю сердечный привет, также сестре Муршиде и ее двум детишкам, также всем соседям персонально каждому мое почтение и большой привет. В завершение приветственных слов, о себе сообщаю, что я жив, здоров, едем мы в г. Сталинград, до линии фронта остается тридцать верст пути, если буду жив и останусь после битвы в живых, второе письмо отправлю с новым адресом, пока от меня каких-либо вестей не ждите, если останусь в живых, адрес свой пришлю. Хочу поинтересоваться у Вас о месте пребывания Карима и Габдуллы, где они? Живы ли, здоровы? Как у них дела? Также как дела у дяди Хак, когда я уезжал на фронт, он еще оставался в деревне, как у него дела? Не забрали ли его на фронт? Также в такое тяжелое, судьбоносное для нас всех время, прошу достопочтенного отца находиться в молитвах перед нашим Всевышним Аллахом. Буду жив, приеду, если не суждено, то прощайте. Ахмет.

Применение краеведения в школах.

ЭКСКУРСИЯ КАК СРЕДСТВО ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РОДНОГО КРАЯ

А. Ф. Орлова

Аннотация: *В статье рассматривается школьное краеведение, как компонент исторического образования и как средство комплексного воспитания школьников. Автор указывает на важную роль экскурсии как учебно-воспитательного занятия, и один из методов, который направлен на получение знаний и приобщение учащихся к истории. Содержатся методические рекомендации по разработке и проведению краеведческих экскурсий.*

Педагог – это не только профессия, это социальный статус, которому соответствует поведение в обществе, образ жизни, гражданская позиция. Педагога всегда волнует судьба отечества, своего народа, своей земли. Современная социально-экономическая и политическая ситуация в стране выдвигает множество проблем, в том числе и проблему воспитания патриотизма, который, представая в качестве основы консолидации общества и укрепления государства, является одной из форм соподчинения личных и общественных интересов, единения человека и Отечества. В Законе Российской Федерации «Об образовании» одним из ведущих принципов государственной политики в области образования провозглашен принцип воспитания любви к Родине.

Вопросы воспитания молодежи в духе любви к Родине, воспитания достойных граждан государства, стояли в центре внимания ученых на протяжении всей истории человечества. Сейчас этот вопрос встает особенно остро, поскольку в обществе ощущается «дефицит нравственности».

Патриотизм, как базовая ценность, раскрывается в Федеральном государственном образовательном стандарте в разделе личностные результаты школьника и указывает на воспитание уважения к прошлому и настоящему многонационального народа России; осознание своей этнической принадлежности, знание истории, языка, культуры своего народа, своего края; воспитание чувства ответственности и долга перед Родиной.

Но почему же огромные усилия педагогов не всегда приносят желаемые результаты? Почему наши ученики часто покидают родные места и переезжают в мегаполисы? Основное противоречие патриотического воспитания заключается в том, что оно слабо связано с окружающей жизнью. Любовь к своей семье, своей местности необходимо развивать через деятельность. В этом вопросе наиболее действенным методом является экскурсия по родному краю.

Экскурсия – это специфическое учебно-воспитательное занятие, перенесенное в соответствии с определенной образовательной или воспитательной целью, из класса в какое-либо место: на предприятие, в музей, в поле и т. п. Образовательно-воспитательное значение экскурсий состоит в том, что они служат накоплению наглядных представлений и обогащению чувственного опыта учащихся; помогают установлению связи теории с практикой, обучения и воспитания с жизнью.

Экскурсии – это один из методов, который направлен на получение знаний и приобщение учащихся к истории предков, культуре, воспитание любви и гордости за вклад Малой Родины в историю страны. Экскурсионная работа должна быть тщательно подготовлена и спланирована. Каждая экскурсия должна преследовать определенные цели и задачи, проходить в назначенное время и носить развивающий, обучающий и воспитательный характер. Итогом экскурсии могут стать выпуски газет, выставок, проспектов. Материал, полученный в ходе краеведческой экскурсии, учащиеся могут использовать не только на уроках истории, в краеведческой работе, это могут быть комбинированные проекты разных дисциплин.

В зависимости от объектов наблюдения экскурсии можно классифицировать как производственные, природоведческие, краеведческие, литературные, географические и т. п. По образовательно-воспитательным целям они могут быть обзорными и тематическими.

Любой из видов экскурсий не является самоцелью, а входит в общую систему учебно-воспитательной работы. Заключительным этапом экскурсии является подведение ее итогов в ходе беседы с целью приведения полученных знаний в систему.

В настоящее время наиболее актуален вариант экскурсий для учащихся вместе с родителями, так как родители помогут учащимся в наиболее эффективном усвоении информации, полученной во время экскурсии, и пополнят свои знания новыми сведениями. Такие совместные акции полезны еще и тем, что идет распространение знаний среди населения. Современные молодые люди больше общаются и находят сведения в интернете, где слабо представлена краеведческая тема. В такой форме ра-

боты видится наибольшая продуктивность в воспитании патриотизма. О положительных результатах говорят отзывы родителей.

Литература:

1. Исторический опыт развития экскурсионного и школьного туризма – URL: https://e-koncept.ru/2015/95410.htm.

2. Методика историко-краеведческой работы в школе: Пособие для учителей / Под ред. Н. С. Борисова. М., 1982. Факультативный курс «Краеведение».

3. Першина Ю. В. Изучение исторического краеведения в 5–9 классах – ресурс духовно-нравственного воспитания личности – URL: http://www.schoolpress.ru/products/rubria/index.php?ID=68739&SECTION_ID=45.

4. Ривкин Е. Ю. Организация туристической работы со школьниками: Практическое пособие. – М., 2001.

5. Экскурсии. – URL: http://www.bibliotekar.ru/pedagogika-3-2/7.htm.

ТАТАР ХАЛЫК ЯЗУЧЫСЫ МӨХӘММӘТ МӘҺДИЕВ МУЗЕЕ: ЭЗЛӘНҮЛӘР, ТАБЫШЛАР

Ф. К. Дәминова

Татар халкының сөекле язучысы Мөхәммәт Мәһдиевнең туган төбәге – Арча районы Гөбөрчәк авылында музей ачылуга 10 ел тулды.

2000 елда музей өчен язучының 1916 елда төзелгән йорты янәшәсендә район хисабына агач бина төзелеп бетте. Бу йортта язучының апасы Равия Сөнгатуллина яши иде. Музей экспозициясен төзү ТР Берләштерелгән Дәүләт музееның баш рәссамы, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Ф. Зыязов, музейның фәнни хезмәткәрләре А. Хайруллина һәм Ф. Дәминовадан торган иҗат төркеменә йөкләнде. Музей нигездә язучының әдәби әсәрләренә таянып эшләнде.

Мөхәммәт Мәһдиев иҗатының үзенчәлеге – әсәрләрендә үз язмышын, тормыш юлын чагылдыруы. Аларда балачак хатирәләре белән бәйле әйберләр аеруча эчке җылылык белән тасвирлана. Язучының апасы белән әңгәмәдән соң әлеге әйберләрнең күбесе бүгенге көнгә кадәр сакланганлыгы мәгълүм булды. Алар арасында әтисенең таягы, әнисенең шкатулкасы. Арча педучилищесында укыганда йөрткән үзенең юл чемоданы да бар иде. Хәтта әтисенең балалары өчен үз куллары белән ясаган сәке дә сакланган. Мунча чардагында Сөнгатулла Баһаветдинов яздырып алган революциягә кадәр чыккан «Йолдыз» газетасы тупланмасы һәм М. Мәһдивнең шәхси китапханәсеннән автографлы китаплар табылды.

1968 елда «Казан утлары» журналы битләрендә М. Мәһдиевнең Арча педагогия училищесында укыган елларына багышланган «Без кырык беренче ел балалары» дип исемләнгән беренче повесте басылып чыга. «Фронтовиклар» романында да татар авылының Бөек Ватан сугышы чоры һәм аннан соңгы авыр еллардагы язмышы чагылдырыла. Аның әсәрләренең геройлары – туган авылының конкрет кешеләре. Болар һәммәсе дә экспозициядә язучының якташларына багышланган материаллар файдалануга этәрде. Шулай ук язучының бертуган абыйсы – фронтовик Рәшит Мәһдиев һәм тылда авыр хезмәттән саулыгын какшаткан апасы Рауза Мәһдиева материаллары да музейда урын алды.

Музейга материаллар туплау максатыннан Үзәк Дәүләт архивына да мөрәҗәгать иттек. Анда М. Мәһдиевнең әтисе Сөнгатулла Баһаветдинов турында документлар сакланган. Сөнгатулла хәзрәт Гөбөрчәк авылының мөхтәрәм мулласы була. Репрессия еллары башлангач, ул кайбер авылдашлары язган донос нигезендә кулга алына һәм шуннан инде яңадан

әйләнеп кайтмый. Аның барлык мөлкәте конфискацияләнә, гаиләсе яңа гына салынган зур йорттан иске йортка чыгарыла. 1953 нче елда (Сталин үлгәннән соң), Балтика флоты кече офицерлар курсында укыганда М. Мәһдиев К. Е. Ворошиловның амнистия турындагы указын укый һәм аңа хат юллый. Тиздән аны «Особый отдел» га чакырып әтисенең 1938 нче елда ук атып үтерелүе турында әйтәләр. Документлардан күренгәнчә, Сөнгатулла Баһаветдинов ахыргача үзен гаепле санамаган. Аның аянычлы язмышын чагылдырган документлар экспозициягә куелды.

Октябрь инкыйлабы һәм совет хакимияте урнашканнан соң, дәүләтнең дингә каршы сәясәте башлана: мәчетләр ябыла, манаралары җимерелә, дини әдәбият яндырыла, меңләгән дин эшлеклеләре бер гаепсез репрессияләнә һәм атып үтерелә. М. Мәһдиевнең әтисе белән бергә, Арча районының төрле авылларыннан берничә дистә мулла шулай ук репрессия корбанына әверелә.

Авыл кешеләре озак еллар өйләрендә дини эчтәлектәге китаплар сакларга куркып җиргә күмгәннәр, чардакларга яшергәннәр. Шулай сакланып калган китаплар музейда урын алды.

Музейның күп өлеше М. Мәһдиевнең тормыш юлына һәм иҗатына багышланган. Биредә аның армиядә хезмәт иткән чорына, студент елларына караган экспонатлар куелган. Экспозициядә язучының иҗат лабораториясен күз алдына китерергә мөмкинлек бирүче әйберләр – мемориаль өстәл, урындык, китап шкафы, өстәл сәгате, каләме, кульязмалары, китаплары урын алган. Музей экспозициясенең ахырында язучының каләмдәшләре, шәкертләре турындагы материаллар, аңа бирелгән күп санлы бүләкләр куелган.

Музей урнашкан бинаның бер өлешен авыл китапханәсе алып тора. Анда да М. Мәһдиев китаплары зур урын алып тора һәм авылдашлары тарафыннан яратып укыла.

Музей төзү – күмәк хезмәт. Бу очракта да музей хезмәткәрләренә язучының туганнары, авылдашлары һәрдаим ярдәм күрсәтте. Мәрхүм булган туганнары Равия апа белән Рәшит абыйга рәхмәтебез дога булып ирешсен. Музей экспонатларын туплауда зур ярдәм күрсәткән җәмәгате Лилия ханым Бәширова-Мәһдиевага, район җитәкчеләре Ринат әфәнде Фазлыйәхмәтовка, Наил әфәнде Назыйровка һәм авылдашларына, якташларына ихлас рәхмәтлебез.

Инде менә 7 ел музей күренекле галим, Татарстанның халык язучысы, Г. Тукай бүләге иясе Мөхәммәт ага Мәһдиевнең иҗатын пропагандалауга зур өлеш кертә. Киләчәктә дә музейга уңышлар юлдаш булсын!

Наше историко-краеведческое наследие.

«МӘЛИКӘ КИТАБЫ» ТАРИХЫ

Ф. З. Яхин

(Дәвамы. Башын карагыз: № 1, 2018).

V

Мәликәнең Габделхәлимгә биргән беренче соравы: «Кайдан киләрсән?» («Кайдан киләсең?»). Егет Төркестаннан икәнлеген әйтергә тиеш, югыйсә. Әмма ул «аталар нәселеннән, аналар көмәненнән килгәнен» әйтеп җавап бирә. Һич шик юк: тапкыр, зирәк җавап! Гади генә сорау шуның белән мавыктыргыч, эчтәлекле, мәгънәле төс ала. Укучыны егет шушы җавабы белән хәйран да итә, аптыраشта да калдыра, сокландыра да.

Габделхәлимнең җавабы дөрес булуын күп очракларда Мәликәнең тиз генә икенче сорауга күчүеннән дә беләбез. Бу ысул хис-фикер ритмикасын тудыра. Беренче булып бирелгән кайдан килүе хакындагы гади сорауга алынган мәгънәле һәм дөньяви белемнәр өлгесе булган җавапка кыз исә дәлил таләп итә. Егет аңа, Коръән аятен искәртеп: «Йәхриҗүмин бинин әс-сальби вәт-тураиб»,– ягъни: «Адәм балаларын туфрактан бар кылдым»,– дигән сүзләрне китерә.

Кыз канәгать кала. Шулай да ике җавап үзара тәңгәл килмиләр, югыйсә. Әмма автор, аларны янәшә куеп, икесендә дә бер үк нәрсә хакында сүз барганлыгы тойгысын уята. Ата-анадан туу белән туфрактан бар кылыну хакындагы шушы ике хәбәрне дә укучы бер үк нәрсәләр икән дип кабул итәргә тиеш. Мондый мантыйк әдәби әсәрләр өчен дә, дин гыйлеменә дә ят түгел. Иң әһәмиятлесе шунда, әгәр дә фикерләрне раслау юллары дөрес, башкалар кабул итә алырлык дәрәҗәдә төзелсә, аларны хакыйкатькә хилафы юк итеп аңлыйбыз. Тормыш чынбарлыгы мисалы белән раслау кирәксә, мәсәлән бу очракта, рәхим итегез: кеше яши, туфракта үскәнне ашый, картаеп үлә, кабат туфракка кайтарыла, беркем дә Марс планетасында тумаган, Айга илтеп күмелмәячәк. Димәк, Җирдә яшәгән – Җирдә кала. Тән өчен бу шулай.

Мәликә икенче соравына күчә һәм: «Кайда барырсән?» («Кайда барасың?»),– дип сорый. Аңа егет: «Ламәкәнга барырмын» (ягъни: «Мәңге

торыр урынга барырмын»),– дип җавап бирә. Шушы рәвешле ул әүвәлдәге дөньяви юнәлештә җавап бирүләрдән дини-мистик өйрәтмәләргә күчә бару юлын сайлый. Кыз өченче соравын бирә һәм егеттән кайда яшәвен сорый. Ул: «Гүрстанда торамын»,– дип җавап бирә.

Аның бу сүзләрен дөрес аңларга кирәк: егет дөньяны гүрстан, ягъни каберлек буларак атый, чөнки дини-мистик карашлар системасында бу дөньяда һәр ни бар – алар үләчәк, бәндәнең һәр адымы, суфичылык шигърияте тасвирлаганча, үлгәннәр туфрагына басып йөрүдән гыйбарәт.

Дөнья йөзен бу рәвешле итеп күз алдына китерү һәм аңлату кайсы мәзһәб яки тарикатькә карый, дигәндә, аны инкарь итүчеләре юк икәнлеген искәртү дә җитә. Диндә, суфичылыкта, аларның һәммәсендә дә, шушы караш нигезендә фәлсәфәләр корыла, урта гасырлар әдәбияты аңа нигезләнеп мәгънәләр чыгара. Әмма аның кайчан барлыкка килүен билгеләү – аерым игътибарга лаеклы мәсьәлә. Әсәрдә егетнең «мәңге торыр урынга», ягъни «ламәкәнга барырмын» дип җавап бирүеннән, димәк, «кабердә торырмын» дигән фикерне аңлыйбыз, мондый карашның дини-мистик күзаллаулар кысасында туганлыгын ачык күрәбез. Кызның бәхәсләшмәве дә әһәмияткә ия. Авторның үзенә дә аның кирәге юк. Чөнки егетнең шушы җавапларында игътикад-иман белән бәйле карашлар алга чыгарыла. Ә иман мәсьәләсендә бәхәс – урынсыз, иманга дәлил кирәкми, ул тел белән әйтеп расланыла. Габделхәлимнең җавабы аның иманы дөрес булуны ачык аңларга ярдәм итә. Фикеренең хикмәте дә менә шушында, фәлсәфәсендә түгел.

Бүгенге ислам дөньясында ике төп мәзһәб – сөнниләр һәм шигыйлар мәзһәбләре генә рәсми танылган, башка мәзһәбләр исә яки беренчесенә, яисә икенчесенә карый. Аларның игътикадта, гыйбадәттә, шәригатьтә аермалыклары берникадәр генә, әмма принципиаль. Ислам дөньясында матуридия, кадәрия, әшгария һ. б. мәзһәбләр дә IX йөздән XII йөзгәчә яшәп, төрле суфичыл юнәлешләрне барлыкка китерүдә нигез ролен башкарганнар. Бу мәзһәбләрне нечкәләп белү әлегә текстология фәнебездә җитенкерәми дә кебек. Шунлыктан әдәби әсәрләрне бәялгәндә эчтәлекләрен дөрес аңлату, мәгънәләрен төшендерү юлында хаталану очраклары аз түгел.

Габделхәлимнән кайдан килүе һәм кайда баруы белән бәйле сорауларга җаваплар алынгач, әсәрнең төп герое Мәликә икенче төркем (аның сорауларын үз төркемләвебезгә нигезләнеп шушылай атыйбыз) сорауларына күчә. Иң тәүдә барлыкка китерелгән җан ияләренең кемнәр булуын сорый кыз. Егет аларның җеннәр икәнлеген әйтә. Кыз дәлил таләп итә. Фәкыйһ бу хакта Коръән аяте барлыгын искәртә: «Ви-җанни халикънаһу мин нарин әс-сәмун»,– ди (ягъни: «Җеннәрне самун утыннан яратты»,– ди).

Алга таба авыр сорау бирәчәген искәртеп, Мәликә егетне максатыннан кире кайтырга өнди, аңа һәлак ителәчәген искәртә. Фәкыйһ моңа каршы шигырь белән җавап бирә. Әсәрдәге ул шигъри юлларның урта гасырчылык традицияләрендә, җитмәсә төрки телдә булуы аерым әһәмияткә ия:

Шөгълəп шәмгы җәмалың бәхрене күргәч, рәван
Җандин пәрванә яңлый кем, кәчдем һәман, –
дип белдерә Габделхәлим.

Алга таба бу шигырь гади укучыга аңлашылырлык дәрәҗәдә гадиләштерелеп аңлатыла: «Ягъни, сән – чырагсән, мән – пәрванәмен, үлсәм – гаҗәп ирмәс»,– рәвешендә.

Бу мисрагның авторын ачыклау кызыклы нәтиҗәләр һәм фикерләр бирер иде. Ул шагыйрь Ә. Яссәви әсәрләренә вәзен һәм кяфияләре белән якын, әмма аны шушы әдипнеке дип кистереп әйтеп булмый, чөнки җыентыкларында мондый шигъри юллар юк, ә охшашлары – җитәрлек. Ничек ямьле итеп әйтә бит: «Нурланып балкып торган чибәрлегеңнең диңгезен күргәч, урынында тора алмаучы җаным күбәләк кебек канатланып очты шунда»,– ди. Бу – сәлҗүкләр чоры шигъриятенә караган, фарсы-гарәп символик күзаллау тәэсирен татыган төрки тел, төрки теленең кагыйдәләре исәпкә алынып, төрки тел табигатендә фарсы теле лексикасында язылган шигъри юллар. Әдәбилек ягыннан шома, матур, килешле, эчтәлекле, бик тә мәгънәле телдә. Автор бу шигырьне укучысы өчен махсус рәвештә гадиләштереп, хәтта, әйтергә кирәк, аңлатып бирүне кирәк тапкан икән, димәк, моның да әһәмияте бар. Ул шигъри тел белән гади сөйләмнең аермасы барлыгы хакында әйтә чөнки. «Син – янучы ут (чыра), мин – күбәләк, (шул утта янып) үлсәм дә гаҗәп түгел» дигән эчтәлектәге шигырьне аңларга тәкъдим итүе, «сиңа мәхәббәтем аркасында янып бетсәм дә ярый» дигән фикерне югары стильдә, итагать белән, аксөякләрчә белдерү юлын да күрсәтүе түгелме авторның? Фарсы сүзе «шәмгъ» төрки сүзе «чырагъ»ка (чыра) алмаштырыла, «пәрванә» (күбәләк) шигырьдәгечә калдырыла, «күчү» сүзе исә «үлү» буларак бирелә. Болар барысы да әдәби ядкәр сыйфатында «Мәликә китабы»ның урта гасырлар чорына караганлыгын фаразлауга этәрә. Әмма шунысы да бар: төрки әдәби теле бездә, татарда, XIX йөзнең соңгы чирегенә кадәр, хәтта ки XX гасырның 14нче елынача, татар милли әдәби теле тәмам гамәлгә кереп җиткәнчегә тикле язмада кулланылышта йөргән. Моңа әдәби ядкәрләрнең наширлар тарафыннан еш бастырылып таратылуы да уңай йогынты ясаган. Татар укучысы өчен бу төрлелек сәер тоелмаган. Шулай да ул, төрки тел, XIX йөзнең соңгы чирегенә генә түгел, хәтта иртәрәк тә ясалма буларак тоела башлаган. Аның яшәү көче төрки халыкларның милләтләргә аерымлана баруы белән бергә

кимүгә таба юл алган. «Мәликә китабы»нда «миллиләшү» бөтенләй дә сизелми. Ул үзенең «чыраг»лары, «пәрванә»ләре, «гаҗәп ирмәс»ләре белән бергә, кайбер урыннарда гади халык вәкиленә катлаулы тоелырга мөмкин төрки сүзләрне сөйләмдәге төркигә «тәрҗемә» иткән, текстны шушы рәвешле «җиңеләйтеп» бирүе сәбәпле «иске чыгтай» дип аталган Ә. Яссәви һәм аның чордашлары теле.

VI

Егеттән имтихан дәвам итә, алга таба аңа Мәликә ягыннан яңа сораулар куела. Кызның: «Камугдин борын ни-шәйне яратты?» (ягъни: «Барчадан алда ни-нәрсәне бар кылды?») – дигәненә каршы Габделхәлим «Кәф» һәм «Нүн» хәрефләрен Аллаһы тәгаләнең бар итүе хакында әйтә. Шушы җавабыннан соң фәкыйһ бу гарәп әлифбасы хәрефләренең «Күн, фәйәкүн!» сүзләрен әйтү өчен кирәк булганлыгын да искәртә. Бу сүзләрнең төрки вариантлары да әйтелә. Ул хәл исә халыкка шушы «бул, булсын» үзләренең бу чорда яхшы билгеле икәнлеге хакында төшенергә мөмкинлек бирә. Әмма шунда кызның: «Кәф» илә «Нүн» нә кылгучы?» – дигән сүзләре ул «Кәф» һәм «Нүн»не затлар, ягъни җан ияләре буларак күз алдына китерүгә этәрә. Фәкыйһ тә җавабында «Кәф» илә «Нүн»не: «Күн, фәйәкүн!» дип торучы торыр» – дип җавап бирә. Бу исә әсәр язылган вакытта «Кәф» һәм «Нүн»нең нәрсә икәнлекләре тәмам ачыкланган, авазлар түгел, бәлки фәрештә кебек терек затлар буларак күзалланганлыгы хакында сөйли. Бусы – бер яктан, ә икенче яктан, гакыйдә гыйлеменең (иман фәлсәфәсенең) катлаулы мәсьәләләренең берсенә бәйле тәгълиматны искә төшерә. Аллаһы тәгаләнең һичбер нәрсәгә бәйсез рәвештә барлыгын дәлилли алар. «Күн, фәйәкүн»гә нисбәтле шушы фәлсәфәне галим Мансур бине Мөхәммәт Матуриди IX гасырның ахырларында–X йөзнең башларында ачыклый һәм Аллаһының мәңгелек хакыйкать булуын акылга ярашлы һәм зиһенгә сыешлы дәрәҗәдә, ягъни рационализм кысаларында чишкән галим санала [Islam ansiklopedisi: 1991. S. 175–176]. Өченчедән, әгәр дә кызның сораулар бирү манерасына игътибар итсәк, әсәрдә бер генә җавап та бәхәс ителми, Мәликә дәлил сораган очракта, Габделхәлим бары тик Коръән аятьләренә генә таяна. Бу факт әсәрнең ислам дөньясында схоластика дәвере чорында язылганлыгын аңлата. Ә Матуриди – дискурс заманы кешесе, сүз сөйләүченең фикер-мәгънәләрне тәртипкә салып бирә һәм белдерә белүен таләп иткән фәлсәфәчеләрнең берсе. Ул чорга әйтелгән сүзнең ачык һәм төгәл, аңлаешлы булуын таләп итү хас. Коръәннән конкрет мисал китерү ярдәмендә хакыйкатьне ачыклау – шул чорның үзенчәлеге. Тарих дәвамында ислам дөньясында мондый дәлилләү манерасы ныгый гына барган. Димәк, «Мәликә китабы» шул дискурс дәверенә якын чорда язылган. Башкача була да алмый,

чөнки аңарда дискурс манералары ачык чагышылыш тапкан. Шулай итеп, автор ул стильдән качарга теләве аркасында вакыйгаларны коры, аз сүз белән бизәксез тасвирлауга махсус рәвештә барган, ә төп өлешне сорау-җавап формасына коруны уңышлы әдәби тасвир чарасы итеп күзаллаган булып чыга. Һәм бу максатына ирешкән дә.

1017нче елда хәлиф Әл-Кадыйр (исеме: Әбу-Габбас Әхмәт, «Кадыйрелбиллаһ», ягъни «Аллаһының кодрәтендә» кушаматы булуы сәбәпле «хәлиф Әл-Кадыйр» аталган, 947–1031нче елларда яшәгән) мөгътазилийә мәзһәбендә булучыларны тынычландыру максатында иман нигезләрен билгеләүче рескрипт фәрманын чыгара һәм шул вакыйгадан башлап «гакыйдә гыйлеме» схоластикага әверелдерелә. Бу исә һәртөрле дискурсларны чикли башлауга китерә. Ә «Мәликә китабы» схоластика юлыннан бара. Тагын да шунысы әһәмиятле – Матуриди фикерләре белән берникадәр дискурста булган әшгарийәләр һәм аның өйрәтмәләрен дин асылы дип аңлатучылар (мөгътазилийәләр) өстеннән 1010нчы елда (Һиҗри исәптә 400нче ел) Пәйгамбәрне үле дип раслаганнары өчен хәлиф хөкүмәтенә шикаять китерәләр. Хәер, бу шикаятьне язган кәррамийәләр да шул ук елда, әшгарийәләр белән бергә бәддогага тапшырыла [Мец Адам: 1973. с.175]. Әшгарийәләр Галине пәйгамбәр, хәтта Аллаһы тәгалә урынына куя башлыйлар [Islam ansiklopedisi: 1973. S.15]. Шулай итеп, хәлиф Әл-Кадыйрның 1017елгы рескрипты вакытында эшләнгән гамәл булып чыга, ислам дөньясын ул тәмам тарткалашулардан һәм таркалудан туктата. Әмма шушы хокукый акт, ягъни рескрипт аркасында фикер үсешенә тоткарлыклар да ясала, куылулар һәм чикләүләр дә башланып китә. Ә «Мәликә китабы»нда шушы чорның рухы бөтен барлыгы һәм тулылыгы белән чагылыш тапкан. Ул мөмкин кадәр дискурска бирелмәскә, фикер киңлегенә генә түгел, хәтта тасвир стихиясенә бирелмәскә тырышып язылган. Бу факт исә китапның язылу датасын ясәвичелек алды елларына, ягъни XIгасырның урталарына нисбәт итәргә мөмкинлек бирә. Чөнки, беренчедән, әсәрдә Пәйгамбәр тере итеп сурәтләнә, ә Ә.Яссәвидә ул тарихти шәхес буларак тасвирлана; һәм икенчедән, «Кәф» һәм «Нүн» мәсьәләсе ачыкланып җитмәгәнлек ул гасырның дин гыйлеменә хас үзенчәлекләрнең берсе – ул да «Мәликә китабы»нда урын ала. Дөрес, алга таба Пәйгамбәр хакында бирелгән сорауларда Мөхәммәт галәйһис-сәламнең ничә яшь яшәгәнлеге хакында сорау бар. Фәкыйһ аның 63яшь яшәвен әйтә, әмма барыбер дә «үлгән» яки «вафат булган» сүзләрен кулланмый. Бу исә авторның шактый сак эш итүе хакында сөйли. Аңарда белем, талант һәм чама хисен тою югары дәрәҗәдә булган.

«Мәликә китабы»нда кыз биргән сораулар берсе икенчесеннән кызыклырак, көтелмәгәнчә. Бу исә әсәрнең укучы күңелен үзенә тарту көчен

арттыра. Ул сораулар һәм җаваплар ислам фәлсәфәсеннән бихәбәр кешеләр өчен аңлаешсыз һәм кызыксыз тоелырга мөмкин. Белеме барлар, бигрәк тә урта гасырлар укучысы аларны хикмәтле буларак кабул иткән, билгеле. XIX йөздә, әсәрнең 1846 нчы елда беренче тапкыр китап буларак басылып чыкканында, аның нинди мәзһәб, нинди фәлсәфә кысаларында язылганлыгын, кайсы дини юнәлешне яктыртуын аңлап эш этми калмаганнар. Бу чорда татарда сәләфийәт мәзһәбе чәчәк ата. «Мәликә китабы» да мең кат үлчәнми-бәяләнми калмаган. Башкача мөмкин дә түгел. Шулай да, әгәр дә нечкәләп бәяли башласак, бу китап эчтәлеге белән сәләфийәтнең игътикад гыйлеменә дә, ислам фәлсәфәсенә дә тәмам ярашып бетми, әмма каршылыкка да килми. Бастырып чыгаручысы Казан өязе Бәрәскә авылыннан (Татарстанның Әтнә районы) Мөхәммәтшакир мулла Габденнасыйр улы [Мәликә китабы: 1846. Б. 16.] боларны гына белми калмаган булыр?

Шунысы әһәмиятле, «Мәликә китабы»нда XI–XII йөзләр кешесе өчен яхшы таныш һәм аермалыклары ачык тоемланган мәзһәбләр көрәшенең хикмәтле каршылыклары да теркәлгән. Әсәрнең авторы, язылган елы күрсәтелмәү дә нәкъ шуның белән бәйле булган. Болай белдерергә аңарда тулы җирлек бар. «Мәликә китабы» дини идарәче даирәләр тарафыннан тыелган кайсы бер мәзһәбнең дә рәсми булмаган фәлсәфәсенең эчтәлеген дә «хикәяләп» бирүгә корылган урыннары белән игътибарга лаеклы. Бу үзенчәлек исә аристократиянең хакыйкатьләрне тарихта саклап калу максаты белән бәйле туган, билгеле. Төркиләр дөньясында дин аксөякләре X йөздә тәмам ныгып җитә, XI йөздә, шушының нәтиҗәсе буларак, Йосыф Баласагуни, Әхмәт Йөгнәки кебек бөек әдипләр әдәби фикер мәйданына күтәреләләр. Әмма идарәче даирәләр, тарихи барыштан һәм шул чорда язылган әсәрләрнең эчтәлегеннән аңлашылганча, хөкемдарлыкта аксөякләр белән артык санлашмый башлыйлар. Җитмәсә 1017 елгы рескрипты хәлиф Әл-Кадыйрның мөгътәзилийә мәзһәбен бәддогага тапшыра. Матуридийәгә дә, башкасына да көн калмый. Шушы рескрипт тудырган схоластик рух ислам дөньясында гасыр уртасына тәмам урнашып җитә. Фикер эзләнүләре әдәбият өлкәсенә күчә бара. Бу исә фәлсәфә фәненең үзенә яшәеш мәйданын эзләвенә бәйле була. Шушыңа бәйле әдәби әсәрдә фәлсәфи фикерне сурәтләү юллары, аны бирүнең стилистик алымнары барлана башлый. Моның үзенчәлекле бер мисалы – «Мәликә китабы». Аның стиле һәм слубы нәкъ шул чорның үзенчәлекләре белән бәйле оешкан. Әсәр бу яклары белән үз заманы рухын күзалларга да ярдәм итә. Мәсәлән, беренчедән, хикәятнең башлам өлешендә экспозициянең реэкспозициягә, ә ул реэкспозициянең төп вакыйгалар белән бәйле экспозициягә күчүе – кыйсса эченә кыйссаны кысалау рәвешендә бирелә. Мондый әдәби формаларны язучыларның гадәт итүләре XI йөз-

нең икенче яртысыннан көчәеп китә [Тамирдари: 2007. с. 106.]. Аннары, икенчедән, «Мәликә китабы»ның теле, аның әдәби үзенчәлекләре аерым игътибарга лаек. 912–1058нче еллар арасында фарсы прозасының беренче дәвере чорына хас үзенчәлекләре фәнгә яхшы мәгълүм. «В целом все языковые особенности прозаического стиля можно свести к следующим моментам,– дип яза бу мәсьәләдә фарсы галиме Әхмәт Таминдари,– незначительное количество арабских слов, применение которых ограничивалось религиозной и политической терминологией, не имеющих персидских эквевалентов; отсутствие лексических и литературных укрошений, неиспользование айатов и хадисов для украшения речи; небольшое влияние арабского стиля не тексты, переведенные с арабского языка; незначительное использование персидских и арабских стихов и поговорк; лаконичность фраз; повторение глаголов и других слов в предложении; создание и использование научной терминологии вместо арабских слов; применение некоторых грамматических и ситексических конструкций, которые отличают литературу этого переода от придыдущих» [Тамирдари: 2007. Б. 102.]. Боларны укыганда «Мәликә китабы» күздә тотылып язылган кебек хис кала. Әмма бер халыкның әдәбиятына хас үзенчәлекләрне икенче халыкның әдәбиятына бәйле механик күчереп кую дөрес булмас иде. Шулай да бу охшашлыкларны да күрми калдыру дөрес юл түгел. Чөнки төрки дөнья ул дәвердә гомумислам мәдәни конгломератының берсе булган. Бер халыкның әдәбиятыннан күренешләр икенче әдәбиятка үрнәк итеп күчерелү дә табигый хәл икәнлеген дә онытмыйк. Ә ислам мәдәнияте кысаларындагы төрки әдәбиятлар бигрәк тә фарсы телле әдәбиятлар белән тыгыз бәйләнештә яшәгәннәр. Әмма бездә фарсы прозасына хас бу стиль газнәвиләр һәм сәлҗүкиләр чорында, бигрәк тә 1058нче еллардан 1156нчы елларга кадәр кергән булса кирәк. Фарсы прозасы үсешенең икенче чоры [Тамирдари: 2007. Б. 102.] беренчесеннән әллә ни кискен аерылып та тормаган. Әмма аның алга үсеше дә күзәтелә: ул гарәп йогынтысы көчәюдән гыйбарәт. «Мәликә китабы»ның телендә гарәп йогынтысы көчле дип әйтеп булмый. Ә менә Коръән аятьләренә урыны-урыны белән тәрҗемәләр бирү, фарсы сүзләре күп катнаштырылган шигъри кисәккә «тәрҗемә-аңлатма» ясау – болар ихтибардан читтә калдырыла алмый. Әсәрнең укучысы кем булачагын, аның катлаулы шигъри стильдән ерак торачагын автор яхшы күзаллап эш иткән.

Безнең төрки-татар әдәбиятында андый әдәби тел (аны хәтта «корама әдәби тел» дияргә була) XII гасыргача, хәтта ки X йөздән әйләнештә булган. Әгәр дә 1070нче елда язылган Йосыф Баласагуниның «Кодатгу билик» («Белем куәте») гомумтөрки әдәбияты ядкәре саналган әсәренә генә игътибар итсәк тә, аның телендә шушы «корама тел» конструкцияләре

очравын күрербез. Ул дастанның теле, андагы гыйбарәләр, аллегорияләр борынгы төркиләр дөньясының идеологиясен, фәлсәфәсен, идеалларын чагылдырган. Аның шушындый әһәмияткә ия булуының төп сәбәбе иске заманнарда китапларның юктан гына язылмаулары хакында да сөйли. «Мәликә китабы» да телендә, стилендә, формасында, кузгаткан фикерләрендә үз чорының үзенчәлекләрен саклый, бу әсәр тарихта юкка һәм юктан гына тумаган, асылсыз ядкәр түгел.

VII

Кыз сорый: «Җефетләрдә каю җефетне яратты?» – дип, ягъни, парлы җан ияләреннән Аллаһы тәгаләнең беренче булып кемнәрне-нәрсәләрне бар кылуы хакында сорый. Фәкыйһ аңа: «Тәблит-Җәблит атлыг кем ирсәне яратты. Беренең койрыкы белән елан дик вә йәнә беренең койрыкы чаян дик, икесен җефет кылды»,– ди. Алга таба бирелгән сораугa җаваптан Тәблит һәм Җәблитнең Шайтанның ата-анасы булулары беленә. Тәблитнең койрыгы еланныкы кебек, ә хатыны Җәблитнеке чаянныкы сыман икән. Әгәр дә иске заман кешеләренең һәртөрле табигый көчләрне мифологик планда, әкияти формада танып-белүләрен һәм аңлатуларын исәпкә алсак, гомумән дә сурәтле-образлы күзаллау кеше аңының үзенчәлеге булуын төшенсәк, Тәблит һәм Җәблит мәсьәләсендә артык бәхәс итмичә, аларның төрки-татарлар җанлы күзаллавында шушындый икәнлекләрен исәпкә алырбыз. Шул ук вакытта аларны каршылыклы, Шайтан белән бәйләнештә күреп, кешелек дошманнары сыйфатында да кабул итәрбез. Иске заманнар аңлавындагы Тәблит һәм Җәблитнең йөзе, буе-сыны һәм башка яклары түгел, бәлки койрыклары сурәте-рәвеше генә китапта искә алынган. Бусы да кызыклы факт. Еланныкы һәм чаянныкы кебек койрыклар башка җан ияләрендә юк, еланнан һәм чаяннан гайре, әлбәттә. Шушы рәвешле сурәтләп бирү, җитмәсә исемнәрен дә искәртү – болар рескриптка кадәрге бәхәсләрдән исән калган берәмлекләрдән, әлбәттә. Алар инде XI гасырның икенче яртысында каләм мәсьәләсендә язылган китапларда искә дә алынмыйлар, алга таба әдәби әсәрләрдә дә бик сирәк очраячаклар, алардан хәтта бөтенләй юкка чыгарылачаклар.

«Мәликә китабы»нда кыз күптөрле мәсьәләләрне кузгата. Шулардан берсе: «Каю намаз торыр: күктән инде, йиргә тимәде?» – дип сорый. Ул – бишенче төркем сораулардан. «Мәликә китабы»нда бүлекчәләрне исемләми генә аеру, ягъни хәзерге китаплардагыча цифрлар белән бүлә бару тәртибе кулланылмаган. Аның тексты тоташ, нокталар һәм өтерләрсез, кызыл юлларсыз ахырынача бара. Әмма әсәрнең эчтәлеге бүгенге көндәгечә, мәгънә-фикер, вакыйга күчеше белән бәйле рәвештә бүлгәләү өчен мөмкинлек бирә. Текстны фәнни-текстологик яктан эшләгәндә бүгенге укучы күнеккән, аның таләпләренә яраклы итеп башкарырга кирәк

табылды. Әгәр дә аны җөмләләргә, абзацларга бүләбез икән, ни өчен бүлекләргә дә аермаска тиешбез?

Егет бу намазның җеназа намазы булуын әйтә. Кыз шунда ук башка төрле, бөтенләй дә бүтән мәсьәләләргә бәйле сорауларны бирүгә күчә. Алар: «Дәрьяларның асылы нә торыр?» – дип башланып китәләр. Бу рәвешле тема үзгәртелеп, көтелмәгәнчә бирелгән сорау урыннары әсәргә әлбәттә шаккату төсмере бирә. Ә егетнең җавапларны оста табуы исә гаҗәпләнү, хикмәт тойгысын уята. Ул: «Нух туфаны торыр» – дип белдерә. Аның җавабы дөресме-юкмы – мондый шик укучыда тумый калмаска тиеш. Сорау-җавап ярышы гомумән дә интригалы булучан, бигрәк тематиканың төрлелеге монда уңышка китерә. «Мәликә китабы»ның авторының боларны яхшы аңлап, белеп эш иткәнлеге сизелеп тора. Тематиканың бер сораудан икенчесенә көтелмәгәнчә үзгәрә баруы, ә вакыт-вакыт аларның бертөрлеләре бергә җыелуы әсәр «вакыйгалары»на пластика бирә. Бу исә хәтта саф фикер үсешен, хәтта, шуның белән бәйле, сафлык хисен тойдыра. Пластика, иплелек – сафлык, итагать тойгысын үстерә түгелме?

Кыз сорый: «Башы юк, җаны юк, дөньяда ут йийде [ашады], су эчте. Ул нә ирер?» Егет аның Муса пәйгамбәр таягы булуын әйтә. Хикмәте шунда, Муса пәйгамбәр, Мисырдан качып китеп, Лут пәйгамбәр белән көтү көтеп йөри, шунда аның кулына көтүче таягы керә. Билгеле булганча, татар кешесе күзаллаган көтүче таягы ыргак башлы, ныклы һәм озын була. Көтүче аның белән көтүне куалап йөртә, кирәк булганда – таягының ыргаклы башы белән сарыкның арткы ботыннан эләктереп ала, ә инешләр аша, чокырлардан чыкканында шул таягын басма итә, яисә аңа таянып сикерә һ. б. Сүз менә шундый таяк хакында бара. Әмма Муса пәйгамбәрнең таягында башка хикмәтләр дә була. Фиргавеннең сихерчеләре кулларындагы бауларын Муса өстенә елан итеп җибәргәндә, ул таяк, аждаһага әверелеп, аларны йота. Иске хикәят китапларында бу таяк хакында кызыклы хәбәрләр табарга була. Аның хикмәтләре турында Коръәннең «Шугарә» («Шагыйрьләр») сурәсенең 62–63 аятьләрендә дә әйтелгән.

Кыз, егеттән җавапны алуга, Аллаһы тәгаләдән ирешкән китаплар хакында сорауга күчә. Бу бүлекчәдә алты сорау бирелә һәм алар һәммәсе дә шул китапларга бәйле. «Асмандин [күктән] ничә китап иңде?» – дип сорый кыз. Егет аларның дүрт йөз дә дүрт китап булуын әйтә. Алга таба аларның кайсылары мәшһүр икәне сорала. Егет туры җавап бирә, дүрт китапның (Тәурат, Инҗил, Зәбур, Коръән) булуын, аларның кайсы пәйгамбәрләргә «иңүен» (Мусага, Гайсәгә, Давытка, Мөхәммәд галәйһүмәс-сәламнәргә) әйтә. Шунысы әһәмиятле, Коръән китабы «Форкан», ягъни «Хакыйкатьне ялганнан, яхшыны яманнан аеручы» исеме белән, суфилар телендәгечә атала.

Кыз шуннан соң пәйгамбәрләр хакында сораулар төркеменә күчә. Алар барысы – җидәү. Җавабында егет 124 000 пәйгамбәр булганлыгын, 313-ен мөрсәл, ягъни «китаплы», ә «ун кәсе» [ун кешесе] – нәби, ягъни «китапсыз пәйгамбәр» дип атаулары хакында әйтеп, ул китапларны Аллаһыдан Җәбраил фәрештә китерүен белдерә. Шунысы әһәмиятле, бу пәйгамбәрләрнең «ойкуда», ягъни йокыда, чагында хәбәр алулары аркасында нәби дип аталуларын да искәртә. Бу, әлбәттә, әһәмиятле, игътибарга лаеклы мәсьәлә, чөнки вак кына күренгән шул үзенчәлекләр артында олы хикмәтләр ята. Нәбилекне әүлиялеккә суфилар янәшә куя. Нәбилекнең нечкә мәсьәләләренә бәйле бәхәсләр мәзһәбләрнең «гакыйдә гыйлеме», ягъни каләм фәлсәфәләре аерымлану дәверендә, төгәл алган – VIII–X гасырларда туганнар. «Мәликә китабы»ндагы фикерләр киңлеге ул йөзьеллыклардан әллә ни иңгә китмәгән. Аның нигезендә инде утырып җиткән сөнни мәзһәбенә хас иман шартлары өйрәтмәләре ята, әмма аңарда матуридийә юнәлешенең фәлсәфи карашлары йогынтысы да шактый сизелә. Дөрес, ул калкытып куелмаган, тирән яшерелгән, әмма «гакыйдә гыйлеме»ннән, ягъни кәлам фәлсәфәсеннән яхшы хәбәрдар галимнәр сиземләр дәрәҗәдә бирелгәннәр. Ә менә Мәликәнең пәйгамбәрләр арасында ничә әфзаль (укымышлы, өстенлекле) булуы хакында биргән соравына егетнең Ибраһим, Муса, Гайсә һәм Мөхәммәд пәйгамбәрләргә бәйле җавап бирүе матуридийә карашларын турыдан-туры өскә чыгара.

Алга таба куелган җиде сорау суфичылыкка багышланган. Җавапларында егет суфилыкның (суфиларча диндар булуның) Идрис пәйгамбәрдән үк килүен әйтә. Ни өчен аңардан соң? Чөнки ул терек хәлендә җәннәткә керә. Суфилар да шулай. Үзләренең гыйбадәтләрендә алар, Аллаһыга ирешеп, аның нурында «эриләр», гыйрфан, ягъни нурлану алалар. Бу гыйрфан – серләрне аңлап алу, тою аркасында, әлбәттә. Хакыйкатькә ирешү – нурлану тойгысын тудыра. Кыз: «Галим кем торыр?» – дип сорый. Җавабында егет Хозер пәйгамбәрне атый. Моның хикмәте аның «тереклек суын» табуына бәйле булса кирәк? Кызның: «Разый кем торыр?» – дигән соравына егет: «Исмәгыйль торыр»,– дип әйтә. Монда исә аның хәтта әтисе кулыннан Аллаһы тәгаләгә корбан булырга әзер торуы, каршылык итмәве исәпкә алынган. Татар әдәбияты ядкәрләрендә Исмәгыйль пәйгамбәрнең бу риза булучанлык, итагать сыйфатлары туктаусыз, бигрәк тә Корбан бәйрәменә бәйле касыйдәләрдә мактала. Аңа соклану, аны өлге итү суфичылык әсәрләре өчен аеруча хас. Ә менә сабырлыкның кемнән килүенә бәйле сораугa егет: «Әйүпдин калды»,– дип җавап бирә. Аллаһы тәгаләнең барлык сыйфатларын да ул нигъмәт, чын итагатьлек, коллык күрсәтеп кабул итүче буларак та Давыт пәйгамбәр исеме белән бергә атала. Кыз бу мәсьәләдә аерым кызыксына һәм: «Нәдин

«нәгамел-габд» атанды?» – дип сорый. Егетнең җавабы: «Әйүп бәлагә сабыр кылды. «Нәгамел-габд» атанды. Давыт нигъмәткә шөкер кылды, «нәгамел-габд» атанды»,– ди. Моның белән «нәгамел-габд» төшенчәсе дә аңлатылып бирелә. «Нәгамь» – гарәп сүзе, «нигъмәт»нең күплек саны, ягъни «нигъмәтләр» дигәнне белдерә. «Габд» – «кол», шулай ук гарәп сүзе. Егетнең биргән җавабыннан аңлашылганча, алар – бәлаләргә сабыр булучылар, Аллаһының биргәненә шөкер итүчеләр. Димәк, нәкъ менә шундый кешеләр «нәгамел-габд» дип аталалар да икән. Бу рәвешле дини-суфичылык терминнарын аңлаткалап алу ягыннан «Мәликә китабы» дидактик әдәбият юнәлешенә дә кереп киткәли. Әмма, тулаем алганда, бу әсәрне матур әдәбиятның дидактик төренә кертеп булмый.

Дидактик әдәби төр безнең татар әдәбияты белемендә аерымланып өйрәнелми, аның барлыгы хакында сүзнең кузгатылганы да юк. Әмма башка халыкларның әдәбиятлары белән бәйле язылган хезмәтләрдә, мәсәлән, фарсы әдәбияты белемендә андый әдәби төр аерым алып тикшерелә һәм өйрәнелә. Дидактик формалар эпик әсәрләрдә кулланылучан булалар. Алар әдәби чигенеш ясау өчен уңай, мәгънә биреп алу, төшенчәләрне, фәлсәфәне аңлау-аңлатуны тәэмин итү өчен дә ул кулай юл.

Кыз алга таба заһитлык, ягъни монахлык белән бәйле сораулар бирә. Алар барысы өчәү. Беренчесе – заһитлыкның үзе хакында, аның Гайсә пәйгамбәрдән гадәт булып калуы белән бәйле икән. Икенчесе – шәкертлек турында, аның Нух пәйгамбәрдән башлап гадәт ителүе хакында, өченчесе – фәкыйрьлек, анысының Яхъя пәйгамбәрдән килүе турында. Заһитлыкның монахлык, диндарлык булуында бәхәс юк. Дөрес, ул сүзне суфичылык буларак та аңларга мөмкин. Әмма заһитлык исә суфичылыкның бер сыйфаты гына, үзе түгел. «Заһит» сүзе «монах» дигәнне белдерә. Ә менә «шәкерт» сүзе нәрсәне аңлата? Әлбәттә бер-бер остаздан гыйлем өйрәнүче кешене бездә «шәкерт» диләр. Ә Нух пәйгамбәрнең шәкертлеге, ягъни остаздан өйрәнүе хакында хәбәрләр нинди? Ул бит «Икенче Адәм» ләкабе-кушаматы белән атап йөртелә, Адәмнең остазы була алмаган шикелле, аныкы да юк түгелме? Димәк, «шәкерт» сүзе бер-бер остаздан гыйлем өйрәнүче дигән мәгънәгә генә ия түгел булып чыга. Аны башкача да аңларга мөмкинлек бар. Дөрес, «шәкерт» сүзе борынгы телебездә «шәгерд» булган. Ул фарсы телендә дә шулай. «Шәгерд» дигәндә – «тәҗрибәсезлек» мәгънәсе дә бар. Чөнки ул башкача ни өчен остаздан өйрәнергә тиеш? Гомумән дә һәртөрле остазлар үзләре янында шәкертләр тотып, аларны эшкә өйрәткәннәр. Ул шәкертләре аларга булышчылык итеп, дәресләрен хезмәтләре белән түләгәннәр. Безнең татар мәдрәсәләрендә һәр атнакич көнендә, ягъни чәршәмбедә, шәкертләре остазларына бер тиен акча белән укытканы өчен хакларын кайтарганнар. Мәдрәсәдә бушка укыту практика-

сы булмаган. Остазына түләрлек акчалары юк шәкертләр аңа хезмәткә ялланганнар. «Мәликә китабы»нда бу рәвештәге шәкертлек хакында сүз бара алмый, билгеле. Чөнки, ул рәвешле булса, мантыйкка сыймый, табигый түгел. Дөрес, борынгы заманнарда, мәсәлән грек философы Сократның да, башкаларның да шәкертләре булган. Нух пәйгамбәр хакындагы хәбәрләр туфан, дөньяны су басу вакыйгалары белән бәйле. Ул исә котылып калу өчен бөек көймә ясаган. Аны эшләү өчен ул башка осталардан түгел, Аллаһының әмере белән Җәбраил фәрештәнең серләрне аңлатуларыннан белеп алган. Шәкертлек, ягъни остазга-өйрәтүчегә ияреп эшкә ябышуны, шәкертлек буларак, Нух пәйгамбәр белән бәйле шушылай аңлату хаклы да кебек тоела. Әллә соң «шөкер итү», ягъни «шакирлек» сүзеннәнме ул «шәкертлек»? Бу очракта: «юк», дибез! Чөнки «шәкертлек» сүзенең борынгы үз әйтелеш варианты – «шәгерд» сүзеннән, ә «шәкертлек» – «остаздан өйрәнүче» дигәннән. Шулай итеп, «Мәликә китабы» безгә Нух пәйгамбәрнең тагын да бер асыл сыйфатын – шәкертлеген ачыкларга булыша. Димәк, бу «шәкертлек» тарихи-фәлсәфи мәгънәгә ия, һәр нәрсәдән мәгънә чыгару һәм өйрәнүне күздә тота.

«Фәкыйрьлек мәсьәләсе»нә килгәндә шул ук хәл, монда да ул тарихи-фәлсәфи мәгънәгә ия, аның эчтәлеге Яхъя пәйгамбәрнең холык-фигыльләрен искә алу белән аңлашыла башлый. Булганга канәгать итү, хәтта бәла-казаны да канәгатьлек белән күтәрү – болар аңа хас сыйфатлардан. Дан, дәрәҗә, байлык, гаилә һ. б. шундый дөньялык бәрәкәтләре Яхъя пәйгамбәрнең күңелен яулый алмаганнар. Яссәвия тарикате нигезендә дә шушы ук фәкыйрьлек идеаллары һәм идеологиясе ята. Без яссәвия тарикате вәкилләрен «типтәрләр» дип беләбез, чөнки алар үзләрен, хәзергечә әйтсәк, «дәфтәриләр» дип йөрткәннәр. Ул атама Ә. Яссәвинең китаплары «дәфтәр» (ягъни «төптәр»//«тифтәр») дип йөртелүдән шулай. Яссәвичеләрнең гыйбадәтләре аның, шәех-хуҗаларының (аларны шәехләрен «хуҗа» дип атаганнарына бәйле «хуҗаганнар», ягъни «хуҗалар» дип йөрткәннәр) «типтәр»ләрендә аңлатып язылган. Сүз Ә. Яссәвинең «Дәфтәри-әүвәл» – «Беренче дәфтәр» исеме белән аталган тарикать гыйлеме китабы хакында бара. Хәер, аның хикмәтләр китабы да «типтәр» атала, ягъни «Дәфтәри-сани» («Икенче дәфтәр») исеме белән. Хәер, бу мәсьәләләргә галимнәр хәзер игътибар да итеп тормыйлар. Шулай да «фәкыйрьлек фәлсәфәсе» безнең татарда идеология рәвешен алып киткәнлеген ачык күзаллап, аның яшәеше XIX йөзнең соңгы чирегенә, хәтта аерым билгеләре белән XX йөз урталарынача нәкъшбәндия тарикате белән бергә яшәп килгәнлеген онытырга ярамый. Әле XX йөз башы «Иман шарты» татар китапларында да халкыбызның яссәвия һәм нәкъшбәндия суфичылык юлларында булуларын аерым күрсәткәннәр.

«Мәликә китабы» фәкыйрьлекне, шәкертлек белән бергә, заһитлык мәсьәләсенә бәйле бүлекчәдә, алга таба да искә ала. Без монда суфилыкка монахлык каршы куела икән дия алмыйбыз. Суфилык белән заһитлык бергә, бер җептә, әмма янәшә искә алынуларына игътибар итәргә тиешбез, дибез. Суфилык, бер яктан, заһитлыкка, әлбәттә, барып тоташа һәм аның да кайбер үзенчәлекләрен үзенә ала. Әмма, икенче яктан, суфилык заһитлыктан шактый киңрәк тә әле. «Мәликә китабы»нда сүз, бәхәс тә була алмый, заһитлык-монахлыкта Гайсә, Нух һәм Яхъя пәйгамбәрләрне өлге итүгә, аларга иярүгә, идеалны алар өлгесеннән табарга өйрәнү хакында мәгънәле сүз алып барыла, ә суфилыкка килгәндә, Идрис, Хозер, Исмәгыйль, Әйүп, Давыт (Дауд) пәйгамбәрләр үрнәк ителә. Суфилыктагы заһитлыкка килгәндә, ул анда турыдан-туры түгел, бәлки диндарлык белән, ягъни эчтәлек белән катнаша. Суфиларның сумгалары, төрбәләре, гыйбадәтләре һ.б. формаль яклары монахлыкка бик аз тартым. Шулай да уртак яклары да аз түгел. Аларны «Мәликә китабы» төгәл күрсәтеп бирә: аскетлык, шәкертлек һәм фәкыйрьлек! Шушы өч сыйфат аларны үзара охшаш итә, әмма суфилык, заһитлыктан аермалы буларак, Идрис пәйгамбәр юлында булуга, ягъни тере килеш җәннәткә керүне, Аллаһыга якынаюны, Хозер пәйгамбәр кебек галимлекне, Исмәгыйль пәйгамбәрдәй разыйлыкны, Әйүп пәйгамбәр сыман балык карынында калып та сабыр булуны, Давыт һәм Әйүп пәйгамбәрләр кебек һәртөрле бәлаләргә сабырлыкны, нигъмәткә шөкер кылуны, ягъни «нәгамел-габд» булуны таләп итә. Монда Ибраһим пәйгамбәр кебек утка төшүләр искә алынмый. Һәрхәлдә Ә.Яссәвидә бу хакта, ягъни Ибраһимны суфиларга үрнәк итү тиешлеге хакында аз искәртелмәгән. Димәк, бу фактлар безне «Мәликә китабы»ның яссәвиягә кадәр язылганлыгын фараз итәргә тагын бер кат этәргеч бирәләр.

Шунысын да истән чыгармыйк: автор китабының ахырына таба, фәкыйрьлек хакында кабат сүз кузгатып, аны кешегә хурлык китерүче буларак бәяли, аның ялган сөйләү, ялган ант эчү һ. б. аркасында килүен белдерә. Мондый урыннары әсәрнең язылу чорын ачык күзаллатуга караганда, эчтәлегенә төшенүгә, аңларга омтылуга күбрәк күбрәк җәлеп итә. Беренче карашка гади тоелган бу халык әдәбияты әсәре иске заманнар татар акылын аңлар өчен аерым әһәмияткә ия. Аның әдәби яктан оста, югары аһәңнәрдә язылмаган булуы түгел, ни-нәрсәләрне, кайсы хакыйкатьләрне үзендә саклавы күбрәк кызыксындырды. Хәер, барча хакыйкатьләрен ачык, дөрес һәм тәмам төшенеп бетерә алабыз дип тә ышанып җитеп булмый. Шулай да һәр туа барган сорауларыбызга җаваплар да табыла төсле. Ышанасы килә.

(Дәвамы бар).

Исторические источники по краеведению.

МАТЕРИАЛЫ ЛАНДРАТСКОЙ ПЕРЕПИСИ 1716–1717 гг. КАЗАНСКИЙ УЕЗД

(продолжение. Начало см.: в №1, 2018)

Арская дарога

Сотня татарина Бектемирки Тогашева

1) Азяк	служилых новокрещеных – 33
2) Азяк	служилых новокрещеных – 20
3) Верхняя Утня	служилых новокрещеных – 19
4) Малая Метеска	татар – 54
5) Большая и Верхняя Метеска	татар – 73
6) Ключ Карачерма	татар – 109
7) Утня	татар – 22
8) Крылай	татар – 76
9) Верхняя Утня	татар – 13
10) Кара Куюк	татар – 24
11) Иябаш	татар – 22
12) починок Варангози	татар – 36
13) Пшалым	татар – 44
14) Пшалым (Верхние Нырты)	татар – 66
15) Нижний Пшалым	татар – 26
16) Кухта	татар – 38
17) Турнали	татар – 36
18) Кармыш	татар – 120
19) Кутяк	татар – 55
20) Казыли	татар – 82
21) сенные Покосы (р. Ашит)	татар – 37
22) Гар (Верхняя Утня)	татар – 16
	= татар – 933,
	из них служилых новокрещеных – 72

Сотня татарина Иштеряка Ирбулатова

1) Енасала	новокрещеных – 67

2) Мичень	новокрещеных – 65
3) Корса	татар – 74
4) Корса усадом	татар – 66
5) Масра	татар – 82
6) починок Масра	татар – 82
7) Муралеевская	татар – 62
8) овраг Сикертан	татар – 5
9) Талкич (рч. Кисмес)	татар – 17
10) Муй Сизе	татар – 28
11) Малый Муй	татар – 34
12) Чму Елга	татар – 52
13) Муй	татар – 49
14) Корса почмак	татар – 21
15) Каинсар	татар – 40
16) Мичень (Мендюш Ключ)	татар – 23
17) по рч. Корса	татар – 30
18) Атар	татар – 25
	= татар – 768,
	из них новокрещеных –132

Сотня татарина Кутлуг Досаева

1) Ново-Мичень	татар – 108
2) Мичень	татар – 77
3) Урак (рч. Мендюш)	татар – 33
4) рч. Едигер и Мичень	татар – 8
5) Верхняя Мичень	татар – 29
6) Изма (р. Сунер)	татар – 26
7) Утерняс	татар – 25
8) Изма	татар – 19
9) Верхняя Шикша	татар – 34
10) Илибер (р. Серда)	татар – 17
11) Вниз Мешы	татар – 19
12) Темершик	татар – 161
13) починок рч. Шикша	татар – 70
14) починок Мешабаш	татар – 27
15) Явлаштау	татар – 30
16) рч. Серда	татар – 29
17) Маметова Пустошь	татар – 97
18) Средние Сабы (Шайтан ключ)	татар – 37
19) рч. Побык	татар – 74
20) Менгер	татар – 62

21) рч. Ур	татар – 32
22) рч. Кажи	татар – 40
23) Юмгалак	татар – запустела
	= татар – 1604

Сотня татарина Альметя Битякова

1) Верхние Белетли	новокрещеных – 13
2) Атар Илга	новокрещеных – 7
3) Верхняя Ошторма	новокрещеных – 13
4) усад рч. Сер душ	новокрещеных – 9
5) починок рч. Уряс	новокрещеных – 31
6) Астан Илга	новокрещеных – 21
7) Верхний Уряс	новокрещеных – 7
8) Мочальное озеро	новокрещеных – 33
9) Юкачи	новокрещеных – 54
10) Ший (Каменный ключ)	новокрещеных – 8
11) Исенбай (Байлянгар)	новокрещеных – 19
	= новокрещеных – 225
12) Итемгян Березник	татар – 51
13) Аман Оштарма	татар – 15
14) Пияр (Ошторма Кукмор)	татар – 40
15) Нурминское устье	татар – 97
16) Люга	татар – 103
17) Арпаяз	татар – 16
18) рч. Асан Илга	татар – 96
19) Другой Кукмор	татар – 24
20) Шунь	татар – 91
21) Помяс	татар – 58
22) Каркаюс	татар – 29
23) Усниур	татар – 21
24) Канауш (Сагмак)	татар – 52
25) Вошторма Куюк	татар – 13
26) Ташлы Елга	татар – 19
27) Барсук Елга	татар – 12
28) Ерыклы Елга	татар – 9
29) Ошторма Камышлы	татар – 59
	= татар – 565

На Горной стороне татар:

1) Атлашев	татар – 23
2) Ташлазан	татар -12
	= татар – 35

Черемис:	
1) рч. Синем	черемис – 3
2) Читан (Васин)	черемис -13
	= черемис – 16
Чуваш:	
1) Дальняя Сорма	...100
2) Старые Шигали	...91
3) починок Истяси	...71
4) Шигали	...472
5) Ахпердина (Мамыш)	...84
6) Вут (новопоселенный)	...40
	= чуваш – 858

Сотня татарина Азичка Байбулатова

1) Шамарданов	новокрещеных
2) Узяк Илга	-
3) Старый Кукмор (р. Нурма)	татар – 55
4) рч. Нурма	татар – 18
5) Шамарданов	татар – 20
6) Искег Елга (Сенных покосов)	татар – 8
7) Иски юрт	татар – 25
8) Верхняя Нурма	татар – 22
9) пустошь Нурма	татар – 25
10) Байлангар	татар – 79
11) Сабанчи	татар – 67
12) конец враг Балыкли	татар – 113
13) устье Нурма	татар – 68
14) Ядигер	татар – 127
15) Тарлов	татар – 79
16) Малый Сердек	татар – 49
17) Кучюкова	татар – 119
18) Кушкан Адаева	татар – 54
19) пустошь Серда	татар – 49
20) Иллиляшемка	татар – 25
21) Верхняя Серда	татар – 15
22) Кетек рч.	татар – 28
23) Новая Вонь	татар – 105
24) по Серде и Текле	татар – 132
25) Адаев	татар – 76
26) Шалче Бура	татар – 28
27) Копка	татар – 91

28) рч. Тойма	татар – 30
29) Ижбахтин	татар – 14
30) Миксар	татар – 35
31) рч.Туренер	татар – 61
32) Княбаш	татар –34
33) Кара Илга	татар – …
	= татар – 1636,
	в том числе новокрещенных – 22

Черемис:

1) Кучукова	черемис – 17
2) Кня	черемис – 42
3) Осторма Кукмор	черемис – 11
	= черемис – 70

Сотня татарина Рыска Байметова

1) Ноcлы	служилых новокрещеных – 5
2) Кукет [Кушкет ?]	[служилых новокрещеных] – 45
3) Черный лес (Горелое место)	[служилых новокрещеных] – 5
4) Апазово (Шунь рч.)	[служилых новокрещеных] – 94
	= служилых новокрещеных – 149
5) Ур	татар – 108
6) Чета	татар – 153
7) Смаиль	татар – 205
8) Кучюк	татар – 70
9) Ур (Урек)	татар – 59
10) Нуринер	татар – 113
11) Тюнтер	татар – 45
12) Янгул	татар – 224
13) Седек (Серденер)	татар – 51
14) Усад за рч. Салауш	татар – 131 (+52)
15) Салауш	татар – 98
16) Новый Салауш (Шошма)	татар – 83
17) Бурнак	татар – 142
18) Малая Нурма (Карелино)	татар – 113
19) Кучюкова (Сосна)	татар – 228
20) Нурма (Чепшар)	татар – 124
21) Большая Нурма	татар – 167
22) починок Тохтамыш	татар – 41
23) Вершина Нурма	татар – 21
24) Большая Нурма (Карамалы)	татар – 26
25) конец поля Большая Нурма (Килево)	татар – 98

26) Ахмановская	татар – 119
27) Яншикова пустошь	татар – 151
28) Тоузаров	татар – 55
29) Арбаш	татар – 105
30) Нижний Ядигер	татар – 49
31) Ядигер	татар – 81
32) Тоузарово (Ключ Куюк)	татар – 108
33) Вотяцкая (рч. Кня)	татар – 53
34) Пшнегер (Баклауш)	татар – 18
35) Сосмак Пшнегер	татар – 53
36) Нус (Понус рч.)	татар – 89
37) Ишнарат	татар – 34
38) Менгер (Марян)	татар – 8
39) Утгу Елга	татар – 21
40) рч. Шошма (обе)	татар – 62
41) полянка Шошма (Урмяк)	татар – 36
42) Кушкет (Унтер)	татар – 65
43) починок Кушкет	татар – 26
44) рч. Кня	татар – ….
	= татар – 3333

Черемис:

1) Вотяцкая	черемис – 11
2) Серда	черемис – 40
3) Серда	черемис – 8
	= черемис – 59

Сотня татарина Енуска Байметова [черемисская сотня]

1) Иж бобья	татар – 45
2) Иж бобья	черемис – 59
3) починок Рушемер	татар – 3
	= татар – 48

Сотня татарина Тюмейка Байбулатова

1) Верхний Еграш	новокрещеных – 19
2) Еграш	новокрещеных – 11
3) Еграш (по Тойме)	новокрещеных – 30
4) починок Гарь (Куркачи)	новокрещеных – 14
5) Камышлы	новокрещеных – 6
6) Атыяс	новокрещеных – 3
7) Токмаклы	новокрещеных – 16
	= новокрещеных – 116

8) Агрыз	татар – 71
9) Иж	татар – 75
10) рч. Кутмес	[татар] – 11
11) Ер (Искашер рч.)	[татар] – 7
12) Ер (Багряш)	[татар] – 28
13) Назер	[татар] – 9
14) Кизильяр	[татар] – 20
15) Шурсак (Шурняк)	[татар] – 24
16) Кишкильде	[татар] – 24
17) Аккозин	[татар] – 10
18) Чишма	[татар] – 28
19) Варзи Омга	[татар] – 29
20) Батыркуль	[татар] –
21) Салауш (рч. Еграш)	[татар] – 31
22) Тердели	[татар] – 8
23) Каранды	[татар] – 10
24) НовыйЧаш	[татар] – 15
25) Кармалы	[татар] – 19
26) Кубяшур	[татар] – 11
	= татар – 459
27) Тансарин	
28) Гухшурма	чуваш – 19

Закамье:

Сотня татарина Абдрзачка Кильдебекова

1) Крилиш	новокрещеных ….
2) Кешкача	новокрещеных ….
3) Нижний Мелим	новокрещеных ….
4) починок Баграш (Сарсаз Тамак)	новокрещеных ….
5) Булда	новокрещеных ….
6) Башкитляр	новокрещеных ….
7) Тлянчи	новокрещеных ….
8) Сарсаз	новокрещеных ….
9) Ахтуба	новокрещеных ….
10) Евлаш баш	новокрещеных ….
11) Мартыш (Бикчюраева пустошь)	новокрещеных ….
12) Сосновый Мыс	новокрещеных ….
13) Айша Буй	новокрещеных ….
14) Бурун-Сафар	новокрещеных – пуста
	= новокрещеных – 411

15) Тауларово	татар – 16
16) Малтабаров	татар – 10
17) по рч. Ик	татар – 13
18) Яковлев	татар – 6
19) рч. Шилка	татар – 24
20) Ахтемиров	татар – 23
21) Шукрали	татар – 6
22) Бугда (Чокыр Илга)	татар – 15
23) Буре (Келте)	татар – 48
24) Ази Елга	татар – 7
25) Кардели (Ялгыз нарат)	татар – 42
26) Шумилина	татар – 1
27) Мелекес	татар – 20
28) Новый Мелекес (Сюнрали)	татар – 7
29) Киндерлекуль	татар – 11
30) Сююндук	татар – 11
31) Аши(т) Теряк враг	татар – 26
32) Зичи Чибашкан	татар – 23
33) Чебарат Елга	татар – 4
34) Большие Букшанды	татар – 20
35) Тавлук Дерюшева	татар – 8
36) Тавлук	татар – 6
37) починок Игин	татар – 13
38) Нижний Кабан	татар – 10
39) Шингачи	татар – 69
40) Толбуга	татар – 8
41) Нижний Мелен	татар – 2
42) Лешад	татар – 12
43) Чершилы	татар – 14
44) Авлаш	татар – 3
45) Елев	татар – 13
46) Ташлы Елга	татар – 27
47) Каинлы рч. Ерыклы	татар – 6
	= татар – 498

Чуваш:

1) Нижнее Байшево	чуваш – 3
2) Ново-Ирня	чуваш – 3
	= чуваш – 6

[Источник: РГАДА, Ф. 350. Оп. 1. Ед.хр. 153]

Зюрейская дорога

Сотня Мамотяка Тохтамышева

1) Чирмеш	татар – 27
2) Бимер	татар – 20
3) Кебечи	новокрещенных – 22
4) Ковали	новокрещеных – 45
5) Атрес	новокрещеных – 13
	служилых новокрещеных – 8
6) Иштери	татар – 40
7) Балыклы	татар – 41
8) Кукча	татар – 23
9) Большая Метеска	татар – 55
10) Кибач	татар – 79
11) Камышлы	татар – 28
12) Верхняя Метеска	татар – 28
	= татар – 326
	= новокрещенных – 88

Сотня Девлятков [нрзб]

1) починок Телези	татар – 18
2) Мамалай	татар – 6
3) Старые Зюри	татар – 18
4) Новые Зюри	татар – 23
5) починок на Гари (Куюк)	татар – 37
6) Саурыш	татар – 11
7) Баландыш	татар – 14
8) Бегеней	татар – 21
9) Качангеево	татар – 30
10) Нижние Шытсы	татар – 35
11) Верхние Шытсы	татар – 22
12) Нырсывар	служилых новокрещеных – 44
	новокрещеных – 80
	= татар – 235
	= новокрещенных – 124

Иштеряка сотня Ишкеева

1) Большая Меша	татар – 29
2) Средняя Меша	татар – 17
3) Малая Мёша	новокрещеных – 40
4) Большой Савруш	новокрещеных – 85
5) Верхний Савруш	татар – 18

6) Другой Савруш	татар – 25
7) Тюбяк	новокрещеных – 10
	татар –34
8) Студеный ключ	татар – 20
9) Исянская (рч. Малые Кибечи)	татар – 17
10) Нысы	татар – 12
11) Трёх-Сосен	новокрещеных – 26
Икшурма	Русских
	] 43
	новокрещенных
	= новокрещенных – 197
	= татар – 163

Рыскова сотня Досаева

1) Карабаян	новокрещеных – 30
2) Большой Меретяк	новокрещеных – 15
3) Малый Меретяк	татар – 6
4) Дюртели	татар – 12
5) Таулы	татар – 13
	= новокрещеных – 45
	= татар – 25

Сотня Бикмамета Калмякова

1) Другая Икшурма	татар – 20
2) Чабъя	татар – 23
3) Арташ два поля	татар – 10
4) Большие Нырты	татар – 23
5) Большие Абди	татар новокрещеных – 101
6) Шапшинар	татар – 26
7) Янделятовская	татар – 14
	= новокрещеных – 101
	= татар – 116

Сотня Кильмамета Азикова

1) Большая Меша	татар – 15
2) Мамли Козаковы Челны	татар – 9
3) Багана	татар – 21
4) Кутлу-Букашевы Челны	татар – 60
5) Тярбердины Челны	татар – 54
6) Бердибяковы Челны	татар – 4
	новокрещеных – 20
7) Урекаевы Челны	татар – 16

	новокрещеных – 30
8) Шумбут-баш	новокрещеных – 51
9) Верхний Шумбут (Тауларово)	новокрещеных – 20
	татар – 14
10) Кебяково (Ямашево)	татар – 53
11) Кукеево (р. Суш)	татар – 25
12) Кучук-Чаллы (Балгазыево)	татар – 57
13) Шигазда (Сатлуганово)	татар – 6
14) Мордовские Чаллы (вниз Шумбут)	татар – 26
15) Урманчеевская	новокрещеных – 35
16) Казаково-Челны	служилых новокрещеных – 19
	новокрещеных – 9
17) Средний Арняш	татар – 23
18) Арташ (починок)	новокрещеных – 52
19) Верхний Малый Черемшан/ Студеный Ключ	чуваш – 95
	служилых новокрещеных – 51
20) Адам су	чуваш – 88
21) Спиркино (Кадратов)	чуваш – 77
	новокрещенных татар – 1
	черемисов – 1
22) Ахбулатово	татар – 37
23) Шарбан	татар – 20
24) Савруш (рч. Адам)	чуваш – 30
25) починок Савруш	чуваш – 107
26) починок Наратлы Илга/ Ниж. Багана	новокрещеных – 9
27) Красное Болото/Багана	новокрещеных
	] 32
	мордвы
28) Теплое Болото	новокрещеных – 22
29) Сулу (Иваново)	….
30) Верхний Машляк	новокрещеных – 28
	= татар – 447
	= новокрещеных – 291

Ямашкова сотня Бектюшева

1) Чабья (Арбаш)	татар – 32
2) Уркуш	татар – 21
3) Арбаш	татар – 17
4) Туркач	татар – 5

5) Чабья	татар – 18
6) Кабык Купер починок	татар – 39
7) Сосновый Мыс	татар – 24
8) Старый Ошлан	татар – 26
9) Туллу[баево]	татар – 19
10) Ускубаш	татар – 44
11) Бастемир	татар – 9
12) Среднее Уску	татар – 6
13) Буклянер	татар – 27
14) Большое Уксу	татар – 62
15) Улуяз	татар – 37
16) Кургунча верхняя	татар – 11
17) Кургунча	татар – 10
18) Белятли	татар – 21
19) Тулбаево	татар – 43
20) Верхний Селенгер	татар – 27
21) Средний Шудигер	татар – 12
22) Шандыр	татар – 22
23) Юкачи	новокрещеных – 6
24) Зюри	новокрещеных – 13
25) Чань	татар – 37
26) Устье Лый рч.	новокрещеных – 28
27) Горелый Ельник	татар – 57
28) Большой Ший	черемис – 55
29) Нижний Ший	черемис – 3
30) Ерыкса (Куюк)	татар – 42
31) Кумазан	татар – 53
32) Верхний Ерыкса	новокрещеных – 25
33) починок Куюк	новокрещеных – 11
34) Нижняя Ошма	татар – 82
35) Умяк (за Вяткой)	новокрещеных – 17
36) Атыяз (за Вяткой) рч. Узян	новокрещеных – 24
37) Шурняк	новокрещеных – 51
38) рч. Ирке (Сарман)	черемис – 10
39) Качи (Тумаш)	черемис – ….
40) Юграш (за Вяткой)	татар – 54
	= новокрещеных – 161
	= татар – 956

Сотня татар Рысака Тыкеева

1) Кушле	татар – 27

2) Сартак	татар – 18
3) Малый Сунь	новокрещеных – 67
4) Нижний Сунь	татар – 64
5) Баскан	татар – 35
6) Малый Берсут	новокрещеных – 38
7) Усули	татар – 11
8) Багильдино (Верхний Сунь)	татар – 77
9) Верхний Сунь	татар – 19
10) Туркач	татар – 22
11) Средний Сунь	татар – 71
12) Нижний Сунь	татар – 36
13) Нижние Яки	татар – 56
14) Верхние Яки	татар – 31
15) Уразбахтино	татар – 28
16) Верхний Берсут	татар – 34
	служилых новокрещенных – 10
17) Сукачи (Белетли)	татар – 52
18) Кулущевская	новокрещеных –
	татар –] 40 на всех трех
	русских –
19) Малый Кирмен	татар – 26
20) Средний Кирмен	татар – 106
21) Ижбердеевская [Ишкеево ?]	новокрещеных – 4
22) Ожмяк	татар – 3
	служилых новокрещеных – 103
	= татар – 704
	= новокрещеных – 149
	= служилых новокрещеных – 117

Сотня новокрещена Ивана Андреева

1) Сейтяк	новокрещеных – 99
2) Черкасс	новокрещеных – 14
3) Село Костин (Кабык-Купер)	Русских ….

Сотня татар Тишки Тенебекова

1) Безяки	татар – 11
2) Пшкашево (Кусинда)	татар – 18
3) Учимек	татар – 5
4) Матчинер	черемис – 12
5) Малая Ерыкса	черемис – 8
6) Ерыкса	черемис – 14

7) Ахтиял (устье Иж)	татар – 18
8) Нарат Чишма (Малый Дрюш – Тогузино)	татар – …..
9) по Бобье (близ д. Тера)	черемис – 21
10) Тогус	татар – 2
11) Баргыда	черемис – 23
12) Ныргындуш	черемис – 7
13) Гази	черемис – 2
14) Окшеик	черемис – 3
15) Амзи (Ялгыз Нарат)	черемис – 7
16) Малый Калмаш	черемис – 2
17) Силиби	черемис – 3
18) Илия баш (Березовое)	черемис – 5
19) у волости Амзи	черемис – 31
20) Сухой Калмаш	черемис – 11
21) Ведрец Калмаш	черемис – 41
22) Сеинь Елга	татар – 33
	= татар – 104
	= черемис – 190

Сотня татарина Тагомайка Бектемирова

1) Шумилина	татар – 6
2) Талук	татар – 21
3) Игинь (Ашири)	татар – 12
4) Новый Сарсаз	татар – 16
5) Култещи	татар – 4
6) Ачисаз	татар – 3
7) Бекмет	татар – 2
8) Шукралеево	татар – 6
9) Ерыклы (Елантау)	татар – 16
10) Чершилы (Кош Елга)	татар – 7
11) Ляки	татар – 2
12) Нижние Зиче	татар – 20
13) Алкина	черемис –10
14) Чик Чишма (Таулы Колкамаш)	татар – 8
15) Шихмомаево	татар – 32
16) Верхние Зичи	татар – 26
17) Нижний Кабан	татар – 17
18) Зичи (Маметово)	татар – 11
19) починок Алансу	татар – 23
20) Кабан Бастарак	татар – 49
21) Евлаш	татар –

22) Ураз Чишма	татар – 6
23) Нижние Лызи	-
24) Пенечи	татар – 19
25) Керкечсу	татар – 37
26) Милень	новокрещеных – 33
	татар – 2
27) Кубал	татар – 16
28) Чевай	новокрещеных – 18
29) Нижняя Урманда	татар – 10
30) Наратлы Кечь	татар – 16
31) Иванаево	новокрещеных –
32) Туркас	татар – 4
33) Бушанда	татар – 5
34) Исенгулово	татар – 6
35) Ургези	чуваш – 2
	= черемис – 10
	= чуваш – 2
	= новокрещеных – 51
	= татар – 402

[Источник: РГАДА. Ф. 350. Оп. 1 Ед.хр. 153]

[Вне сотен]

Служилых новокрещеных

1) Никифорово	служилых новокрещеных – 79
2) Васильево	служилых новокрещеных – 26
3) Пакшина	служилых новокрещеных – 29
4) Суюк Суш (баш)	служилых новокрещеных – 15
5) Верхний Арняш	служилых новокрещеных – 16
6) Дюмдем	служилых новокрещеных – 8
7) Аналан	служилых новокрещеных – 15
8) починок Ново Елово (Степаново)	служилых новокрещеных – 28
9) Большое Елово	служилых новокрещеных – 51
10) Сатлыган Ключ	служилых новокрещеных – 21
	= служилых новокрещеных – 288

Служилых мурз и татар

1) Тавели (Ходяшево)	служилых мурз и татар – 72
2) Янбулатово	служилых мурз и татар – 44
3) Алан	служилых мурз и татар – 39
4) Кадряковы Челны	служилых мурз и татар – 23
5) Ошма	служилых мурз и татар – 29

6) Искубаш	служилых мурз и татар – 17
7) Дюмдем	служилых мурз и татар – 34
8) Челны	служилых мурз и татар – 22
9) Малый Алан Зюри	служилых мурз и татар – 6
10) Верхний Берсут	служилых мурз и татар – 10
11) Адамсу	……
12) Ерыклы (по рч.Кич)	служилых мурз и татар – 80
	= служилых мурз и татар – 376

Сотня Андрюшки Билкина

1) Нижняя Сосна	татар – 20
2) Верхние Чаллы	татар – 27
3) Малые Шипки (Аксарино)	татар – 40
4) Именлибаш	татар – 15
5) Каинлы Бурун	новокрещеных – 10
6) Туба	татар – 32
7) Сурки (Байгулово)	татар] 13 новокрещенных
8) Верхние Шипки (Буляк)	татар – 27
9) Малые Ерыклы	новокрещеных – 7
10) Бикшик Елга	татар – 17
11) Камышлы враг	татар – 21
12) Чебутлы (Узяк Беляк)	татар – 20
13) Яр Купер	татар – 3
14) Тавели	татар – 6
15) Ахтуба	новокрещеных – 95
16) Аднашево	татар – 19
17) Токбулат (по р/Шошме)	татар – 13
18) Кислый Хлеб	татар – 5
19) Богдан (Черемшанов)	татар – 3
20) Алты Чишма	татар – 3
21) Аты	новокрещеных – 18
22) Кич (Елашево)	мордвы – 13
23) Микиткино	чуваш –34
	= татар – 271 новокрещеных – 130 + 13(?) мордвы – 13 чуваш – 34

[Источник: РГАДА.Ф. 350. Оп. 1 Ед.хр. 147].

Текст к печати подготовлен Д. М. Исхаковым.

ТИР ТАМЫЗСАҢ, ҖИР КЫЗГАНМЫЙ

Р. Р. Минһаҗ

Пермь краеның Күңгүр районындагы Тортүз авылы егете Алмаз Хавыев тырышлыгы белән быел март азагында, Октябрь районында, төбәктә яшәүче татар авыллары эшкуарларының икенче җыены булып узды. Алмаз – үзләрендә яшелчә үстерү остасы буларак танылган егет. Казанда үткәрелә торган Бөтенроссия татар авыллары эшкуарлары җыенында ел да яшелчә игү серләре белән уртаклашмыйча калмый ул. Тик җыен мөнбәреннән чыгыш ясарга күп вакыт бирелми. Без аңа, «Туган җир» журналы аша уй-фикерләреңне милләттәшләребезгә тагын да тулырак җиткерә аласың, дип мөрәҗәгать иттек.

– Сүземне ерактанрак башлыйм әле. Минем беренче һөнәрем – инженер-механик. Пермь Авыл хуҗалыгы академиясен бетердем. Дүртенче курста укыганда икенче югары белем алырга булдым. Бухгалтерия, исәп-хисап һәм аудит буенча да белгечлек алып чыктым. Кәгазь эшләрендә тукталып, төртелеп калмас өчен монысы да кирәк. Аннары механика буенча аспирантурада укыдым. 2004 елда С. Петербург аграр университетында кандидатлык диссертациясе якладым. Әле мин 2015 елга кадәр үзебезнең авыл хуҗалыгы академиясендә укыттым, авыл хуҗалыгы машиналары кафедрасы доценты идем. Укыткан вакытта академия исәбенә Самарага (бәрәңге үстерү буенча алдынгы төбәк санала ул), сирәк-мирәк кенә чит илләргә төрле семинарларга, конференцияләргә йөрдем. Шул ук вакытта 2005 елдан туган авылымда кәбестә үстерүгә керештек (мин йөреп укыттым). 2010 елда кәбестәне голланд орлыкларыннан гына үстерә башладык. Хәер, аспирантурада укыган вакытта ук авылда бәрәңге үстерә идек. Без өч бертуган егет. Мин – уртанчысы. Абыем Айнур авылда. Азат энекәшебез – төзүче, ул Пермьдә яши. Төзелеш өчен кирәкле барча сызым эшләрен ул башкара. Мәктәптә укыган вакытта ук без башкалардан күбрәк яшелчә үстердек, әйтик, утыз сутый бәрәңге утырта идек. Тазарак, сәламәтрәк чагында эти дә булышты. Әле ул бер гек-

тар чөгендер дә чәчте. Анда нигездә әти эшләде. Аспирантурада укыган вакытта ук мин кредит алып аны үз стипендиямнән түли идем. Яшелчә игү эшенә дәүләт ярдәменә, грантларга таянып түгел, фәкать үз көчебезгә, мөмкинлегебезгә ышанып тотындык. 2005 елны гектар ярым кәбестә утырттык (ул вакытта иртә өлгерә торган кәбестәнең килосы – унбер сумнан, соң өлгерә торганы 3 сумнан сатыла иде). Быел менә иртә өлгергәнен әүвәл 8 сумнан саттык, аннары бәясе – 6, хәтта 4 сумга кадәр төште. Орлык бәяләре нык күтәрелде хәзер. Тегe заманда бер орлык 30 тиен торса, бүген бер кәбестә орлыгының бәясе – бер сум ун тиен! Дөрес, 2010 елда бөтен Россиядә корылык булганда безне әлеге афәт урап узды. Зыяны булды булуын, ләкин алай ук пошынырлык түгел (2008 елдан башлап су сиптергеч җайланмасы кулланабыз). Су сиптердек. Кәбестәнең килосы 12 сум булды. Ул вакытта «Россельхозбанк» ун процентка кредит бирә иде. Шунда 20 млн. сумлык кредит алып, техниканы яңарттык. Нигә чит ил техникасы кулланасыз дисәгез, бәрәңге һәм яшелчә үстерү өчен Россиядә техника җитештерелми. Шуның өчен барча техника чит илдән.

– Үзебездә яхшы сыйфатлы яшелчә орлыгы юнәтү дә кыенмы?

– Шулайрак шул. Без 2011 елдан кәбестә иккәндә голланд орлыкларын файдалана башладык. Шул ук елны кишер, чөгендер, суган чәчүгә керештек. Бәрәңге мәйданнары да күбәйде. Хәзер ишәйтеп кенә ба-

рабыз. Былтыр 120 га кәбестә иктек. Пермь краенда иң зур мәйданда яшелчә утыртучы без. Татар авылларында эшләүче, яшелчә үстерүче башка хуҗалыклар белән бер кооператив төзедек. Беренче чиратта сәүдә челтәрләренә керү өчен зарур иде бу берләшү. Шулай итеп безнең кооператив – Пермь краенда иң күп яшелчә үстереп сатучы. Бергә кушып исәпләгәндә, 200 ләп гектарда – кәбестә, илле гектарда – кишер, утыз гектарда – чөгендер, шулай ук 200 ләп гектарда бәрәңге игәбез.

– Пермь краеның авыл хуҗалыгына Татарстандагы кебек зур инвесторлар кермәгән, ахыры?

– Чынлап та, бездә башкачарак вәзгыять. Дөрес, бездә дә җир алу ансат булмады. Җир алу өчен край судларына кадәр барып җитәргә туры килде. Чөнки күмәк хуҗалыклар сакланып калды. Хәзер дә эшләп ята алар. 2010 елда яшелчә саклагычлар төзү өчен дә җиребез юк иде. Шул сәбәпле 2017 елдан күрше хуҗалыктан җир сатып ала башладык, арендага алдык. Анда ике яшелчә саклавычы төзедек. Хәзер хезмәткәрләребезгә кышын да эш бар, кышын яшелчәне аралау, эшкәртү белән мәшгульләр. Безнең авыл Пермьнән 120 чакырымда. Якын ара түгел бу. Сәүдә челтәрләренә керүе дә ансат түгел. Хәзер «Магнит» сәүдә челтәре белән генә түгел, «Пятерочка» белән дә килешүләр төзи башладык. Аларның колачы зур, билгеле. Март ахырында теплицада кәбестә орлыклары утырттык. Инде хәзер, май башында, аларны ачык һавадагы мәйданнарга күчереп утыртабыз. Дөресен әйтим: кәбестәне апрельдә, майда сату өчен сакларга өйрәнмәдек әле.

– Игү технологиясе Голландиянеке, Германиянеке дип беләбез...

– Әйе, шулай. Су сиптерү җайланмалары кайтару өчен берничә тапкыр Израильгә дә барырга туры килде. Бер уңайдан анда ничек яшелчә үстергәннәрен карадык. Дөрес, анда табигать бөтенләй бүтән.

– Әлмәтлеләрдән күреп, җиләк үстерүгә дә керешү исәбе юкмы?

– Андый исәп бар. Бер-ике ел элек барып карап та кайткан идем. Якындагы елларда керешмәкчебез. Тик барысына да өлгереп булмый.

– Кадрлар җитеп бетми дип тә чыгыш ясаган идегез. Белгечләрне, махсус белемле кешеләрне әйтүегездер инде.

– Белгеч кенә түгел, хәзер тракторчы табуы да кыенлашты, күпләр кыйбласын югалтты. Яшьләр шәһәргә карый, шартлар чагыштырмача яхшы булса да, авылда каласылары килми. Чөнки шәһәргә барып урнашкан кеше булдыклы санала. Әгәр авылда калсаң, булдыксыз күренәсең. Һаман, авылны макта, шәһәрдә тор, дигән психология яшәп килә. Менә мәктәп укучыларын гына алыйк. Безнең авылда тулы урта мәктәп, йөз иллеләп бала укый. Авылыбыз шактый зур санала, 1200 ләп кеше яши. Әле балалар бакчасында 75 бала йөри. Дөресрәге, Камышлы авылы белән

бергә без, ике авыл кушылган дияргә мөмкин. Су, газ кергән, асфальт юл килгән. Барча инфраструктура бар диярлек. Барда, Әрҗән районнары гына бездән яхшырак яши.

Тик менә соңгы 13 елда мәктәп тәмамлаучыларның берсе дә авылда төпләнеп калмады. Яхшы мәктәп авылны бетерә, дигән гыйбарә никадәр генә сәер тоелмасын, чынбарлыкка туры килә икән. Яхшы укыйлар да, югары белем алалар. Югары белем алгач, шәһәрдә калалар. Бездә нигездә таланты ачылмаганнар эшли дисәм, хакыйкатьтән ерак булмас. Элек бухгалтер, безгә яхшы укыганнар кирәкми, «3»легә, «2»легә укыганнар җитә, дип әйтә иде. Менә хәзер генә аның никадәр хаклы булуын аңладым. Хәзер коррекцияле класста укыганнарны да эшкә алырга туры килә. Тик алар белән ерак китә алмыйсың. Чөнки хәзер техникада эшләү дә югары белемле булуны таләп итә.

– Мәктәбегездә татар теле укытыламы?

– Балалар бакчасында тәрбия эше татарча алып барыла. Башлангыч классларда балаларыбыз татарча укытыла. Аннары, өлкәнрәк классларда, атнага ике-өч сәгать татар теле һәм әдәбияты дәресе керә. 2017 елда Казанда уздырылган халыкара татар теле олимпиадасында безнең укучыбыз Карина Кашапова гран-при яулады. Билгеле, монда татар теле укытучысы Чулпан Нуретдинованың да хезмәте, тырышлыгы зур.

– Яшьләр калмагач, барыбер авылның киләчәге якты, өметле дип әйтеп булмый шикелле.

– Чынлап та, сагайта торган хәлләр бар. Бүген авылыбызда 47 йорт буш тора. Дөрес, яңа йортлар да салалар. Әмма искеләре кешесез.

– Яшелчәче белән сөйләшеп, яшелчә үстерү серләре турында сорашмасак дөрес булмас.

– Яшелчә үстерү серләре тиешле китапларда язылган. Хәзер андый китаплар бихисап. Бары да билгеле. Аның сере бер генә: ничек язылган, шулай эшлә, ягъни технологияне бозма! Куелган таләпләрне үтисең икән, уңыш булачак. Яңгыр яумаса, нишләрсең, диләр. Су сибәсең! Киресенчә, яңгыр яумаса, яхшырак әле! Яңгыр күп яуган очракта аны җирдән җыеп ала алмыйсың. Яңгыр яумаса да, кояшлы көннәр җитә икән, сибәргә су табып була. Бездә бит нигездә кояш, җылы җитми.

КЫМЫЗ ЯСАЛГАН ҖИРЕНДӘ ФАЙДАЛЫРАК

Р. Р. Минһаҗ

Елкы асрап кымыз ясаган замандашларыбыз аз түгел. Әмма алар арасында әлеге эшкә җаны, тәне белән «ябешкәннәре», шәт шул сәбәпле уңышка ирешкәннәре бармак белән генә санарлык. Һичшиксез шуларның берсе – Башкортстан Республикасының Иглин районындагы Олы Теләк авылы эшкуары Хәсән Идиятуллин. Башкалабызда VII татар авылы эшкуарлары җыены барган көннәрдә Хәсән әфәнде белән очрашып, бу мавыгуының ничек башлануы, кымызның хикмәте, файдасы турында сөйләштек.

– Татарстан эшкуарлары да Сездә асралучы татар атларын бик теләп сатып ала дип ишеттек. Белүебезчә, шактый гына атыгызны Әлки районындагы Фәнис Бакиров сатып алган. Тик менә ул әле һаман кымыз ясарга ашыкмый.

– Ашыкмый дип әйтүегез дөрес булмас. Һичшиксез ул кымыз ясаячак. Яхшы кымыз нәкъ менә татар атыннан ясала да инде. Ул шул чаклы үзенчәлекле: кыргыйрак ат булгач, сөтенең сыйфаты, төгәллеге зур. Әлеге атларның кыяфәте, торышы, эчке һәм тышкы табигыйлыгы күбрәк сакланган. Ничә мең ел яшәү дәверендә табигатькә бик нык яраклашкан ул. Шул сәбәпле татар атларыннан ясалган кымыз иң яхшысы дип әйтергә хакыбыз бар. Инде Фәнис Бакировның үзенә килгәндә, ул – бик төпле татар егете. Эшләгән эшен җиренә җиткереп, сыйфатлы итеп эшли торган кеше. Шуңа күрә ашык-пошык кына алынып, күкрәк кагарга ашыкмый. Кымыз ясарга теләүчеләргә мин гел әйтеп киләм: ясагач, башта аны үзегез эчәргә өйрәнегез, аннан соң башкаларны эчәргә өйрәтегез! Менә мин үзем кымыз ясыйм. Аны халыкка тәкъдим иткән чакта әүвәл, туганым, син кымыз эчә беләсеңме,– дип сорыйм. Эчә беләм, диюче бик сирәк. Юк дәрәҗәсендә. Шунысын да белеп тору кирәк: бөтен кешенең дә организмы бер төрле түгел. Ягъни, кемгәдер кымызның әз әчелесе кирәк, кемгәдер – уртача, кемгәдер – нык әчелесе. Аны саклавы да шактый үзенчәлекле.

– Башкортстан ягы элек-электән шифалы кымызы белән дан тоткан. Аерым алганда, Тукайның, кымыз эчеп дәвалану өчен, Агыйделнең аръягына барганы билгеле.

– Татарлар гына түгел, урысның мәшһүр шәхесләре дә безнең якларга шифа эзләп килгән. Әйтик, урыс язучыларыннан Аксаков, Чехов, Толстойның җәйләрен туган ягыбызга килеп шактый көннәр кымыз

эчеп дәваланганы мәгълүм. Нигә соң алар шушылай ерактан килеп бездә эчкән, нигә аны китертмәгән генә?! Кымызны ясаган җирдә эчәргә кирәк. Ясаган җирдә генә аны сыйфатлы итеп эчеп була. Монысы – бер. Ни гаҗәп: күпләр кымызның нинди файда китергәнен аңлап та бетерми. Ягъни юлда аның ачылыгы күтәрелә. Һәр кешенең организмы үзенчәлекле бит. Кымыз бөтен кешегә ярап бетмәскә дә мөмкин. Шуңа күрә мин кымыз сатып алучылардан: «Кем эчәчәк? Кайчан эчәсез? Кайда эчәсез?»,– дип сорыйм. Чөнки эчәр җиргә җиткәнче күпме вакыт үтәчәге дә мөһим. Гомумән, кымыз эчү культурасы булырга тиеш. Әлеге дә баягы Әлки районындагы Әхмәт авылында яшәүче Фәнис Бакировка килгәндә, аның уңышларына бик сөенәм, эшләренең ничек барышына даими күз-колак булып торам. Алар миннән илле бия, айгырлар да алды. Шулардан үрчеп киттеләр. Ялгышмасам, хәзер аларның өч йөздән артык елкы малы бар. Мин аларның утарында кышын, язын, җәен, көзен дә булам. Кайсы вакытта гына килеп карасаң да, маллары көр, каралган. Димәк, егетләр үз эшләрен намус белән, тырышып башкара, бу тармакның киләчәген күреп-тоеп эшли. Авыл хуҗалыгында җиң сызганып тир түгүче күп кенә Татарстан эшкуарларына Фәнисне үрнәк итеп куяр идем. Ул гаиләсе белән эшли. Авыл хуҗалыгы алып бару өчен әллә ни кулай булмаган җирләрдә эшли. Аның көтүлекләре, әрәмә-агачлыклары – шактый ярлы җир. Яхшы җирдә кем дә эшли, яхшы машинада кем дә йөри. Менә шушы җирдә тир түгеп, шуннан табыш алып, илне баетырга һәркемнең дә кулыннан килми. Ә Фәнис булдыра: рәхмәт аңа!

– Менә Сез төрле кешегә төрле кымыз кирәк дидегез. Кемгә нинди кирәклеген ничек ачыкларга соң? Табибларны җәлеп итәргә дисезме?

– Табибларны күз алдында тотуым түгел. Әгәр аларны җәлеп итәргә керешсәң, инде әллә кайчан бия сөтеннән порошок ясап сату ягын карый башлар, дистәләрчә диссертация якланыр иде. Эчеп карау да җитә. Моңарчы эчеп караганы ничегрәк булды,– дип сораша башласаң, гадәттә күбесе,– бик ачы иде, дип зарлана. «Моңарчы эчкәне дә яхшы сыйфатлы булгандыр, әмма аның саклау вакыты узган булгандыр, шуңа күрә әчегәндер»,– дим андыйларга. Унбиш еллап элек мондый бер кызыклы хәл булды. Ул вакытта балаларым бәләкәй иде әле. Бер җирдә, юл буенда, кымыз сатып торабыз. Бервакыт, башка мәшәкать чыкты да, сату урынында балаларның үзләрен генә калдырдым. «Телиме-теләмиме, эчертеп карамыйча, сатмагыз!»,– дидем гадәттәгечә. Юарга – су, кечкенә генә чынаяк бар. Берзаман читкәрәк ерактан килүче бер кеше тукталды. Монголия, Кытаймы – ерактан кайтып барышы икән. Яннарына бардым да: «Минем кымызны эчеп карагыз әле, хәл кереп китәр, кәефегез яхшырыр»,– дип тәкъдим иттем. Хуҗа кеше: «Кирәкмәс! Әллә кымыз эчкәнем юкмы?!

Мин дөньядагы иң яхшы кымызны – Алтай кымызын эчәм, багажнигымда да бар»,– дип бик мактанды инде. Мин дә бирешмим. «Бик әйбәт! Инде минекен эчеп карагыз! Эчеп караган өчен акча алмыйм бит»,– дим боларга. «Безнең Башкортстанда сыйлау – табигый хәл. Сыйлаганда баш тарту килешми»,– дип кыстыйм. Үзе, хатыны һәм ике баласы – дүртәү болар. Салып бирдем, эчте бу. Эчте дә миңа карап тора. Минем кебек илле яшьләрдәге кеше. «Әгәр бу кымыз икән, без моңарчы нәрсә эчтек соң?»,– дип гаҗәпләнде. Гаҗәпләнеп кенә калмады, багажнигындагы теге кымызны алып томырды да, безнекен сатып алды. Күп тә үтмәде, яныбызга тагын бер машина килеп туктады. Шул ук көнне бу. Болар – үзебезнекеләр, башкортстанлылар. Салаватмы, Мәчетле районыннанмы... Боларга да эчеп карарга тәкъдим итттем. Башта баш тартканнар иде. Бераздан, эчеп карагач, кемдә күпме акча бар, дип сөйләштеләр дә, бензин салырлык кына акча калдырып, бөтен кымызны сатып алып киттеләр. Кешене шушылайрак кымыз эчәргә өйрәтергә кирәк! Без бит аны әллә ни күп җитештермибез. Шулай да елына карап 150шәр, 160шар, 170әр бия сауган вакытлар да бар. Кайбер елны уйламаган, көтмәгән мәшәкать чыга да, кырык-илле бия савасың. Кышкылыкка сигез-ун елкы да җитә.

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар.
Хатлар һәм кайтавазлар

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики.

ХРОНИКА СОБЫТИЙ

16 февраля 2018 г. в г. Сасово Рязанской области прошел информационно-просветительский форум «Духовное наследие сасовских (ценских) татар». Форум проводился Сасовской местной татарской национально-культурной автономией Рязанской области при поддержке администрации города Сасово.

В работе форуме приняли участие учёные из Казани (главный редактор журнала «Туган жир-Родной край» Дамир Исхаков, председатель Общества татарских краеведов РТ Альберт Бурханов, а также аспирант Максум Акчурин, выступившие с докладами), Рязани, Москвы, историки-любители, краеведы, активисты татарских общественных организаций из Сасово, Рязани, Касимова, Темникова, Саранска, представители администрации города Сасово и Сасовского района.

Форум призвал профессиональных историков, занимающихся татарской, постзолотоордынской тематикой, вопросами вокруг этнокультурных групп Мещеры, историей тюркской знати в России, обратить внимание на несистематизированность сведений по различным этнокультурным группам татар Рязанской области и Республики Мордовия.

* * *

24 марта 2018 г. в городе Уфе прошла научно-практическая конференция «Наследие Галимджана Ибрагимова».

Конференция была посвящена к 100-летию образования Республики Башкортстан, 230-летию учреждения ЦДУМ России и приурочена к 80-летию трагической смерти Галимджана Ибрагимова.

Принимавший участие в работе конференции главный редактор журнала «Туган жир – Родной край» Д. М. Исхаков выступил с докладом «Галимҗан Ибраһимовның «Зур Башкортстан» мәсьәләсенә карашларның үзенчәлекләре».

* * *

3–5 апреля 2018 г. в городе Казани состоялся II Всероссийский форум татарских краеведов. На форуме приняли участие 374 делегатов (РТ и РФ).

К открытию форума был утвержден Устав Общества татарских краеведов РТ, а также издан первый номер журнала «Туган жир – Родной край». Собравшиеся делегаты обсудив состояние дел в татарском краеведческом движении, приняли резолюцию форума.

* * *

14 апреля 2018 г. в г. Пенза состоялось торжественное открытие офиса КПЦ им. Х. Д. Тенишевойи прошла Всероссийская научно-практическая конференция с участием более 60 известных ученых, краеведов, представителей государственных и общественных структур, религиозных мусульманских деятелей из Москвы, Казани, С.-Петербурга, Грозного, Махачкалы, Астрахани, Саранска, Пензы, районов Пензенской области и Республики Мордовия. В мероприятиях приняли участие представители Республики Татарстан: председатель Общества татарских краеведов РТ, первый зам. Председателя Совета Всероссийского общества татарских краеведов, заслуженный деятель науки РТ А. А. Бурханов, историк, специалист по истории Сурско-Пензенского региона М. М. Акчурин и старший научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ, к.и.н. Б. Р. Рахимзянов.

Миссия названного центра – расширение национальных и культурных связей, формирование и укрепление национальной идентичности у татарской молодежи, содействие всестороннему культурному обогащению жителей города Пензы и региона.

* * *

18 апреля 2018 г. в столице Республики Марий-Эл в г. Йошкар-Ола прошла Межрегиональная научно-практическая конференция «История села – история России. Роль ислама в сохранении духовности татарского народа». Она проходила на базе Республиканского центра татарской культуры.

В работе конференции приняли участие более 100 ученых, краеведов, общественных и религиозных деятелей, представителей госструктур и средств массовой информации из города Йошкар-Ола и районов Республики Марий-Эл, Татарстана и Чувашии. Из заявленных 69 докладов были заслушаны 48 выступлений. Из научных центров и вузов Казани и районов РТ приехали 16 ученых, краеведов и общественных деятелей. Приняли участие представители ВКТ, в том числе Всероссийского общества краеведов в лице заместителя редактора журнала «Туган жир – Родной край», председателя Общества татарских краеведов РТ А. А. Бурханова.

По итогам конференции принята резолюция, участникам из Татарстана были объявлены благодарности Министра культуры, печати и по делам национальностей Республики Марий Эл.

* * *

19–20 апреля 2018 г. в г. Стамбуле, в Турецкой Республике состоялся форум IUluslararasi «Tüıük kültürü ve tarihi sempozyumu».

В работе конференции участвовали казанские ученые доктора исторических наук И. Л. Измайлов, Д. М. Исхаков.

Ими были прочитаны доклады: «Взгляд на проблему кимаков и татар» (Д. М. Исхаков), «Татары в древнетюркское время (V–IX вв.)» (И. Л. Измайлов).

* * *

21 апреля 2018 г. на базе Шугуровской СОШ им. В. П. Чкалова Лениногорского района РТ состоялась II региональная научно-практическая историко-краеведческая конференция учащихся имени «Памяти пяти героев-земляков». Она прошла под названием «Духовное и историческое наследие родного края».

На тему конференции откликнулось около 25 учащихся 7–11 классов города Лениногорска, Лениногорского района и некоторых сельских районов Самарской области. В день конференции Шугуровская школа радушно встретила более 20 участников-исследователей, около 20 учителей-руководителей, а также гостей конференции: председателя Общества татарских краеведов РТ, заслуженного деятеля науки РТ А. А. Бурханова, ветерана труда, председателя Совета Общества ветеранов-краеведов Н. И. Сайдашева, директора Сарабикуловской школы Лениногорского района С. А. Гатину и др.

А. А. Бурханов рассказал об итогах II Форума татарских краеведов, который состоялся в г. Казани 3–5 апреля 2018 г., а также в общих чертах подвел итоги своих научных изысканий на территории Лениногорского района в 2015 г. В заключении А. А. Бурханов от имени руководства Всемирного конгресса татар и Общества татарских краеведов РТ вручил Благодарственные письма и книги 6 учителям Лениногорского района, активно занимающимся краеведением. Книги также были вручены в библиотеку школы.

11 учащихся, представителей школ Лениногорского муниципального образования и Самарской области, награждены дипломами 1,2,3 степени. 9 человек удостоены сертификата участника. Кроме того, были награждены благодарственными письмами организаторы конференции, коллективы образовательных учреждений- участников, члены экспертных комиссий конференции объявлена благодарность научным руководителям участников.

* * *

15–18 мая 2018 г. в г. Горно-Алтайске состоялась Всероссийская научно-практическая конференция «Алтай-Западная Сибирь в XIX–в начале

XX вв: население, хозяйство, культура», посвященная известному ученому и общественному деятелю С. П. Швецову.

На конференции принимал участие главный редактор журнала «Туган жир – Родной край» Д. М. Исхаков, прочитавший доклад «Некоторые проблемы определения этнической принадлежности тюркского населения Саяно-Алтайского нагорья и прилегающих территорий Южной Сибири (по материалам переписей конца XIX–первых десятилетий XX вв.)».

Конференция прошла при участии представителей ряда тюркских народов Южной Сибири, Алтая-Саянской зоны и Казахсатна.

* * *

19 мая 2018 г. в городе Тобольске прошла II Всероссийская научно-практическая конференция «Историко-культурное наследие сибирских татар и коренных народов евразийского пространства: истоки и современность». На конференции выступил с докладом «Неизученные аспекты труда «Джамигут ат-Таварих» сибирского выходца Кадыр-Али бека из клана джалаир» главный редактор журнала «Туган жир-Родной край» Дамир Исхаков.

Параллельно проходил II Международный фестиваль-конкурс историко-культурного наследия сибирских татар и коренных народов евразийского пространства «Сузге-тора».

Учредителем и организатором фестиваля является Региональная татарская общественная организация «Наследие» по Тюменской области (автор проекта Л. А. Шамсутдинова) при соучастии Общественной палаты г. Тобольска, индивидуального предпринимателя Д. Т. Ибрагимова и при содействии:

- Всемирного конгресса татар;
- Министерства культуры Республики Татарстан;
- Депутатов Тюменской областной Думы;
- Администрации г. Тобольска;
- ЦСТК г. Тобольска.

Во II Международном фестивале историко-культурного наследия сибирских татар и коренных народов евразийского пространства «СУЗГЕ-ТОРА» принимали участие гости из Таджикистана, Луганска, Монгольской республики, Республики Казахстан, Республики Татарстан, а также из регионов и республик РФ: Тюменская, Свердловская, Омская, Курганская, Кемеровская, Новосибирская области, ХМАО, ЯНАО, Алтайский край, Республик Тыва, Хакасия, Башкортстан, а также из Горной Шории.

* * *

16–17 мая 2018 г. в городе Азнакаево Республики Татарстан состоялась Всероссийская (межрегиональная с международным участием) на-

учно-практическая, историко-краеведческая конференция «Человек и природа в бассейне р. Ик. История и современность». Она проходила в рамках II Межрегионального Сабантуя-2018 на р. Ик и Международного фестиваля тюркских народов Чатыр-тау-2018, выполнения экологических программ в Азнакаевском районе РТ и подготовки к 100-летию образования Татарской АССР (1920–2020 гг.). Организаторами выступили Азнакаевский муниципальный район РТ, Исполком Всемирного конгресса татар, «Общество татарских краеведов Республики Татарстан», а также Министерство культуры РТ, Академия наук РТ, Всероссийская общественная организация «Ассоциация татарских сел России», Всероссийское общество татарских краеведов и редакция журнала «Безнең мирас».

Были заявлены 58 докладов, заслушаны и обсуждены 52 доклада и сообщений, посвященных проблемам средневековой, новой и новейшей истории территорий бассейна реки Ик, Волго-Уральского региона и Евразии, вопросам изучения истории регионов и населенных пунктов Татарстана и татарского мира, жизни и деятельности выдающихся деятелей и уроженцев регионов бассейна р. Ик, исследованию вопросов взаимоотношений человека и природы в рассматриваемом регионе, а также проблемам музейно-краеведческой и экологической работы и преподавании учебных дисциплин.

К началу конференции был издан сборник докладов и материалов «Человек и природа в бассейне реки Ик. История и современность» (отв. ред.-сост. – А. А. Бурханов. – Казань: Отечество, 2018. 205 с. (26.7 п. л.)).

По итогам конференции была принята резолюция.

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр.

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Яңа китап
«АЛАН – АЛАНЛЫКТА ТУГАН АВЫЛ»

Р. Р. Минһаҗев

Туган як, авыл тарихын яктыртуга багышланган хезмәтләр даими чыгып тора. Шулай да бу хезмәт шактый үзенчәлекле.

Китап авторы – Теләче районының Алан авылы ветераны Фәрит Даутов төп игътибарын саладагы йорт-нигезләрне теркәп-барлап калдыруга юнәлткән. Нәтиҗәдә XX гасырда һәм XXI гасыр башында (бу өч-дүрт буын дигән сүз) авылның 240 йорт-нигезендә кемнәр яшәп киткәнлеге һәм яшәп ятуы тасвирланган. Шуңа күрә бу хезмәтне Алан авылының «нигезләр тарихы» яки тарихтан сәхифәләр дип тә әйтергә мөмкин.

– Татарстан дәүләт архивында Алан авылының кайчан барлыкка килүе турында язмалар табылмады. Анда 1800 нче еллар язмалары табылды һәм алар бу китапта файдаланылды,– дип архив документларына таянганын да, авыл картлары сөйләгәннәрне дә искә төшереп язганын хәбәр итә ул. Авылдашлары хәтерендә Аланга нигез салучы Габделмәмҗәр картның шәҗәрәсе сакланып калуы – куанычлы хәл. «Бу мәгълүматлар Аланның икенче мәчетендә имам булып эшләгән, гыйлемле кеше – авыл тарихы турында бай мәгълүмат туплаган Вәлиулла хәзрәт истәлекләренә, шушы истәлекләр турында аның малае Сабирҗан бабайның атасыннан калган язмаларын күрсәтеп сөйләгәннәренә таянып язылды. Ул язмалар сары тышлы амбар кенәгәсеме, әллә саргаеп беткән язмалар тутырылган папкамы икәнен инде хәтерләмим, хәзер юкка чыккан»,– дип яза Фәрит ага.

Автор шушы хатирәләргә таянып авылның барлыкка килү тарихын ачыкларга тырышкан. Алан, Казан басып алынгач, эзәрлекләнүләрдән качып баручылар тарафыннан нигезләнгән дигән фикергә килгән ул. Бик тырышканда, Петербург, Мәскәү архивларына барып «чокчынганда», билгеле, тагын да тирәнрәк төшәргә була. Әмма монысы инде Фәрит Даутов башлаган эшне дәвам итүчеләргә кала. Һәрхәлдә, китапта узган гасырның болгавыр 1920–1930 нчы еллары, сугыш еллары шактый тулы сурәтләнгән. Гомумән, бу якты дөньяда 88 ел гомер сөргән ил агасының дәүләт яшәеше турында уйланулары, милли мәнфәгатьләрне кайгыртуы белән дә әлеге хезмәт игътибарга лаек.

Татар рухы

Татарский дух

СЕБЕР ИЛЕНӘ СӘЯХӘТ

М.Х. Сәгыйдуллина

Кырыс табигатенең үзенчәлегенә хәйран калып, матурлыгыннан хозурланып, кыргый җанварларның һәм кешеләрнең бер-берсенә булган мөнәсәбәтләреннән сокланып күренекле татар әдибе Шәйхи Маннур үзенең «Агымсуларга карап» исемле автобиографик әсәрендә себер татар авылындагы тормышны «Өркемәгән кошлар иле»дип бәян итә.

Себер татар авылындагы гади халыкның көнкүрешен, тормышын, гореф-гадәтләрен, ул елларның күренекле шәхесләрен ничек бар шулай тасвирлап һәм беренчеләрдән булып бөек татар дөньясына таныткан язучының исемен шактый еллар Тугыз авылына килеп эшләп китүе хакында телдән – телгә, буыннан-буынга күчеп хикәят ителеп килде.

Әдипнең иҗады белән якыннан таныш булган каләмдәш дусларым инде ничәмә ел әлеге себер авылларының бүгенге көнкүреше белән кызыксынып, Шәйхи Маннур эзләре буйлап сәяхәт итеп, хәтер яңарту хыялы белән янып йөрсәләр дә, фәрештәләрнең «Амин» дигән сәгате генәсукмый торды. Бу юлы Ходайга тапшырып, аларның тәвәкәллеге белән Себер буйлап гизмәгә миңа чыгарга туры килде.

Бер караганда туган якларны әйләнеп, туганнар белән күрешеп, фани дөньядан китеп барган авылдашлар, кардәшләр рухына дога кылып хәтер яңартып кайту саваплы һәм кирәкле эш булса, икенче яктан бу сәяхәт шактый уйланырга мәҗбүр итте. Такыр-токыр Себер юлларын җәяүле дә, җигүле дә урап Шәйхи Маннур тайга арасындагы авылга килеп урнашып, шушы җирлектә агарту эшләре башкарып йөргән. Тик ни кызганыч, мәҗүсилек белән ислам дине нигезләрен берләштереп, табигать кануннарына сыенып гомер иткән кардәшләренә «якты зур гүзәл дөнья»га юл күрсәтергә омтылган күренекле татар әдибен бүген искә алучы да, аның бу җирлектә яшәп, эшләп киткәнен искәртүче берни дә сакланмаган. Һич югында, уч төбе кадәр булса да такта кисәге дә язылып куелмаган. Аяныч һәм кызганыч. 95 ел буе әвеш-тәвеш килгән замана халкымның борынгыдан сакланып калган өлкәннәргә һәм укымыш-

лы әдипләргә булган ихтирамын әллә инде бөтенләй оныттырып бетергәнме? Үзенең батырлыгы, җитезлеге, үткенлеге белән дан тоткан Себер татарларына ярдәм кулы сузган кардәше исемен оныттырга нәрсә этәргеч булды икән?

Саумы, бабамнар нигезе...

Җәйрәп яткан тайга уртасында сызылып киткән кышкы юллар буйлап йөгерек юргалар алга чаптыра. Иңнәренә ап-ак җылы туннар ябынган зифа буйлы Себер агачлары юлчыларны каршы алып горур гына озатып кала. Тайгак юл өстендә шуышып барган ат чанасының зерелдәвек тавышы табигый тынлыкны бозып әледән-әле сихри көйләр тудыра. Ара-тирә ябалак-ябалак яуган ап-ак карлар бу моңлы көйгә ияреп һавада бөтерелеп бии-бии салмак кына салкын җиргә сарыла. Әлеге гүзәл һәм моңсу манзараны хозурланып күзәтә-күзәтә уйларымның чынбарлыктан ераклашканын сизми калганмым. Сырмалы-бормалы юлларга уралып туган уйлар хәтер йомгакларына ияреп тарих битләренә алып кереп киткәндәй булды...

Эх, Себер юллары! Кышкы салкын бураннарда да, язгы ташкын суларда да, гөрселдәп күк күкрәп ишеп-ишеп яуган яңгырларда да, сызгыра-сызгыра уйнаган көзге әче җилләрдә дә күпме шәхесләрне каршы алып озатып куйгансың. Күпме гасырлар юлчыларның сыкрануын, әрнүле моң-зарын, җан әрнеткеч күз яшьләрен, шатлык тулы куанычларын әле дә булса сер бирмичә саклыйсың. Кемнәр генә сине урамаган, кемнәрнең генә эзләре калмаган! Гасыр тузаңнары да, кышкы бураннар да, язгы яңгырлар да ул эзләрне каплый да, юа да алмаган. Ул эзләр мәңгелеккә кеше хәтеренә кереп сакланган. Әйе, хәтер – хәтәр әйбер. Минем күңелдә дә мәрхүм әтием зур илтифат белән сөйләгән бер истәлек хәтер-хатирә булырак саклана. Шушы хыялый хәтер җанга тынычлык бирмичә ничәмә еллар күңелне кытыклап тора...

Атларның пошырынган тавышы кинәт уйларны бүлдерде. Ачык һавада каяндыр үрмәләп килгән төтен исе сизелгәндәй булды. Офыкларга кадәр сызылып яткан юл башында авыл зиратының очы күренде. Бабамнар нигезен саклаган Тугыз авылына аяк басканчы, һәрвакыттагыча, «Лә илләһү..»не тәкрарлап, Ходайдан бу юлы да акыл зиһенлеге һәм күңел зирәклеге сорадым.

Әссәләмәгалейкүм, бабамнар нигезе! Ни хәлләрдә яшисең? Шатлык-куанычларың, борчу-кайгыларың, хәтер-хатирәләрең белән урталашыр балаларың исән-сауларммы? Ходайга шөкер итеп, үлгәннәргә дога кылып, исәннәрнең кадерен белеп кенә тормыш итәләрме?

Саумы авыл! Меңнәрчә чакрымнар узып, Идел буенда, Казансу ярында гомер итүче милләттәшләрнең кайнар сәламнәрен һәм сагыну тулы

йөрәк хисләрен күтәреп кайткан фәкыйрең – бу җирлектә ныклы тамыр җәйгән көчле нәсел агачының нәни бер үсентесе. Синдә туып үсмәсәм дә, әледән-әле синең кочакта узган шау-шулы балачак мизгелләре, бу якларда гөрләп узган бердәнбер Сабантуй бәйрәмнәре, бабамның чабышкы атлары, кичтән-кич кәртнәмнең (карт әби-пробабушка) сөйләгән серле йомаклары (әкиятләре) һәм әти-әниемнең горурланып: «Тугыз авылында Казаннан килгән иң беренче чып-чын татар язучысы избач булып эшләде» дигән истәлекләре күңел түрендә иң кадерле хатирә буларак саклана. Инде 95 елдан артык вакыт узуга карамастан әлеге татар язучысының Себер якларында эшләп киткәнен Казан онытмый. Һич югында, әллә инде үртәләп, әллә инде сагынудан юксынып, үткен каләмле якташлары да гел искә төшереп тора. Ә син аны хәтерлисеңме? Мин бит шушы избачның (ниһаять!) каләм җимеше белән танышып шаклар каттым. Сокландым һәм горурландым!

Юлдан килгән уңайга атлар туктап тормастан гадәткә кергән юлдан олы урам буйлап алга чаптырдылар. Менә агачтан мәһабәт мәдәният үзәге. Алга таба әлләни зур булмаган, әмма җыйнак кына гүзәл бакча, уртасында – һәйкәл. Бакча почмагында бик зур тирәк үсә. Авылда алар өчәү иде. Үзенә күрә сәер генә серләре дә бар ул агачларның, шунлыктан, без, бала-чагалар тирәкләр янына якынлашудан да өркеп тора идек. Хәзер исә берсе генә моңаеп басып тора. Кайчан, кем тарафыннан утыртылган, белгән кеше юк. Алда иркен җәелеп яткан мәйдан – Цагыт. Заманында гөрләп торды бу мәйдан: авыл егетләрен армия сафларына озатып каршу алу дисеңме, сабан туе бәйрәмнәре һ. б. һ. б. Хәзер дә авыл халкының елына бер тапкыр булса ерактан кайткан туганнар, балалар белән җыйналышып сабантуйларын алыштырган «Авыл көне» бәйрәмендә күңел ача торган урын. Кайчандыр әле телгә алган урында Олыавыл булган. Шәйхи Маннур үзе килеп шунда урнашып, агарту эшләрен башкарып йөргән. Тугыз авылы ул чакта берничә кечкенә бистәне берләштереп торды: Игавыл (Җүкавыл), Олыавыл, Аръяк.

Ниһаять, кайтып та җиттек. Зур чана шәлен алыштырган җылы юрган эченнән чыгуга, авыз тутырып Себернең саф һавасын суладым. Юл газабыннан арып оеп каткан тәнгә җан кердемени? Ялт-йолт булып җемелдәп торган ап-ак кардан күзләр камашып, башлар әйләнеп киткәндәй булды. Кышкы авыл үзенә генә хас сокландыргыч матурлык белән һаман бар игътибарны тартып торса да, моңсу кебек тоелды. Кар сырындыларына күмелеп калган йортлары да күзләрен майландырып нәрсәдер өмет итеп баккан шәһәр сәрхүшен хәтерләтә. Мин бәләкәй чакта сагынып ашкынып кунакка кайткан шау-гөр килгән бала-чагалар белән тулы урамнар та тып-тын. Сәвәл вакытында тәрәз артыннан күзләрен офыкка

терәп торучы әби-бабайлар да күренми. Авыл буйлап арлы-бирле йөрүче явыз күренгән сукбайлар да танауларын өскә чөереп, иснәнергә дә иренеп, койрыкларын селки-селки каядыр китеп юлыгалар. Хәтта, тәүлекнең теләсә кайсы вакытында борыннарны кытыкландырып, авызга тәмле сулар китереп урам миченнән аңкыган көлдә пешкән ипи яки шеш балык (ипи мичендә кибеп пешекән табан балыгы), кайнап торган майда кыздырылган табикмәкнең хуш исләре тә калмаган. Юкса бит болар гомер-гомергә авылның әйтеп бетергесез күренми торган үзенчәлекле бизәге булып торды.

Һаваның сафлыгын томаларга тырышкандай моржалардан агылган төтен әчкелдем исләр аңкытып биеккә үрмәләп маташа. Зәңгәрсу төтенне җимертә-җимертә офыктан шәфәкъ нурлары сибелеп, актан киенгән авыл урамнарын бер мәлгә әлҗе-мөлҗе китерде. Кинәт сискәнеп киткәндәй булдым. Их! Онытылган бит, «сәвәл вакытында урамда калырга ярамый»,– дип киңәш итә иде Себер аксакаллары. Күрәсең нәсел нигезен сагыну хисләре өстенлек алганга, ә бәлкем чирек гасыр бу җирлектән аерылып читтә яшәгәнгә күрә, туган туфрак гадәтләре хәтердән уела башлаган. Нишләтәсең, тормыш агышына замана үз таләпләрен кертә. Ә без исә шушы агымнан калышмаска тырышып, бар дөньябызны онытып, ашкынып чабучы замана коллары. Хәерлегә булсын, Ходаем, үзең кичер безнең ялгышларны...

Узганнарны барлап...

Кыргый җанварлар өязе һәм богаулар чыңлавы яңгыраган каторжаннар иле буларак таныш Себер җирен илдә узган замана шаукымнары да читләтеп үтмәде. Аклар белән кызылларның көрәше, ярлы халыкның сәнәк күтәрелеше, артель-колхозлар оешуы, сугыш чоры михнәтләре һ. б. Санап китсәң хәтер йомгакларын җыярга капчыгың да җитмәс. Себер татарлары боларның һәркайсына зур өметләр баглап, киләчәкнең якты булачагына ихластан ышанып, бар көчен кызганмыйча тир түкте, җиң сызганып көрәште, тешен кысып булса да тормышка зарланмыйча, уфтанмыйча тын гына яшәргә тырышты. Ятим калган нәни милләттәшләрен дә онытмады. Махсус ятимнәр йорты оештырып, һәркайсы хәленнән килгәнчә ярдәм итәргә омтылды. Чөнки җирдә кылынган һәр изге гамәл кешегә икеләтә әйләнеп кайтачагын аңлаган кеше күңел түрендә моны олы бер терәк буларак саклый иде. Моннан тыш, халыкның бердәнбер яклаучысы, туендыручысы, кочагына сыендыручысы – Табигать ана һәрчак якында икәнен сискәндереп торды. Бәлкем шуңа күрәдер, катлаулы авыр елларда да себер халкы чыдамлы булды, сыгылып төшмәде: басуда иген сөрде, кырда печән чапты, чатырманлы куе кара тайгада кыргый җанварлар аулады, урман кисте, сумала агызды, төпсез сазлыкларда җиләкләр

җыйды, балык тотты. Ә кичләрен учак, соңгарак «пүзир» (кәрәсин) лампа яктысында кул эшләре белән шөгыльләнде. Үзе дә сөрген җире булуга карамастан күпме тентүләр, югалтулар кичерде.

Дөньялар тынычланып, сәясәтләр тотрыкланып, инде коммунизмга таба юл алганда, барлык хыяллар чәлперәмә килде. Бөек илләрдән саналган Совет иле таркалып, халык берникадәр вакыт бушлыкта яшәде. Күндәм булган себер татарлары барысына түзде һәм, Ходайга шөкер, 70 ел буена халыкны калыпта тоткан социализм богауларыннан котылып бәйсезлек алды.

Бу гамәлләрнең барысы да узып барышлый гына булган кебек күптән инде аттта калды. Ә алда... Алда – яңа тормыш көтә кебек иде...

Заман җиле бил бөктерә, тир түктерә...

Яңа тормыш дигәне дә халык яшәешенә әлләни яңалыклар кертмәсә дә, күзләрне берникадәр дәрәҗәдә ачты. Халык хәзер фәкать үзе һәм үз гаиләсе өчен бил бөгә, тырышып тир түгә. Кем күпме булдыра, шул кадәрле үз шәхси казнасын баета, ягъни эшләвеңә карап кесәсен калынайта. Моннан тыш ул «хуҗа» булуның да тәмен татып өлгерде. Әлбәттә, җиргә, урман-су байлыкларына хуҗа булып эш йөртү җиңел түгел. Шулай да, халык үзенчә, үз көенчә бәйсез, әмма яхшы тормышка талпынды. Мондый гамәл көтелмәгән күренеш булса да, халык аңа тиз арада яраклашты. Совхозлар таркалып, эш урыннарны бетерелгәч, бары тик дәүләт кочагында яшәргә күнеккән шәхесләр өчен яңа тормыш «кыргый» кебек сизелде.

Әкренләп үз җае белән авыллардагы күренешләр үзгәрә торды: урамнарда шәхси җиңел машиналар ишәйде, аннары йөк машиналары, соңга таба тракторлар да барлыкка килде. Хәзер инде интегеп печән да чабасы юк; трактор үзе чаба, үзе җыя, үзе төяп тә куя. Хатын-кызлар тормышы да җиңеләя: заманча техника хуҗалыкта кул эшләрен алыштыра башлады, матур затлы йомшак җиһазлар, шөкер барысы да бар. Хәтта, төргәк тотып күрше-күләнгә йөрү дә юк. Заманча хәл белешәләр – компьютер артында яки кәрәзле телефон аша гына.

Гүзәл көзге артынданиләр бар?

Әйе, бер караганда, саф һавасы бөркеп торган табигать кочагында урнашкан себер татар авылларында милләттәшләребезгә шөкер итеп, рәхәтләнеп яшисе генә кала. Тик бу беренче карашка матур һәм рәхәт итеп күренгән гүзәл тормыш көзгесе артында ни тора? Чыннан да себер татарлары тормышы көнләшерлекме, әллә киресенчә аянычмы?

Себер татарлары – «татар» дигән бөек милләтнең бер кыйпылчыгын тәшкил итсә дә, халык язмышы беркемне дә кызыксындырмады. Мондагы җирле халык ничек көн күрә, белеме, мәдәнияты, милли үзаңы ни

дәрәҗәдә? Бу сораулар бүгенге көнгә кадәр һавада эленеп тора. Ә халык исә үзен борчыган барлык мәсьәләләрен аркасына асылындырып дәшмичә алга омтыла.

Күпме тырышса да артык алга китеп булмас, чөнки бу якларда юллар бик начар. Һәръяклап Рәсәй алга киткән илләрдән саналса да, Себер төбәкләрендәге юлларга кайчан цивилизация килеп җитешер, әйтүе бик авыр. Себер авыллары асфальтның нәрсә икәнен белми һәм кайчан беләчәге дә билгесез. Ярый ла кайбер авылларга балчык өстенә шебенка түшәп юлларны үзләренчә заманлаштырдылар. Яңгарлар яуса, буран котырса авылларга барып җитү хакында сүз буларга да мөмкин түгел. Яз-көз айларында авыллар резервация ролен үти дисәм, якташлар шәт үпкәләмәсләр. Чөнки, район үзәгенә кадәр җитеп тә, авылга кайталмыйча кире китән чаклар булгалады.

Җирле халыкны борчыган тагын бер мөһим мәсьәлә – ягулык. Себер нефть һәм газ иле буларак дөньяга танылуга карамастан, татар авылларына газ кермәгән, әле дә булса йортларны утын ягып җылыталар. Утынны да элекке вакытлардагы кебек кайчан һәм ничек телим, шулай җитештерәм ысулы күптән бетте. Хәзер утын әзерләү өчен дә бюрократ системасы аша узарга кирәк. Башта делянка сатып аласың, аннан соң гына агачларны кисеп утын әзерли башлыйсың. Кыш көннәрен катып утырасың килмәсә бер ел алдан чарасын күрү мәслихәт, яки кесә калынлыгы тиешле дәрәҗәдә булу зарури.

Соңгы вакытларда инвесторлар кертәбез дигән булып яисә тагын башка сәбәпләр табып, әкренләп җирләргә, күлләргә хуҗалар табылуы себер татарларын борчуга сала башлады. Урманнар да ияле булса, халык ничек туеныр, ничек гомер кичерер? Урман-күлләргә барып җиләк-җимеш җыю, җәнлекләр аулау, балык тоту кебек кәсебләре себер халкының акча эшләү ысулы гына түгел, ә ата-бабалардан мирас булып калган яшәү рәвеше дә бит әле. Ярый ла халыкның хәлен аңлап ярдәмгә килә торган милләттәшебез хуҗа булса. Күлләрне, җирләрне сатканда әлеге җирлектә нинди халык яшәвенә, милли үзенчәлеккә, үзләштерүченең нинди милләт булуына карап тормыйлар. Хуҗаның да төрлесе була, хирыс холыклы туры килсә әле бөтенләй урман байлыкларыннан кул юмагае. Табигать байлыкларын кулдан ычкындыру җирле халык өчен котычкыч булуы мөмкин. Тик бу мәсьәләгә төпләп караган кеше күренми.

Себер татарларының киләчәге хакында уйланучылар бар микән? Дүрт-биш елга бер, сайлаулар алдыннан гына мондагы халыкны искә алалар, чөнки халык тавышы кемнәргәдер депутатлыкка узар өчен сан буларак кирәк. Менә шул вакытта гына газиз якташларым үзләрен иң кирәк кеше итеп тоялар. Юклы-барлы татар җырчыларын ияртеп өлкә

хакимияте һәм татар җәмәгатьчелеге вәкилләре килеп күренеп, халыкның моң-зарын мыек очларына чормап, тау биеклегендәге вәгъдәләр биреп китәләр дә шуның белән тагын берничә елга югалып торалар. Халык модый күренешләргә күптән күнекте, хәзер инде артык исе китми, кайвакытларда җыелышларга йөрүне кирәк дип тә тапмый. Шунысы кызганыч, милли сәяси вәзгыятьнең кыйбласы кайсы тарафка юнәлә, шуны аңлатып, халыкны үз артыннан ияртүче юк. Үз чиратында «Яңарыш» газетасы татарлар тормышындагы яңалыкларны, төрле кызыклы вакыйгаларны яктыртып бара. Газетаны да укучылар саны мактанырлык түгел. Өлкәдәге 300 меңнән артык татарның ни бары берничә меңе генә газетаны укый. Болары да өлкә буын вәкилләре дип беләм, яңа буын газета укуны кирәк дип санамый, чөнки хәзер интернет заманы.

Халыкны интектергән социаль мәсьәләләр белән беррәттән башка төрле юнәлештәне сораулар да күз уңыннан югалмый һаман калкып тора. Бу очракта милли мәгарифнең ни хәлдә булуына күз салмасак хилафлык булыр сыман. Туган телдә тулаем белем алу бу якларда хыял гына. Шунысына шөкер итәбез, мәктәпләрдә фән буларак татар теле һәм әдәбият дәресләре укытыла. Форсаттан файдаланып, мин татар теле укытучыларына олы рәхмәтләремне белдерәсем килә. Чөнки, себерләтеп әйткәндә, «гүр заманында» нәшер ителгән, инде әллә кайчан кулланудан чыккан элеккеге татар теле дәреслекләре белән балаларны укытып, аларны башта өлкәдә, аннан соң Казанда уздырылган олимпиадаларда катнаштырып, елдалык дөньякүләм аренада татар телен белү буенча көч сынашалар. Яңа дәреслекләр, яңа программалар белән укыган балалар нинди булырлар икән? Шушы укучылар чып-чын татар язучының нинди икәнлеген күз алдына да китерә алмый торгандыр, чөнки Себернең тайга арасында сазлыклар урнашкан авылларга аларның беркайчан да барганы да, күренгәне дә булмады, гәрчә анда татарлар күпләп яшәсә дә. Экспедициягә дип килгән кайбер галимнәр дә Төмән арты авылларында гына йөреп кайтып китергә күнеккәннәр. Сазлыклар арасында урнашкан авылларга газапланып кем барып йөрсен? Авылдагы китапханәдәге татар китаплары мин мәктәптә укыган чактан калган. Ә мәктәпне бетергәнгә дә быел 30 ел булачак. Берничә ел элек «Яшь буын» Төмән өлкә татар яшьләре иҗтимагый оешмасы җитәкчесе Фәрит Корманов Татарстан Республикасының мәгариф һәм фән министрлыгы ярдәмендә 3200 данә татар теле һәм әдәбияты дәреслекләрен алып кайтып таратты. Кайбер мәктәпләрдә исә ярты гасыр элек чыккан дәреслекләр, нәфис әдәбият китаплары кулланылган. Шунысы кызык тоелды, өлкәдә татар теле укытучылары, милли мәктәпләр белән эшләүче әллә нинди фәнни үзәкләр, институтлар бар иде. Аларда дистәләгән себер татар галимнәре

эшләде. Тик ник берсе мәктәпләргә яңа заманча программалар нигезендә басылып чыккан дәреслекләрне кайтарту турында кайгыртмады икән? Юкса бит Татарстан Республикасының мәгариф һәм фән министрлыгы инде ничәмә еллар төбәкләрдәге төрле җәмәгатьчелек оешмалары, милли-мәдәни мохтариятләр белән берлектә бу мәсьәләне хәл итү максатыннан даими хезмәттәшлек алып бара.

Соңгы елларны күзәтсәк, Төмән өлкәсе татарлары мәгариф өлкәсендә зур югалту кичерде: Төмән дәүләт университеты һәм Тубыл дәүләт педагогия институты каршында эшләп килүче татар теле укытучыларын әзерләүче бүлекләр ябылды. Бер төркем югары белемле, тәҗрибәле галимнәр урамда эшсез калды. Себернең иң зур төбәкләренең берсе ана телендә белем бирүче укытучыларны әзерләүдән мәхрүм булды. Димәк, берникадәр вакыт узу белән белгечләрнең бөтенләй булмавы да ихтимал. Казанга яки Уфага барып белем алырга теләүчеләр булуы икеле. Бу исә җирле татарларның милли мәгарифе таудан упкынга тәгәрәп баруын аңлата түгелме? Упкынга эләгүдән аны кем йолкып калыр?

2016 елда татар авылларындагы милли мәктәпләрнең юридик хокукларын бетерү өлкәсендә эш алып барылды. Ягъни авылларда мәктәпләр бар, әмма бернинди хокуксыз һәм исемсез. Алар исә чынлыкта рус мәктәбе булып йөртелә. Хәттә, мин үзем белем алган 90 елдан артык тарихлы татар мәктәбен 8 нче төрдәге рус коррекцион мәктәбе белән берләштерелде. Юридик хокуклы районда бер генә дә татар мәктәбе калмады. Өлкәдәге бернинди татар оешмасы да, татар җәмәгатьчелеге дә бу адымга каршы чыкмады, үз фикерен белдермәде. Әйтерсең лә ул шулай булырга тиеш иде.

Мәдәният өлкәсендә дә әллә ни алга китеш юк. Бүгенге көндә дә авыл саен җыр – биюгә сәләтле егетләребез, кызларыбыз шактый. Әмма, аларны туплап, әз-маз өйрәтеп, юнәлтеп җибәрүче профессиональ белгечләр юк дәрәҗәдә. Шуны да әйтергә кирәк, Себер татарлары үзенчәлекле фольклорга бик бай. Тик алар белән кызыксынучы һәм өйрәнүче дә юк диярлек була. Билгеле, «Түгәрәк уен» фольклор фестивале уздырыла башлагач, өлкәдә берникадәр хәрәкәтләнү күзәтелә башлады. Авылның тынгы белмәс үзешчәннәре үзләренчә тырышып-тырмашып җирле милли гадәтләрне саклап калырга омтылалар. Бу очракта Тугыз авылы үзешчәннәре турында берничә сүз әйтеп кимичә булмас. Үз тырышлыклары белән алар өлкә дәрәҗәсендә берникадәр күтәрелә алдылар. Бу авылдагы халык сәләтле, мәдәниятка гашыйк һәм бик һәвәс. Кирәк вакытта оешып, авылның данын яклар өчен барысына да әзер торалар. Күршедәш Казанлы авылы да калышмый иде. Заманында моңлы җырчылары, гармунчылары, биючеләре үз чыгышлары белән һәр чарага ямь өстәп, өшегән җаннарны

җылытып, сусауны баса иде. Әле хәтеремдә, берара Казанлы авылында халык уен кораллары ансамбле дә бар иде.

Әлеге авыллардагы тамашачы аеруча биючеләрне күтеп ала. Бу якларда «барабан суктырып» биюе гадәткә кергән. «Барабан суктыра» белмәсәң, ничек кенә яхшы биемә, син биюче түгел! Биючеләр ашыкмыйча аяк белән барабан суктыра-суктыра түгәрәк буйлап әйләнеп бии. Авылның биюче осталары бар иде. Хәтта ат чабышларын хәтерләтеп биләр иде. Биючеләргә килгәндә, алар һәр бәйрәмнең күрке булып торды. Туйлар беркайчан да мондый биючеләрдән башка узмады. Осталар өчен һәрзаман махсус бүләкләр әзерләнеп куелды.

Әлбәттә, берни эшләнми дип әйтерлек түгел. Хәрәкәт бар, тик нәтиҗәсе генә юк. Авыл халкын да аңларга була, ул иярүче генә. Кем арбасына утырсаң шуның җырын җырлыйсың, утыртучысы булмаса каңгырып тик йөрисең. Адашып кына калмаска яки башка чит-ят арбага атланып киттүдән Ходай сакласын!

Чәлперәмә килгән хыяллар...

Сүз арты сүз йөгерә, фикер арты фикер туа. Яза башлагач эчтә җыелган уй-фикерләрне бушатасы, чишелеш юлларының табыласына ышанасы һәм мәсьәләләрнең барлыгын ишеттерәсе килә! Себердә алар җитәрлек, ерак китәсе түгел. Берничә генә мисал китереп китәм.

Моннан 15 еллар элек Төмән шәһәрендә Татар мәдәният үзәге ачылгач, шатлыгыбыз эчкә сыймады. Ниһаять, сәләтле себерлеләр тупланачак. Шәһәр һәвәскәрләре тупланып, авыл үзешчәннәрен җыеп тәҗрибә уртаклашыр, Казанга кадәр моңнары ишетелер әле дигән хыяллар әлегә кадәр һавада эленеп тора. Куанулар артык булган күрәсең. Ярыйсы гына эшен башлап киткән, Себер татарларының сәнгать филармониясенә әйләнергә базасы булган үзәк һаман бер урында таптана. Берләшү, туплану, үсү дигән уй-фикерләр бөтенләй телгә дә алынмый. Менә дигән коллективларыбыз урамда чәчелеп калды. Авылларда күмпе сәләтле, җырга-моңга гашыйк яшьләребез тилмерә? Әкренләп борынгыдан калган гореф-гадәтләребез югала бара. Сөннәт туйлары, кышкы ат чабышлары барысы да еракта онытылып калды. Хәттә, моңарчы халык йоласыннан саналган урманга, суга, җиргә карата булган табынулар да онытылды. Ә бит болар халыкның яшәү рәвешен тәшкил итүче күрсәткечләр.

Төмәндә себер һәм өлкә татарларын берләштерүче мохтарият оешкан иде. Җитәкчелек кәнәфисенә дәгъва итүчеләр арасында иҗтимагый хәрәкәттә шактый «аунатылып» тәҗрибә туплаган затлар булуга карамастан, рульне халык белеп бетермәгән «зур урында» утыручы нәчәльниккә тапшырдылар. Ходайга шөкер, әзмәвердәй таза гәүдәле, чәчрәп тора, димәк шәп ашый. Себердә бит, «ашаган малда-өмет бар»,–

диләр. Халык та зурдан өметләр баглап ризалашты. Себер татарлары мәсьәләләрен дә чишәрләр, заманча юллар төзелер, авылларга газ кертелер, мәктәпләр терләкләндерелеп туган телдә белем алу мөмкинлеге туар, югалып барган татар авылларына да җан керер, бәлкем, сәнгатебез үсеп китәр дигән теләктә булды халык. Шәһәрләрдәге, районнардагы, өлкәдәге барлык татарларны берләштереп бердәм милләт буларак күтәреләчәкбез дип гөрләде җәмәгатьчелек. Бер катлы да инде безнең халык. Акча артыннан чапкан, байлык колы булган нәчәльниккә ниемә кирәк синең милләт мәсьәләләре. Аларның үз кайгылары – кайгы, милләтне гади халык кайгыртсын... Кызганыч. Өметләр акланмады, хыяллар кабат чәлперәмә килде.

Моннан берничә еллар элек Төмәндә икенче – бу юлы бары тик Себер татарлары мохтарияте оешты. Якташларым, белүемчә, кабат зур өметләр баглап, ышаныч белән карарга тырышты әлеге оешмага. Тик эшләренең алга китүе сизелми. Шәһәр мохите өчен нәрсәдер оештыралар, үзара кайнашалар. Әмма, чып-чын себер татарлары яшәгән районнардагы авылларга игътибар элеккечә юк. Әй, Раббым! Әллә инде болары да үзләренең эчке ихтыяҗларын гына кайгыртыр өчен генә оешты микән? Берүк өметләрне өзми тор! Туган телдән бизмичә, онытмыйча яшәргә насыйп ит милләттәшләребезгә.

Шуны да искәртеп үтәргә кирәктер. 2015 елның август аенда Тубыл шәһәрендә «Искер-җыен» дип исемләнгән себер татарларының тарихи-мәдәни мирасы халыкара фестивале кысаларында уздырылган «Искернең тарихи язмышы» исемле фәнни-гамәли конференция карарында себер татарларының телен, мәдәниятен, гореф-гадәтләрен өйрәнүче үзәк булдыру турында аерым пункт кертелде. Билгеле, мондый үзәкне булдыру өчен шактый чыгымнар сорала. Үзәкне булдыру өчен ярдәм сорап Себер татарлары мохтарияте Төмән өлкә хакимиятенә, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетына мөрәҗәгать белән чыкты. Әмма җавап бирүче генә булмады. Аның каравы моны ишетеп алган башкорт галимнәре ярдәм итәргә әзер икәнлекләрен белдерде. Алар исә Төмәндә Башкортстан фәннәр академиясенең филиалын ачырга тәкъдим ясады. Сәяси дулкында кайнаучылар чамалый торгандыр агымның кая таба баруын. Себер халкы ышанучан, бу адымга ризалашып ялгышмасылармы икән дигән шик-шөбһә бар иде. Ходайга шөкер, монысы да «юлчы» кебек узып китте.

Халыкны милләт буларак аның теле саклап кала. Халыкта үзаңлылык булмаса ул югалуга дучар. Күргәнебезчә, хәзерге вакытта себер татарлары авылларында гомер кичерүче халык аңында социаль мәсьәләләр өстенлек ала. Бу мәсьәләләр милли үзаңны икенче планга күчерә. Халык

өчен кәгазьгә үзен кем дип язсалар да барыбер: аның бүген бар теләге – сау-сәламәт, югалтуларсыз, тук көе тормыш алып бару.

Соңгы сүз...

Әйе, хәтер яңартып, якташлар, туганнар белән күрешеп, гапләшеп, фикер алышып йөри торгач атна вакыт узганы сизелми да калды. Урамда кар тузгытып уйнаган тайга җиленең сызгыруы җыенырга ишарә ясый кебек. Озакларга ярамый, Казанда ашкынып Себердән яңалыклар көтәләр. Тик нигәдер ашкынулы, ярсу күңел бик боек һәм моңсу. Шушы көннәрдә шактый гына сагыну-сагыш тулы хатирәләрне искә алып, бер-бер артлы кичерергә туры килде. Һәрвакыт ымсынып искә алырлык балачактан калган самими бер күренеш иң истәлекле мизгел буларак җанда уелып калды.

Без биш бала, өй алды баскычында тезелешеп, бер сәгать буе түземсезлек белән мичтән пешеп чыккан ипине көтеп утырабыз. Хуш исләре әллә кайчан тирә-юньгә таралды. Ашыкмыйча гына әни мичтән ипиләрне чыгара, ак май белән өсләрен майлый да бер мәлгә махсус сөлге белән каплап тора. Әнинең өйгә кереп китүе була, без, балалар, бер ипине кулга төшереп, кем ничек булдыра шулай сындырып каймакка манып, баздан чыккан салкын сөтне эчә-эчә, тәмләп-тәмләп туйганчы ашыйбыз. Бүгенге авыл өчен моны раритет күренеш дип атарга була. Ипи пешерә торгаен урам мичләре авылларда санаулы гына. Һәркемнең өендә газ плитасы басып тора, ипи кибеттә сатыла. Ирттә таңнан торып, йокы калдырып җиң сызганып беләкләрне талдырып камыр әзерлисе түгел. Менә шулай заманча рәхәт тормыш гаилә үзенчәлекләреннән, халык йолаларыннан, канга сеңгән яшәү рәвешеннән әкренләп читләштерә. Бер рәхәтнең бер михнәте була дип тиккә әйтмәгәннәрдер.

Их, каһәр суккан замана! Тәки авызын ыржайтып әкренләп барысын да йота бара бит. Ә халык бар дөньясына төкерә-төкерә тормыш нуҗасы арбасын тарта. Шәйхи Маннурны искә алырга вакыт юк әле....

ГОГОМАГОГИ: ТАТАРСКИЙ ГЕШТАЛЬТ И БОРЬБА ПОЛОВ

Р. В. Айсин

Безумный профессор филологии и русский классик о женщине

Без преувеличения, большой писатель – Максим Горький, сказал: «Мерило всякой цивилизации – способ отношения к женщине». Тезис интересный, ибо он обозначает, что мужчина – все же тот, от кого идет отсчет и «снимаются мерки». Мужчина первичен – женщина его производная. Или, как говорят, «спутница жизни». Тут же мимоходом заметим, что Горький был ницшеанцем, ратовал за сверхчеловека, большевики в этом смысле идеологически стояли к нему близко (или он к ним – вопрос дискуссионный) и полагали, что «ветхого человека» надо немедленного менять на нового. Горький был исполинской силы человек и громадного таланта, любимец женщин. Чего не скажешь о его кумире Ницше, подражая которому Максим Пешков отрастил пышные усы, ставшие его символом, или, как сегодня говорят,– фишкой.

Безумному профессору филологии, ставшему одним из последних интеллектуальных бунтарей ушедшего с ним XIX в. (напомним, что умер Ницше в 1900 г.), принадлежит ряд известных высказываний о женщинах. Хотя сам он имел неудачный опыт отношений с прекрасной половиной человечества, котороеон считал «иссохшим и потускневшим». «Мужчина создан для войны – а женщина для его отдохновения»: «Идёшь к женщине – бери с собой плеть» и т. д.

«Какое дело женщине до истины! Ее великое искусство есть ложь. Ее главная забота – иллюзия и красота»,– изрек гений Ницше. «От женщины, как и от судьбы, никуда не уйдешь»,– как бы парировал ему Горький.

Действительно, от женщины не уйдёшь, как и от её иллюзий и ее чарующей красоты. Но, как говорил тот же Ницше (да простит читатель за обильное его цитирование): не бывает прекрасной поверхности без ужасной глубины…

Женщина – это колоссальная бездна вопроса. Глубина, которая измеряется падением в неё мужчины.

Женское – повсеместно. Оно не только проявляется как физиологический аспект – антипод мужчины. Эзотерики говорили об андрогинности человека, то есть о наличии женского и мужского в каждом наследнике Адама. У каждого мужчины имеется «скрытая женщина», физический образ которой ищет подлинный мужчина.

То древность, скажут, а сейчас XXI в. – эмансипация, феминизм, «равенство полов», в конце концов! Но проблема в том, что это не снимает принципиального вопроса об извечных борьбе/притяжении мужчины и женщины.

«Зулейха всегда была с открытыми очами»

А что в этом вопросе у татар? Здесь есть где развернуться исследователю. Простор широтой в степь! Не будем повторять замызганные клише о том, что раньше у женщин прав не было, сейчас же – гармония, чуть ли не унисекс, то есть полное смешение половой дифференциации.

Глобализация – это настоящий каток, она уничтожает этнические различия, языки, моральные ценности, убивает женственность и мужские принципы, она смешивает всех в один пластилиновый комок и лепит что-то отвратительное, нечеловеческое. Ницше призывал человека преодолевать, но постсовременность, в которой мы живём, так и не смогла его преодолеть и возвыситься – она пошла путём деградации и сползла в историческую канаву.

Патриархальность – уже ругательство, призыв возвратиться к аутентичному – обвинение в мракобесии. Многие понимают возврат к истокам в прямом смысле: надеть читек, татарскую рубаху и ходить по улицам, напевая татарские мотивы. Это не так, ибо возврат к духовным истокам, прежде всего к национально-мусульманскому гештальту, а не карнавально-шутовское подражание симулякрам и химерам, вот что нужно.

Берусь утверждать, что не была татарская женщина закабалена. Не была она несчастна, как это утверждали учебники истории советского периода. «Зулейха всегда была с открытыми очами», как бы там кто-то ни писал. Пример наших бабушек, которые понимали жизнь и счастье несколько иначе – тому яркий образчик. Они не занимались разъедающей рефлексией на тему «что есть счастье?», они жили согласно религиозным канонам, смотрели на трудности как на неизбежность и были благодарны Всевышнему за всё.

Но таких людей уже больше не куёт «матушка-природа». Увы, увы.

Женщине не надо было (да и не нужно!) доминировать явно. Она берёт женской мудростью. Мудрость она женского рода. Когда же женской «мудростью» овладевает мужчина, тогда происходит смешение семантических полюсов внутри него самого. И получается то, что называется «мудрость мира сего – есть безумие пред Господом». А это и есть начальное смешение. Дальше смешение переходит на внешний план, женщина начинает овладевать мужскими качествами, навыками, профессиями даже штанами, и, наконец, – его экзистенцией.

Такую перверсию средневековые мыслители считали демоническим влиянием. Вряд ли случайно, что разговоры о средневековье, религии и морали вводят современных «женщино-мужчин» в судорожное неистовство горечи и смеха одновременно.

Татары – народ воинов и подлинных женщин, отступают перед натиском «современного Джаггернаута». Татарская традиционная семья еще недавно стояла на страже настоящих ценностей,именно она сохраняла архетипическую матрицу народа,женщина была женщиной, мужчина – мужчиной. Сейчас же поди разбери, кто есть ху!

Семья – это всегда договор между мужчиной и женщиной. Только в семье «война полов» снижает свои обороты и зачехляет пушки.Но теперь – это проходной двор, семья уже не крепость, не заводь, где муж и жена находили покой и уединение от несмолкаемой канонады общественного безумия. Теперь семья стала «стеклянным домом», куда каждый норовит сунуть свой нос: от социальных работников до СМИ и соседей, банально полагающих, что «открытое общество» – это когда нет приватной тайны личности.

Мужской полюс сместился

Татарская женщина породила особый эксклюзивный духовный институт – абыстайлар. Учительницу религиозных знаний, духовную наставницу. Напрашивается здесь аналогия с православными матушками, но это нечто другое. Матушки не подменяли батюшек. Абыстайлар же вынуждены были брать на себя бремя духовного учительства и наставничества. Причин тому много. Мужчины со времен потери татарами своей государственности находились под жестким прессингом со стороны государства, они не могли открыто практиковать веру. Ислам долгое время был запрещен, духовные лица – имамы – репрессированы. Женщины же тайно продолжали ткать духовную нить, не позволяя ей прерываться, и сохраняли национальный очаг.

И сегодня женщины продолжают играть определяющую роль в национальной жизни татар. Их роль трудно переоценить. Но вот мужчины…

Так бывает, когда патриархальные общества в силу различных обстоятельств утрачивают прежний мужской полюс,так как теряется силовой стержень, удерживающий его. Природа не терпит пустоты – и указующим полюсом становится женщина.

У татар произошло то же самое. За последний век женские и мужские системы ценностей претерпели радикальные изменения. Вместе с ними под каток глобализации уходили и национальные ценности. Они шли в одной связке. Мужчина отказался от своего назначения быть лидером. Потеряв внутренний ориентир, он утратил интерес к внешней домина-

ции. Прежняя система ценностей давала ему этот ориентир,теперь же его нет. Как нет практически и подлинных мужчин. Баланс нарушился.

Вот Кавказ ещё сохраняет строгость межгендерных отношений, чтит традиции и практикует религию. Там мужчина имеет подлинное измерение, а женщина – это символ кротости и грациозности.

Всё-таки Кавказ – это мифоисторическое пространство, где великий Александр Македонский – Искандар Зулькарнайн воздвиг стену по просьбе местных жителей, чтобы не допустить выхода в свет ужасных народов Гога и Магога.

Перед нами стоит аналогичная задача – воздвигнуть стену и сохранить наши традиционные ценности, пока символические гогомагоги не разрушили её окончательно.

Слово о юбилярах

ЮБИЛЯРНЫ КОТЛАУ

Рауза Яхина

Сөнгатулла Хәкимҗан улы улы Бекенин 1938 елның 20 маенда Тубыл районының Сатылган авылында колхозчы гаиләсендә туа. Әтисе Хәкимҗан Хәйрулла улы Бөек Ватан сугышында һәлак була. Бөтен авырлыклар мәктәптә җыештыручы булып эшләүче әнисе Саҗидә Бава кызы өстенә килеп төшә. Ачлы-туклы авыр тормышта балаларны аякка бастыру гаять зур читенлекләр тудыра. Биш баладан өчесен югалткан ана кырык яшендә генә дөнья куя. Үләр алдыннан да «балаларым кемгә кала»,– дип тилмереп ята. Шулай итеп, унбер яшьлек Сөнгатулла үзеннән дүрт яшькә олырак Фәридә апасы белән тулы ятимлектә калалар һәм икедән туган Зиникамал апасының гаиләсендә үсәләр.

Сөнгатулла 7 сыйныфны Сатылган мәктәбендә тәмамлап, 1953 елда Тубыл татар педагогия училищесына укырга керә. Училищены 1957 елда тәмамлый. Саз ягындагы Тәпкен башлангыч мәктәбе мөдире булып эшкә урнаша. Өченче ел берүзе эшләп торганда икенче укытучы булып киләчәк тормыш иптәше Заһидә Уразметова килеп төшә. 1960 елның июнендә яңа Бекениннар гаиләсе барлыкка килә. 1961 елда аларны Лаемтамак җидеъеллык мәктәбенә күчерәләр. Икесе дә читтән торып Тубыл дәүләт педагогия институтын тәмамлыйлар: Заһидә филфакны, Сөнгатулла физматны.

Биредә алар өч бала тәрбияләп үстерәләр. 2000 елда лаеклы ялга чыкканга кадәр Лаемтамак сигезъеллык, аннары Лаемтамак урта мәктәбендә хезмәт итәләр. Заһидә ханым рус теле, әдәбияты, немец телен укыта, берничә ел завуч мәктәп директоры вазыйфасын үти. Сөнгатулла математика, физика һәм химия фәннәрен укыта. Педагогика стажы 43 ел.

Сөнгатулла җыр такмаклар җыя, ә 2003 елда шигырьләр яза башлый, скрипкада уйнау белән мавыга, үзешчән сәнгатьтә катнаша. «Яшьлеккә сәяхәт» ансамбленең сүз остазы, җырчысы һәм музыканты. Үзе язган һәм җирле шагыйрьләр шигырьләренә музыка иҗат итүче композитор да.

Барлыгы 22 җыр иҗат иткән, шул исәптән 18 – енә музыка язган. 3 шигырьләр җыентыгы бастырган.

Журнал Сөнгатулла абыйны олуг юбилее белән котлый, аңа исәнлек – саулык, иҗади уңышлар тели.

* * *

С. Х. Бекенин

Гаиләдә – татаулык

Гаилә – ул бөек хезмәт!
Истә тотсын моны һәркем!
Хөкем сөрсен гаиләдә
Мәхәббәт хисе һәр көн.

Мәхәббәтләр уртак булса,
Максатлар бердәм булса,
Артык кирәкми парларга
Бер-береңне аңларга.

Сабырлык, әдәп чарадыр
Тыярга ачуларны.
Ярата, баета Ходай
Тормышта татуларны.

Гаиләләр тату яшәр,
Гашыйк уты һәрчак янса;
Үзара ихтирам итеп,
Берең – берең аңласа.

Гаилә хөрмәткә лаек
Муллык – иминлеккә җиткәне.
Мактый халык, хаклый Ходай
Тату гомер иткәнне.

Яшәүгә кирәк дус-тату,
Һәрчак сөенеп кенә.
Гомер буе сөйгәнеңнән
Бары сөелеп кенә.

ХУШЛАШУ

НЕКРОЛОГИ

ГӨЛФИЗӘР АБДРАХМАНОВА
(1949–2018)

Л. Б. Хәбибуллина

Гөлфизәр Абдрахманованы нигездә балалар язучысы дияргә була. Аның нәниләр турында язган беренче шигъре тәҗрибәсе «Нәни дусларга» исемле җыентыгында 2006 елда басылып чыга. Бу китабында шагыйрә фантазиясе тудырган гаҗәеп дөнья – яңа теле ачылган нәниләрдән алып мәктәп яшендәге балаларгача булган бала-чаганың күпкырлы һәм кызыклы тормышы: уеннары, укулары, шатлыклары, шаянлык-батырлыклары, уйлары-хыяллары – кыскасы, кеше һәм шәхес буларак формалашу процессындагы мөнәсәбәтләре сәнгатьчә нәфис һәм реалистик буяуларда тасвирлана. Юмор катыш җор, йөгерек тел, шигъри тапкырлык

һәм фантазия, балалар табигатен тирән тою һәм аларга карата хөрмәт, ышаныч – менә бу сыйфатлар Гөлфизәр Абдрахмановага балалар белән ихлас мөнәсәбәткә керергә һәм югары идеялы шигырьләр иҗат итәргә мөмкинлек бирә. Аның табышмак шигырьләренә генә игътибар итик: эчтәлек ягыннан тыгыз мәгънәле, юмор кинаяле, ихлас шаяру, сүз уйнатуларга бай булуы белән аерылып тора. Шагыйрәнең балалар өчен язган шигырьләре үз халкына, Ватанына тугрылыклы булу, дуслык-туганлык, табигатькә һәм хезмәткә мәхәббәт, тынычлыкны саклау, гореф-гадәт, балаларыгызга хөрмәт белән карау кебек хисләр белән сугарылганнар.

Гөлфизәр Абдрахмановaның өлкәннәр өчен язган әсәрләре дә шактый. Үзенең тормыш тәҗрибәсенә һәм шәхси кичерешләренә бәйле рәвештә туган авылы, аның эшчән кешеләре, табигате турында, күңелдә калган сугыш яралары, мәхәббәт хатирәләре, милләт язмышы темалары аеруча тирән чагыла. Бу төр шигырьләрен туплаган беренче «Себер ягым» дип аталган шигырьләр җыентыгы 2003 елда Төмән өлкә татар китап нәшриятендә басылып чыга.

Гөлфизәр Абдрахмановaның шуннан соңгы иҗаты эчтәлек ягыннан тирәнәю, тематик яктан киңәю юнәлешендә үсә, сурәтле фикерләүдә ул халык иҗаты казанышларына һәм татар классик поэзиясенең реалистик традицияләренә таянып эш итә. 2003 елда Төмән өлкә татар китап нәшрияты бастырып чыгарган «Изге Сүзе моңнары» китабындагы «Гүзәл Сүзге» (пьеса), «Изге Сүзге моңнары», «Без Күчем оныклары», «Хәтер көн», «Искер кала», «Иманымнан аерма», «Бигәч ата», һ. б. кебек шигырьләрендәге фикерләренең үткенлеге тагын да көчәя, шигъри теле халыкчан бизәкләр, сурәтле чаралар белән байый, шигырьләре форма һәм композицион яктан җыйнаграк, камилрәк була бара. Гөлфизәр Абдрахмановaның оригиналь яңгырашлы, туган төбәккә мәхәббәт белән сугарылган шигырьләре музыкага салынган, алар халык арасында популяр җырлар булып башкарылып килә: «Яратам сине, Тубыл», «Әй, Тубыл кызлары», «Туган авылым».

Г. Абдрахманова «Изге Сүзге моңнары» шигырьләре циклында заман проблемаларына һәм тарихи үткәнгә мөрәҗәгать итеп, кеше рухының бөеклегенә, көрлегенә, туган җире, иле, халкы белән бердәмлелегенә игътибарыбызны юнәлтә.

Гөлфизәр Абдрахмановaның 2001 елда басылып чыккан «Аркаим – таулар иле» китабын себер, Башкортстан татарлары тарихын, аларның мифологик легендаларын чагылдырган поэмалар җыентыгы дияргә була. Автор бу поэмаларында себер татарлары теле үзенчәлекләрен күрсәтү өчен лексик һәм морфологик чаралар кулланып, әсәрләрендә җирле колорит тудыра. Себер татарларының тарихы, гореф-гадәтләре, халык авыз иҗаты материалларыннан файдаланып, автор бу җыентыгында бай материал туплаган.

Без Г. Абдрахманова белән хушлашабыз, урыны оҗмахта булсын.

СОҢГЫ ХАТЫМ
(Хушлашу)

Гөлфизәр Абдрахманова

Соңгы хатым, соңгы сәламнәрем,
Туганнарым, сезгә, дусларым.
Җиңгиләрем, апа-сеңелләрем,
Күршеләрем, уллар-кызларым.
Үтеп китте сезнең белән бергә
Яши торган аяз көннәрем.
Татлы йокыларым ташлап китте,
Үтеп китте айлы төннәрем.
Сез каласыз, ә мин китеп барам,
Ахирәткә, кайтмас җирләргә.
Мәңгелеккә диеп юл алышым,
Җыелыгыз мине җирләргә.
Суык көннәр булса рәнҗемәгез,
Җирәнмәгез мине юганнар.
Арагызда гомер кичермәдем,
Шуңа әрним газиз туганнар.
Туганнарым, диеп мин өзелдем,
Еракны да якын мин күрдем.
Кояш белән айның нурларыннан
Күрешергә күпер мин үрдем.
Язмыш мине койрыгына тагып,
Тормыш сабакларын өйрәтте.
Авыр булган чаклар күп булдылар,
Көйдертте дә, тагын көйләтте.
Ерак араларны урап кайттым,
Сезнең белән бергә булырга.
Төзәлмәслек ауру бирде Ходай,
Туры килде шулай сулырга.
Барыгызга да риза, туганнарым,
Дус-ишләрем, күрше, кардәшләр.
Риза булып калың, рәнҗемәгез,
Хуш булыгыз газиз иптәшләр.
Мин киткәндә чыгып чын дөньяга,
Кайберегез елап калырсыз.
Хәер-садака хәтемнәрдә
Минем рухка сезләр салырсыз.

Һәркайда да читләр үз иттеләр,
Зурладылар, хөрмәт иттеләр.
Яшәү белән Үлем арасына
Билге куеп инде киттеләр.
Вакыт бик аз, һаман алга чаба,
Һәр көн саен юллар кыскара.
Резерв бетте, сулыш башка инде,
Кара шәүлә эзләп югала.
Күреп калыйм диеп ашыга-ашыга,
Хушлашырга менә килдегез.
Ә мин ятам инде мәет булып,
Үлгән икәнлеккә күндегез.
Сагышларны бергә алып китәм,
Йөрмәсеннәр дөнья болгатып.
Кәфеннәргә төреп сез куйдыгыз,
Ак тобарга мине чорнатып.
Ак күлмәгем киеп китеп барам,
Ахирәткә, фани дөньядан.
Мин телимен сезгә ак бәхетләр,
Барыгызга минем гаиләдән.
Гомеремнең соңгы сулышында
Әйтәм сезгә соңгы сүзләрне.
Ташламагыз Нургалине диеп,
Туганнарым, сорыйм сезләрне.
Ят җирләрдә кала ялгыз башы,
Балалары читтә, еракта.
Сабырлыклар бирсен үзе Ходай,
Файда булмас явыз аракта.
Күп сүз, чүп сүз диләр,
Шуңа күрә инде тукталам.
Туганнарым, якыннарым, дуслар,
Сезнең белән мин бит мактанам.
Мактанамын, нигә мактанмаска,
Мактанмаска нинди хакым бар?
Җырларыма салып җырлар идем,
Китеп барам, дуслар, вакыт тар.
Нәрсә әйтим тагын сезгә, дуслар,
Бәхилләгез, риза булыгыз.
Рәнҗемәгез, теләк тели-тели,
Дога кылсын сезнең кулыгыз.

МУХАММАТ
(1938 – 2018)

Он всегда боролся за интересы татарского народа

11 февраля 2018 г. в Москве на 80-м году, после перенесенного инсульта, ушел из жизни известный активист общественного движения, основатель и председатель Народно-демократической партии «Ватан», писатель и краевед Мухаммат Миначевич Миначев (1938–2018).

Мухаммат Миначев родился 20 марта 1938 г. в ауле Яндаучча (Яндовище) Краснооктябрьского района Горьковской области (ныне Нижегородской) области РСФСР в многодетной татарской семье. После окончания средней школы он приехал в Москву и трудился крановщиком, получил высшее образование.

В 1979–1982 гг. он организовал и возглавил татарскую самодеятельность в Московском доме культуре «Маяк». В 1985–1986 гг. под его руководством в Москве проводились литературно-музыкальные вечера, посвященные 100-летию Габдуллы Тукая, жизни и творчеству Ф. Амирхана и М. Галяу, 100-летию первого татарского романа «Хисаметдин Менла» Мусы Акъегета.

В 1987 г. он организовал первый послевоенный Сабантуй в Москве. 7 июля 1988 г. Мухаммат-ага совместно с единомышленниками создал татарскую общественную организацию – Клуб любителей татарской культуры «Туган тел», впоследствии названный Обществом татарской культуры в Москве, председателем которого он являлся. После объединения этого общества с Добровольным обществом любителей татарской культуры «Туган тел» он стал членом его Совета.

В 1988 г. М. М. Миначев совместно с единомышленниками добились у органов Советской власти разрешения на открытие факультативного преподавания татарского языка в общеобразовательных школах и детских садах г. Москвы. Совместно с Д. Гиззатуллиным и В. Садуром, Мухаммат ага проводили большую работу по привлечению детей и родителей к обучению родному языку. В том же году участвовал в организации кур-

сов переподготовки преподавателей татарского языка в Татарской АССР, С1989 по 1994 гг. он выпускал и редактировал информационный листок «Ватан», а впоследствии – газету с тем же названием (из-за материальных проблем она закрылась).

В 1994 г. он организовал Народно-демократическую партию «Ватан» с целью «защиты интересов татарской нации, ее гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав и свобод, поощрения участия татар в управлении государственными и общественными делами». Эта партия и ее руководитель М. М. Миначев стали широко известны на всю Российскую Федерацию в 2004 г. после того, как ее лидер выдвинул инициативу сделать татарский язык вторым государственным языком РФ.

В 1990–2000 гг. М. М. Миначев участвовал во многих общественных форумах и мероприятиях, проводимых ТОЦ, Исполкомом Всемирного конгресса татар и государственными и научными структурами Татарстана и других регионов РФ.

Так, в частности, 24–25 марта 2017 г. он был одним активных участников Форума татарских краеведов, проходившего в Казани. Только в 2017 гг. мне посчастливилось с ним встретиться и пообщаться три раза: в ходе Форума татарских краеведов РТ в Казани в марте месяце, во время Всероссийской конференции в г.Азнакаево 23–25 мая, в ходе поездки ветеранов Татарстана на теплоходе по Волге (Казань–Москва–Казань) в июне месяце в Москве, на Поклонной Горе. Он особо стал для меня дорог и близок после встреч в Азнакаево и в Москве, после этого мы с ним активно созвонились и переписывались. На Всероссийской (с международным участием) научно-практической, историко-краеведческой конференции «Человек и природа в Восточном Татарстане. Проблемы изучения, сохранения и возрождения исчезнувших и исторических сел» (г. Азнакаево, 23–24 мая 2017 г.) он выступил на пленарном заседании с докладом «Исчезнувшие татарские и русские села в Нижегородской области» (тезисы опубликованы). Отправляя заявку, М. М. Миначев хотел еще раз приехать в Азнакаево на Всероссийскую конференцию «Человек и природа в бассейне р. Ик. История и современность», которая состоялась 16–17 мая 2018 г. Однако, смерть не позволило ему осуществить очередную мечту.

До последних своих дней он занимал активную жизненную позицию и участвовал в деятельности татарской общины г. Москвы, на многочисленных мероприятиях вместе с коллегами и земляками обсуждал и решал проблемы татар Москвы и всей Российской Федерации, он всегда был активным участником и выступал с критикой существующего не-

гативного положения дел в стране в национальной и культурной сфере. До последних дней он интересовался и писал статьи и книги по истории татарских сел и деревень, о жизни и деятельности выдающихся татар.

Мы помним его как принципиального и активного соотечественника и краеведа, борца за судьбу народа, доброго и порядочного коллеги, друга и человека.

От имени друзей и коллег – татарских краеведов, заслуженный деятель науки РТ Альберт Бурханов, Казань, 2018.

УТВЕРЖДЕН:
Протоколом № 1 общего собрания учредителей
Региональной общественной организации
«Общество татарских краеведов»
Республики Татарстан от 13.02.2018 г.

УСТАВ
Региональной общественной организации «Общество татарских краеведов» Республики Татарстан

г. КАЗАНЬ
РЕСПУБЛИКА ТАТАРСТАН
2018 г.

1. Общие положения

1.1. Региональная общественная организация «Общество татарских краеведов» Республики Татарстан, именуемая в дальнейшем «Организация», является основанным на членстве общественным объединением, созданным по инициативе граждан.

Полное наименование Организации: Региональная общественная организация «Общество татарских краеведов» Республики Татарстан.

Сокращенное наименование Организации: РОО «ОТК» РТ.

1.2. Организация является общественной организацией. Ведет научно-исследовательскую, просветительскую и практическую деятельность. Организация осуществляет свою деятельность в соответствии с Конституцией Российской Федерации, Гражданским кодексом Российской Федерации, Федеральным законом от 19.05.1995, №82-ФЗ «Об общественныхобъединениях», иными правовыми актами Российской Федерации, настоящим Уставом и руководствуется в своей деятельности общепризнанными международными принципами, нормами и стандартами. Деятельность организации основывается на принципах равноправия, самоуправления и законности, уважения прав и свобод человека и гражданина.

1.3. Организация является юридическим лицом с момента его государственной регистрации, может иметь в собственности обособленное имущество и отвечать по своим обязательствам своим имуществом; может от своего имени приобретать и осуществлять имущественные и личные неимущественные права, быть истцом и ответчиком в суде.

1.4. Организация может иметь расчетные и иные счета в банковских учреждениях, круглую печать, штамп, бланки с собственным наименованием,эмблему.

1.5. Деятельность Организации является гласной и открытой, а информация его учредительных и программных документов – общедоступной.

1.6. Организация представляет интересы граждан, общественных (районных и городских краеведческих обществ, негосударственных музеев) и других объединений краеведов на территории Республики Татарстан.

1.7. Регион деятельности Организации: Республика Татарстан.

1.8. Адрес (место нахождение) постоянно действующего руководящего органа Совета Организации: Российская Федерация, Республика Татарстан.

2. Цели, предмет и виды деятельности Организации

2.1. Основной целью Организации является дальнейшее развитие и активная популяризация движения краеведов в районах и городах Республики Татарстан. Всестороннее совершенствование основных организационных и практических форм и методов краеведческой работы, активизация

деятельности краеведческой общественности в областях фундаментального исследования истории республики Татарстан и населенных пунктов, комплексного изучения, реального сохранения и дальнейшего использования объектов природы и памятников историко-культурного наследия, налаживание и укрепление связеймежду учеными и краеведами Татарстана и регионов Российской Федерации, содействие органам власти, учреждениям науки, образования, культуры и туризма в реализации социальных функций, а также защита интересов членов Общества.

2.2. Для достижения названной цели Организация решает следующие основные задачи:

– развитие краеведения в Республике Татарстан;

– изучение истории краеведческого движения и историко-краеведческого наследия;

– организация и координация деятельности членов Организации, региональных отделений и общественных объединений, входящих в состав Организации;

– организация и проведение мероприятий по программам Организации, Исполкома Всемирного Конгресса Татар, государственных структур и общественных организаций Республике Татарстан;

– участие в работе органов исполнительной власти, государственных структур и общественных организаций, поддерживающих краеведческое движение в Республике Татарстан и Российской Федерации или использующих его для реализации своих социальных функций;

– представление краеведения, интересов краеведов, организаторов и методистов краеведения в отношениях с органами управления наукой, культуры, образованием, туризмом, международными научными и историко-культурными организациями;

– содействие в подготовке специалистов по краеведению и региональной истории, в создании новых музейно-краеведческих объединений, государственных и общественных музеев, архивов и библиотек;

– участие в работе по выявлению и изучению памятников природы, материальной и духовной культуры;

– содействие поиску, восстановлению, хранению, научному изучению и вводу в культурный оборот документальных памятников, организация историко-краеведческих поездок и экспедиций, создание архива устной памяти;

– обнародование через научные и краеведческие издания, СМИ и интернет достоверные исторические сведения;

– организация научно-исследовательской деятельности, связанной с дальнейшим развитием краеведения и музейного дела;

– организация и проведение регулярных и тематических конкурсов, форумов, семинаров, совещаний, научно-практических конференций и других мероприятий по проблемам истории регионов и населенных пунктов, изучения и сохранения объектов природы и историко-культурного наследия, а также по проблемам развития и методики краеведения;

– обобщение и распространение передового опыта организации и содержания отечественного и зарубежного краеведения, совершенствование теории и практики российского и татарского краеведения;

– издательская деятельность путем выпуска сборников, статей, научных монографий и научно-популярных книг и журналов по профилю деятельности краеведов и Организации;

– проведение пропагандистской и просветительской работы путем чтения лекций, организации общественных обсуждений краеведческих проблем и презентации изданных книг, создания выставок по краеведческой тематике и других мероприятий в этом направлении;

– содействие в сохранении и развитии духовного потенциала и культурных традиций татарского народа и Татарстана;

– содействие в деле возрождения и развития традиционных промыслов и ремесел, национальных, культурных и сельских традиций и обычаев;

– воспитание молодого поколения и жителей Республики Татарстан в любви к родному селу и району, гордости историческим прошлым малой Родины;

– активное вовлечение подрастающего поколения и учебной молодежи в творческий процесс и поисково-краеведческую деятельность;

– регулярный выход и обращения с инициативами в государственные и общественные учреждения по вопросам организации и развития краеведения на местах и изучения региональной истории.

2.3 Для достижения вышеназванных целей и основных задач Организация осуществляет свою деятельность по следующим направлениям;

– принимает участие в создании и деятельности организаций и объединений, использующих краеведение для реализации своих функций;

– представляет и защищает свои права и законные интересы своих членов и участников мероприятий, связанных с деятельностью Организации и занимающихся краеведением, в органах государственной власти, местного самоуправления и общественных объединениях;

– свободно распространяет информацию о деятельности Организации и краеведов;

– осуществляет в полном объеме полномочия, предусмотренные законодательством об общественных объединениях, в соответствии с уставными целями;

– содействует выработке решений органов государственной власти и органов местного самоуправления, предусмотренные действующим законодательством;

– выступает с инициативами и вносит предложения в органах государственной власти и общественные объединения;

– организует поисковую и историко-краеведческую работу в Республике Татарстан;

– оказывает помощь краеведам в сборе, подготовке и издании публикации тематических материалов (статей, книг);

– организует обсуждение на своих заседаниях письменных и устных докладов и других материалов по краеведению;

– организует деятельность секций и комиссий по направлениям краеведческой деятельности;

– формирует научно-методическую и информационную базы документов;

– устанавливает и поддерживает связи между лицами, занимающихся краеведением;

– оказывает методическую помощь учебным заведениям, музеям, краеведческим объединениям в деле развития краеведения и изучения региональной истории;

– занимается проведением форумов, конференций, встреч, семинаров, выставок, презентаций, а также участием в мероприятиях республиканского, всероссийского и международного уровней в соответствии с направлениями деятельности Организации;

– проводит просветительскую деятельность путем публикации информации о своей деятельности в СМИ; создания страницы (сайта) или блога в Интернете; выпуска специальных изданий, охватывающих различные направления краеведения и региональной истории, рекламной и другой издательской продукции.

3. Права и обязанности членов организации

3.1. Членство в Организации является делом добровольным.

3.2. Прием членов Организации производится Советом по заявлениям. Членам Организации выдается удостоверение, образец которого утверждается Советом Организации. Юридические лица – общественные объединения принимаются Советом по заявлению с приложением выписки из протокола руководящего органа.

3.3. Членами Организации могут быть:

– граждане Российской Федерации и зарубежных стран не моложе 18 лет, признающие Устав, цели и задачи деятельности Организации и принимающие личное участие в его работе;

– юридические лица, общественные объединения (республиканские, районные, городские и территориальные и иные объединения, союзы, клубы) занимающиеся региональной историей и краеведением;

– общественные организации краеведческого направления, действующие без образования юридического лица.

3.4. Члены Организации имеют право:

– Участвовать в управлении делами Организации;

– получать информацию о деятельности Организации и знакомиться с ее бухгалтерской и иной документацией, в случаях и в порядке, которые предусмотрены действующим законодательством;

– обжаловать решения органов Организации, влекущие гражданско-правовые последствия, в случаях и в порядке, которые предусмотрены действующим законодательством;

– требовать, действуя от имени Организации, возмещения причиненных организации убытков;

– оспаривать, действуя от имени Организации, совершенные ею сделки по основаниям, предусмотренным законом, и требовать применения последствий их недействительности, а также применения последствий недействительности ничтожных сделок Организации;

– участвовать в семинарах, конференциях, форумах;

– участвовать в Общих Собраниях членов и быть избранным в органы Организации;

– свободного выхода из состава Организации по заявлению в Совет Организации, рассматриваемому в течение одного месяца;

– могут иметь и другие права, предусмотренные законом.

3.5. Члены Организации обязаны:

– участвовать в образовании имущества Организации в необходимом размере в порядке, способами в сроки, которые предусмотрены законом;

– не разглашать конфиденциальную информацию о деятельности Организации;

– участвовать в принятии решений, без которых Организация не может продолжать свою деятельность в соответствии с законом, если его участие необходимо для принятия таких решений;

– не совершать действия, заведомо направленные на причинение вреда Организации;

– не совершать действия (бездействие), которые существенно затрудняют или делают невозможным достижение целей, ради которых создана Организация.

3.6. Члены Организации прекращают свое членство в Организации путем подачи заявления в Совет Организации.

3.7. Члены Организации считаются выбывшими из нес с момента поличи заявления.

3.8. Членство в Организации может быть прекращено в следующих случаях:

– если деятельность члена противоречит целям и задачам Устава Организации;

– если деятельность члена наносит моральный или материальный ущерб Организации и его членам.

3.9. Исключение члена Организации производится Советом Организации простым подсчетом большинства голосов от общего числа голосов, которыми обладают члены Совета Организации.

4. Органы управления Организации

4.1. Высшим руководящим органом Организации является Общее собрание членов Организации, именуемое в дальнейшем Общее собрание. Общее собрание проводится по мере необходимости, но не реже одного раза в год. Внеочередное Общее собрание может быть созвано по требованию не менее 1/3 его членов, Ревизором или Советом. О созыве собрания членов Общего собрания члены Организации извещаются персонально не позднее, чем за 15 дней до даты проведения собрания.

4.2. К исключительной компетенции Общего собрания членов Организации относятся решение следующих вопросов:

– определение приоритетных направлений деятельности Организации, принципов образования и использования ее имущества;

– утверждение и изменение устава Организации;

– определение порядка приема в состав членов Организации и исключения из числа ее членов;

– принятие решений о размере и порядке уплаты ее членами членских и иных имущественных взносов;

– избрание единоличного исполнительного органа Председателя Организации и досрочное прекращение его полномочий;

– образование Совета Организации и досрочное прекращении его полномочий;

– утверждение годовых отчётов и бухгалтерской (финансовой) отчетности Организации;

– принятие решений о создании Организацией других юридических лиц, об участии Организации в других юридических лицах, о создании филиалов и открытии представительств;

– принятие решений о реорганизации и ликвидации Организации, о назначении ликвидационной комиссии (ликвидатор) и об утверждении ликвидационного баланса;

– избрание ревизора, досрочное прекращение их полномочий;

– назначение аудиторской организации или индивидуального аудитора Организации.

4.3. Общее собрание проводится по мере необходимости, но не реже одного раза в год. О дате проведения Общего Собрания члены Организации извещаются не позднее, чем за две недели до его проведения.

4.4. Общее собрание членов Организации правомочно, если на нем присутствует 2/3 состава членов Общего собрания членов Организации. Решение по вопросам Общего собрания принимается открытым голосованиембольшинством голосов, а по вопросам исключительной компетенции – квалифицированным большинством 2/3 голосов, присутствующих на собрании.

4.5. В период между Общими собраниями постоянно действующим руководящем коллегиальным органом является Совет Организации. Совет формируется Общим собранием членов Организации в составе не менее трех человек. Срок полномочий Совета составляет пять лет.

4.6. Компетенция Совета Организации:

– образует свои рабочие органы и комиссии по основным направлениям деятельности;

– организует выполнение решений, принятых Общим собранием;

– заслушивает отчёты о проделанной работе;

– утверждает положение инструкции и другую документацию, связанных с деятельностью Совета и Организации;

– решает вопрос о созыве очередного и внеочередного Общего собрания, определяет норму представительства и порядок избрания членов на собрание;

– решает вопросы, связанные с реализацией долгосрочных программ и проектов Организации;

– решает вопросы, связанные с приемом членов и выхода из членов Организации, рассматривает вопрос о поощрение активного участия в краеведческой работе путем объявления благодарности, награждения грамотой, памятными подарками и другими формами поощрений.

4.7. Заседания Совета проводятся по мере необходимости, но не реже одного раза в год. Заседание считается правомочным при участии в них не более половины от общего числа членов Совета. О дате заседания Совета и повестке для всех членов Совета персонально извещает секретарь Совета. Решение принимается открытым голосованием простым большинством голосов членов Совета, присутствующих на заседании.

4.8. Единоличным исполнительным органом является руководитель – Председатель Организации.

4.9. Председатель Организации избирается Общим собранием членов Организации сроком на пять лет.

4.10. Председатель осуществляет текущее руководство деятельностью Организации и подотчетен Общему собранию членов Организации.

4.11. К компетенции Председателя относится решение всех вопросов, которые не составляют исключительную компетенцию других органов управления Организации, определенную Законом и настоящим Уставом.

4.12. Председатель организует выполнение решений Организации.

4.13. Председатель без доверенности действует от имени Организации, в том числе представляет его интересы; совершает сделки от имени Организации; подписывает все документы от имени Организации; распоряжается имуществом Организации в ее интересах, с учетом ограничений,установленных настоящим Уставом и иными локальными нормативными актами Организации, утвержденными Советом; издает приказы и дает указания, обязательные для исполнения всеми работниками Организации.

4.14. Ревизор избирается Общим собранием сроком на пять лет. Ревизор:

– проводит ревизию финансово-хозяйственной деятельности Организации не реже одного раза в год.

4.15. Ревизор не может входить в состав других органов Организации.

5. Имущество и финансово-хозяйственная деятельность

5.1. Организация может иметь в собственности земельные участки здания, строения, сооружения, транспорт, оборудование, инвентарь, имущество культурно-просветительского и оздоровительного назначения, денежные средства, акции и другие ценные бумаги и иное имущество, необходимые для материального обеспечения деятельности Организации.

5.2. В собственности Организации могут также находиться учреждения, издательства книг, газет и журналов, средства массовой информации, создаваемые и приобретенные за счёт средств Организации, спонсоров, государственных и общественных организаций в соответствии с установленными целями.

5.3. Организация отвечает по своим обязательствам всем принадлежащим ей имуществом, на которое, в соответствии с действующим законодательством, может быть обращено взыскание. Члены Организации не отвечают по обязательствам Организации, равно как и Организация не отвечает по обязательствам членов Организации.

5.4. Источниками формирования средств Организации является:

– добровольные пожертвования Организации от физических и юридических лиц, в том числе различным имуществом, акциями, ценными бумагами и т.д.

– доходы от издательской, научно-исследовательской,просветительской деятельности, в соответствии с настоящим Уставом;

– иные поступления, не противоречащие действующему законодательству.

5.5. Порядок приема хранения и расходования средств определяется Советом Организации.

5.6. Взаимоотношения Организации с бюджетными структурами Республики Татарстан и внебюджетными фондами строится в соответствии с действующим законодательством.

5.7. Организация не преследует цели извлечения прибыли, доходы от предпринимательской деятельности Организации направляются на достижение уставных задач Организации и не подлежат перераспределению между членами Организации.

5.8. Члены Организации не имеют прав собственности на долю имущества, принадлежащего Организации.

6. Филиалы и представительства

6.1. Организация может создавать филиалы и открывать представительства на территории Российской Федерации с соблюдением законодательства Российской Федерации.

6.2. Филиалы и представительства не являются юридическими лицами, наделяются имуществом Организации и действуют на основании Положения, утвержденного Общим собранием. Имущество филиалов и представительств учитывается на отдельном балансе и на балансе Организации.

6.3. Руководители филиалов и представительств назначаются Общим собранием Организации и действуют на основании доверенности, выданной председателем Организации.

7. Порядок внесения дополнения и изменений в Устав

7.1. Члены Организации имеют право вносить в Совет Организации предложения о внесении изменений и дополнений в устав, которые должны рассматриваться на Общем собрании.

7.2. Изменения и дополнения в Устав подлежит государственной регистрации в порядке, предусмотренном действующим законодательством и приобретают юридическую силу с момента такой регистрации.

8. Порядок реорганизации и ликвидации Организации

8.1. Деятельность Организации прекращается путем ее реорганизации или ликвидации. Решение о реорганизации и ликвидации Организации могут быть произведены по решению Общего собрания в порядке, предусмотренном законодательством Российской Федерации.

8.2. Решение о реорганизации и ликвидации Организации принимает Общее собрание 2/3 голосов присутствующих членов на Общем собрании.

8.3. Ликвидация Организации может быть осуществлена в судебном порядке, в случаях и способом, установленных действующим законодательством.

8.4. Имущество и средства Организации в случае ее ликвидации после удовлетворения требований кредиторов направляется на цели, предусмотренные Уставом Организации.

8.5. Решение о ликвидации Организации направляется в орган, зарегистрировавший Организацию, для исключения ее из единого государственного реестра юридических лиц.

8.6. Ликвидация Организации считается завершенной, а Организация прекратившим свое существование считается после внесения об этом записи в единый государственный реестр юридических лиц.

Запись о государственной регистрации внесена в Единый государственный реестр юридических лиц 19 марта 2018 г., ОГРН 1181690023195 (учетный номер 1612012375)

Пронумеровано, прошнуровано и скреплено одиннадцать листов

Начальник Управления Министерства юстиции Российской Федерации по Республике Татарстан

В.Н. Демидов

« 22 » марта 2018 г.

Авторлар турында

Об авторах

Авторлар буенча белешмә

Айсин Руслан Валерьевич, политиолог.

Акчурин Мәксүм Марат улы, ТФАШ. Мәрҗәни исемендәге тарих институты сосискателе.

Алексеев Игорь Евгеньевич, Татарстан Республикасы Президентының эчке сәясәт мәсьәләләре буенча Департаментының дини берләшмәләр белән үзара хезмәттәшлек идарәсенең баш киңәшчесе.

Биктимирова Тәэминә Әхмәт кызы, тарих фәннәре кандидаты, Татарстанның атказан мәдәният хезмәткәре.

Борһанов Алберт Әхмәтҗан улы, тарих фәннәре кандидаты, профессор, Татарстан Республикасының Туган якны өйрәнүчеләр татар җәмгыяте рәисе, Гомумтатар туган якны өйрәнүчеләр җәмгыяте Советы рәисенең беренче урынбасары.

Вәлиәхмәтов Фазыл Абдулла улы, журналист, төбәк тарихын өйрәнүче.

Гариф Нурулла Гыймадетдин улы, тарих фәннәре кандидаты, педагогия хезмәте ветераны.

Гатауллин Ринат Фәйзлтдин улы, икътисад фәннәре докторы, РФА ӨФҮ СЭТИ.

Гомәров Илһам Госман улы, филология фәннәре кандидаты, Язма һәм музыкаль мирас үзәге мөдире.

Гыйсметдинов Дамир Минсәгыйрь улы, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре, сатирик-язучы, шагыйрь, танылган җырлар авторы, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы.

Дәминова Флүрә Каюм кызы, Татарстан Республикасы милли музеенын өлкән фәнни хезмәткәре, ТР атказанган мәдәният хезмәткәре.

Закирова Илсөяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, доцент, ТФАның Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Ибрагимов Марат Хакович, туган якны өйрәнүче, юрист.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы.

Минһаҗев Рәшит Рәкыйп улы, «Ватаным Татарстан» газетаның бүлек мөдире.

Орлова Анна Федоровна, Чистай шәһәре 3 номерлы гимназиянең тарих һәм җәмгыять белеме укытучысы.

Салиев Раил Зөфәр улы, туган якны өйрәнүче, Россия Федерациясе Мактаулы гомуми белем бирү хезмәткәре.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-тикшерүче, краевед, Бөтендөнья татар конгрессы каршындагы Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте идарәсе әгъзасы.

Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы, БТК Башкарма комитеты хезмәткәре, журналист.

Таҗиев Дамир Нәзир улы, Россия Журналистлар берлеге әгъзасы, Рафаил Төхфәтуллин исемендәге бүләк иясе, Әлмәт төбәгенең җәмәгать эшлеклесе, туган як тарихын өйрәнүче. «ТаграС-ХимСервис» җаваплылыгы чикләнгән оешма (ООО) хезмәткәре.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБның Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Хафизов Габдрахман Габбас улы, тарих фәннәре докторы, профессор, Хәрби-тарихи фәннәр академиясе академигы, КФУның кандидатлык докторлык диссертация яклау советы әгъзасы.

Хәбипова Зәрия Габдулла кызы, төбәк тарихын өйрәнүче, публицист җәмәгать эшлеклесе.

Фәтхиев Роберт Ихсан улы, Башкортстан Республикасы һәм Россия Федерациясе журналистлар берлеге әгъзасы, «Илһам чишмәсе» төбәкара шагыйрьләр фестивале Гран-при иясе, әдәбият номинациясендә «Нить Ариадны» халыкара Мәскәү фестивале лауреаты.

Яхин Фәрит Зәки улы, филология фәннәре докторы, профессор, ТФА Г. Ибраһимов исем.ТЭСИ бүлеге мөдире.

Сведения об авторах

Айсин Руслан Валерьевич, политолог.

Акчурин Максум Маратович, соискатель Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Алексеев Игорь Евгеньевич, главный советник Управления по взаимодействию с религиозными объединениями Департамента Президента Республики Татарстан по вопросам внутренней политики, кандидат исторических наук.

Биктимирова Таэмина Ахметовна, кандидат исторических наук, заслуженный работник култтуры Республики Татарстан.

Бурханов Альберт Ахметжанович, кандидат исторических наук, профессор, первый заместитель председателя Совета Всетатарского общества краеведов, председательРегиональной общественной организации «Общество татарских краеведов Республики Татарстан».

Валиахметов Фазыл Абдуллович, журналист, краевед.

Гариф Нурулла Гыймадетдинович, кандидат исторических наук, ветеран педагогического труда.

Гатауллин Ринат Файзлтдинович, доктор экономических наук, профессор, ИСЭИ УФНЦ РАН.

Гумеров Ильгам Гусманович, заведующий Центром письменного и музыкального наследия ИЯЛИ АН РТ,кандидат филологических наук.

Гисметдинов Дамир Минсагирович, заслуженный работник культуры Республики Татарстан, писатель-сатирик, поэт, автор популярных песен, член Союза писателей Республики Татарстан.

Даминова Флюра Каюмовна, старший научный сотрудник Национального музея РТ, заслуженный работник культуры.

Закирова Илсеяр Гамиловна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник отдела народного творчества Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (ИЯЛИ АН РТ), член ученого совета ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Ибрагимов Марат Хакимович, краевед, юрист.

Исхаков Дамир Мавлявеевич, доктор исторических наук, Академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, редактор журнала.

Мингазов Рашит Ракипович, редактор отдела газеты «Ватаным Татарстан».

Орлова Анна Федоровна, учитель истории и обществознания МБОУ «Гимназия № 3».

Салиев Раил Зуфарович, краевед, Почётный работник общего образования РФ.

Сагидуллина Мунира Халимовна, сотрудник Всемирного конгресса татар, журналист.

Степанов Олег Витальевич, исследователь-нумизмат, краевед, член-Совета Всетатарского общества краеведов Всемирного конгресса татар.

Тазиев Дамир Назирович, краевед,член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель Альметьевска, сотрудник ООО «ТаграС-ХимСервис».

Тычинских Зайтуна Абтрашитовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Хафизов Габдрахман Габбасович, доктор исторических наук, профессор, академик Военно-исторических наук (АВИН), КФУ, член диссертационного совета по защите кандидатских докторских диссертаций.

Хабипова Зария Габдулловна, краевед, публицист, общественный деятель.

Фатхиев Роберт Ихсанович, член Союза журналистов РБ и РФ, Обладатель Гран При межрегионального фестиваля поэтов «Родники вдохновения», Лауреат международного московского фестиваля «Нить Ариадны» в номинации литература.

Яхин Фарит Закиевич, доктор филологических наук, профессор, заведующий отделом ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Туган җир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал
2’2018

Подписано в печать 26.06.2018 г. Формат 70×100 1/16
Усл. печ. л. 19,5 Тираж 1000 экз.
Отпечатано с готового оригинал-макета.
в типографии ООО «Грумант»
В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов

Всероссийский форум татарских краеведов, март, 2018 г., Казань

Конференция в Азнакаево

Конференция в Йошкар Оле.

Конференция в Пензе.

Конференция на Алтае.

К материалу З. Н. Хабиповой. Аулия кабере.

Семипалатинские татары. Нагрудное украшение изу. нач. XX века. Фонд ЦДНИ.

К статье Т. А. Биктимировой. Авылым фаҗигасе.